Inhoud

Woord vooraf 9

1 Inleiding 11

1.1 De wereldeconomie 11
1.2 De Nederlandse economie 18
1.3 Collectieve sector 31
1.4 Slot 35

2 De internationale conjunctuur 37

2.1 Ontwikkeling naar regio's 37
2.1.1 Verenigde Staten 37
2.1.2 Japan 41
2.1.3 Niet-industrielanden 43
2.1.4 Europa 44
2.2 Monetaire ontwikkelingen 55
2.2.1 Inflatie 55
2.2.2 Rentes 55
2.2.3 Wisselkoersen 57
2.3 Wereldhandel 57
2.3.1 Wereldhandelsvolume 57
2.3.2 Prijzen van industrieproducten 61
2.3.3 Olieprijzen 61
2.3.4 Grondstoffenprijzen exclusief energie 62
2.3.5 Externe data voor Nederland 63

3 De Nederlandse conjunctuur 65

3.1 Volumeconjunctuur 65
3.1.1 Conjunctuurpatroon 65
3.1.2 Bijdragen aan de groei 68
3.1.3 Verdeling groei nationaal inkomen 70
3.1.4 Spanningsindicatoren 71

3.2	Gezinnen		72
	3.2.1	Inflatie	72
	3.2.2	Effect van de invoering van de euro	75
	3.2.3	Lonen	78
	3.2.4	Koopkracht	80
	3.2.5	Particuliere consumptie	83
	3.2.6	Woningbouw	87
3.3	Buitenlandse handel		89
	3.3.1	Uitvoervolume	89
	3.3.2	Uitvoerprijzen	94
	3.3.3	Invoer	94
	3.3.4	Betalingsbalans	95
	3.3.5	De dollargevoeligheid van de Nederlandse economie	96
3.4	Bedrijven		98
	3.4.1	Productie	98
	3.4.2	Winstgevendheid	107
	3.4.3	Investeringen	111
3.5	Arbeidsmarkt		115
	3.5.1	Arbeidsvraag	115
	3.5.2	Arbeidsaanbod, werkloosheid en vacatures	118
3.6	Collectieve sector		121
	3.6.1	De collectieve uitgaven	121
	3.6.2	Collectieve lasten	128
	3.6.3	EMU-saldo en schuld	134
	3.6.4	IJklijnen en ijklatten	136
4	Zakelijke dienstverlening en de productiviteitsagenda		139
4.1	Inleiding		139
4.2	Productiviteitsontwikkeling in de zakelijke dienstverlening		140
4.3	Zakelijke diensten: intermediaire producten met uitstralingseffecten op productiviteitsgebied		142
4.4	Factoren achter de stagnerende productiviteit in zakelijke diensten		144
4.5	Beleidsopties		149
4.6	Tot slot		152

Bijlagen 155

A1 Middelen en bestedingen 2001, 2002 en 2003 156
A2 Middelen en bestedingen 1989-2000 162
A3 Middelen en bestedingen, volumemutaties, 1989-2000 164
A4 Kerngegevens, 1989-2003 166
A5 Volume consumptie, investeringen en invoer, winstindicatoren 1989-2003 168
A6 Inkomens en prijzen, 1989-2003 170
A7 Kerngegevens arbeidsmarkt, 1989-2003 172
A8 Kerngegevens collectieve sector, 1989-2003 174
A9 Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1989-2003 176
A10 Sociale zekerheid, 1989-2003 178
A11 Zorg, 1989-2003 180

B1 Externe data voor Nederland, 1988-2003 182
B2 Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1988-2003 184
B3 Overige kerngegevens buitenland, 1988-2003 188
B4 Sleutelvariabelen EU-landen, 2000-2003 198

C1 Volume-ontwikkeling van de binnenlandse afzet en voorraadvorming afkomstig uit het binnenland, 1990-2003 200
C2 Volume-ontwikkeling van de buitenlandse afzet, 1990-2003 202
C3 Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1990-2003 204
C4 Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1990-2003 206
C5 Prijsontwikkeling van de bruto productie, 1990-2003 208
C6 Arbeidsinkomensquote, 1989-2003 210

D1 Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1999-2003 212
D2 Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1999-2003 213
D3 Prijsontwikkeling van de bruto productie, 1999-2003 214
D4 Kerngegevens bouwnijverheid en exploitatie onroerend goed, 1999-2003 215
D5 Kerngegevens Energie, 1999-2003 216

Verklaring van afkortingen 217

Enige eerdere publicaties van het CPB 221

Kaders in hoofdstukken

1 Inleiding
- Karakteristieken van de jongste conjunctuurvertraging in de VS en Europa 14
- Onzekerheidsvariant eurokoers 22
- Het belang van een gematigde loonontwikkeling 24
- Onzekerheidsvariant consumptiegroei in 2002 26
- Trefzekerheid consumptieraming 27
- Conjuncturele component van het EMU-saldo 33

2 De internationale conjunctuur
- Gezinsbesparingen 39
- De Argentijnse crisis en het gevaar van besmetting 45
- Naar een concurrerende kenniseconomie 48
- Het Verenigd Koninkrijk en EMU 53

3 De Nederlandse conjunctuur
- Conjuncturele neergang in historisch perspectief 67
- Welke bijdrage leveren de bestedingscomponenten aan de BBP-groei 69
- Nederlandse inflatie internationaal vergeleken 74
- Afronding van prijzen en de euro 77
- Stijging van pensioenpremies 79
- Stijging van premies particuliere ziektekosten 83
- De consumptie in 2001: een leerzame ervaring 84
- Binnenslands geproduceerde uitvoer en wederuitvoer 91
- Uitvoeringshausse infrastructurele projecten leidt tot prijsstijging in de GWW-sector 102
- Grote veranderingen op til op Europese personenautomarkt 104
- Grote verschillen in bijdragen van bedrijfstakken aan productiviteitsgroei 112
- Aansluiting tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt 120
- Werkgelegenheid in de zorg 125
- Beperkte stijging lokale lasten 129
- Ontwikkeling pensioenpremies bij bedrijfstak- en ondernemingspensioenfondsen 131
- De meevaller dividendbelasting 2001 133

4 Zakelijke dienstverlening en de productiviteitsagenda
- Ziekte van Baumol 139
- Innovaties en productiviteitsgroei 148
- Marktfalen in de zakelijke dienstverlening 149

Woord vooraf

De berekeningen voor dit Centraal Economisch Plan zijn begin maart afgesloten. De raming voor 2003 berust op beleidsarme uitgangspunten. Na de verkiezingen op 15 mei zal de begrotingsvoorbereiding 2003 waarschijnlijk betrokken worden bij de formatie van een nieuw kabinet. De cijfers voor volgend jaar hebben dus nog sterker dan gebruikelijk een voorlopig karakter.

De opzet van deze publicatie volgt het stramien dat de laatste jaren gebruikelijk is. Het inleidende eerste hoofdstuk heeft het karakter van een samenvatting op hoofdlijnen. Hoofdstuk 2 gaat nader in op de internationale conjunctuur, terwijl hoofdstuk 3 de economische ontwikkeling in Nederland beschrijft. Het vierde hoofdstuk tenslotte belicht een of meer thema's. Ditmaal is als thema gekozen de perspectieven voor de zakelijke dienstverlening, met speciale aandacht voor de ontwikkeling van de productiviteit in deze bedrijfstak.

De directeur,

F.J.H. Don

1 Inleiding

1.1 De wereldeconomie

De conjunctuur van de grote regio's is vanaf de tweede helft van 2000 min of meer synchroon vertraagd. De stemming sloeg het eerst om in de Verenigde Staten. De aandelenkoersen daalden scherp en de vertrouwenscrisis sloeg al snel over naar Europa en Azië. Toen in Amerika de eerste tekenen van herstel al zichtbaar werden, werd het land getroffen door terroristische aanslagen, die ook elders het vertrouwen nog eens onder druk zetten. Toch herstelde de productiegroei in de Verenigde Staten reeds in het vierde kwartaal, terwijl zich voor Europa en Azië herstel aftekent vanaf het begin van dit jaar. In Japan, dat gebukt gaat onder structurele problemen, zal de opleving pas later op gang komen. Het wereldhandelsvolume daalde gedurende 2001, maar zal vanaf het begin van dit jaar krachtig kunnen groeien. Op jaarbasis wordt de wereldhandelsgroei dit jaar waarschijnlijk niet hoger dan 3½%, maar voor volgend jaar ligt de raming iets boven 10%. De inflatie in de industrielanden zal tot medio dit jaar blijven dalen; daarna wordt vooral voor de Verenigde Staten enige versnelling voorzien, gepaard aan een verkrapping van het monetaire beleid.

Het dieptepunt van de conjunctuur in de wereldeconomie lijkt gepasseerd (zie figuur 1.1). In de Verenigde Staten is de productie reeds in het vierde kwartaal van vorig jaar opgeveerd en voorlopende indicatoren wijzen op een verdere groeiversnelling in de eerste helft van dit jaar. Ook in Azië lijken de kansen gekeerd. In Japan is voorlopig nog geen sprake van herstel, maar enkele voorlopende indicatoren wijzen wel weer omhoog. Hetzelfde geldt voor West-Europa, dat in het vierde kwartaal van 2001 de productie nog licht zag afnemen.

In de Verenigde Staten heeft de afkoeling van de economie relatief lang geduurd (zie ook kader). Dat kwam mede door de terroristische aanslagen van september 2001. Deze brachten extra onzekerheid en vertrouwensverlies op het moment dat Amerika zich aan de conjunctuurvertraging leek te onttrekken. Na een kortstondige productiedaling, die was geconcentreerd in de luchtvaart en de aanverwante toeristenindustrie, veerde de Amerikaanse economie snel op. Al in het vierde kwartaal van 2001 werd weer positieve groei gerealiseerd, voornamelijk door een oplevende consumptie en sterk stijgende overheidsuitgaven, deels in verband met de terroristische aanslagen. De gezinsconsumptie is vorig jaar minder vertraagd dan in eerdere periodes van conjuncturele neergang (zie kader). Daarmee zijn de consumptieve bestedingen een belangrijke steunpilaar voor de groei gebleven, ondanks een scherpe daling van de werkgelegenheid. De aanhoudende consumptiegroei ging ook niet langer ten koste van de gezinsbesparingen. Het waren vooral de ongekend grote verruiming van het monetaire beleid en de belastingverlagingen die de gezinsconsumptie en de woningbouw ondersteunden.

Voorlopende indicatoren wijzen op een krachtig doorzettend herstel in de eerste helft van dit jaar. Vanaf medio 2002 zal de productietoename waarschijnlijk weer boven de potentiële groei

kunnen uitkomen. Door het lage startniveau blijft de groei gemiddeld over dit jaar nog beperkt tot 1½%, maar voor 2003 wordt een groei geraamd van 3½%. De gezinsconsumptie en de omslag in de voorraadcyclus zullen het herstel aanzwengelen, gevolgd door de uitvoer en de bedrijfsinvesteringen. De overheidsuitgaven blijven voorlopig sterk stijgen. Aanvankelijk droegen de uitgavenverhogingen bij aan het dempen van de conjuncturele neergang, maar nu de groei aantrekt blijft het begrotingsbeleid expansief. Het begrotingsoverschot van 1,3% BBP uit het afgelopen jaar is voorlopig dan ook ver buiten bereik. De vraagtoename zal overigens gepaard gaan met een fors herstel van de Amerikaanse invoer. Het reeds zeer grote tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans zal nog verder toenemen. De aangekondigde verhogingen van de invoertarieven op staal, die mogelijk nog zullen worden gevolgd door maatregelen voor andere sectoren, lijken ten dele ingegeven door de extreme verslechtering van de handelsbalans, maar waarschijnlijk hebben binnenlandse politieke motieven de doorslag gegeven. De werkgelegenheidsgroei zal waarschijnlijk pas in de tweede helft van dit jaar herstellen. Tot die tijd neemt de werkloosheid naar verwachting nog licht verder toe.

De recente handelsmaatregelen dragen het risico in zich van een escalatie van protectionistisch gedrag. Andere risico's voor de Amerikaanse economie zijn gelegen in de zwakke financiële positie van bedrijven en gezinnen en in de nog steeds aanwezige dreiging van nieuwe terroristische aanslagen. Indien door deze of andere oorzaken het vertrouwen van buitenlandse beleggers wegvalt, kan een scherpe daling van de dollarkoers nodig zijn om het betalingstekort te blijven financieren.

Figuur 1.1 Voorlopende indicator en industriële productie OESO-gebied, 1991-2002 (invoerherwogen mutaties t.o.v. 6 maanden eerder, op jaarbasis)

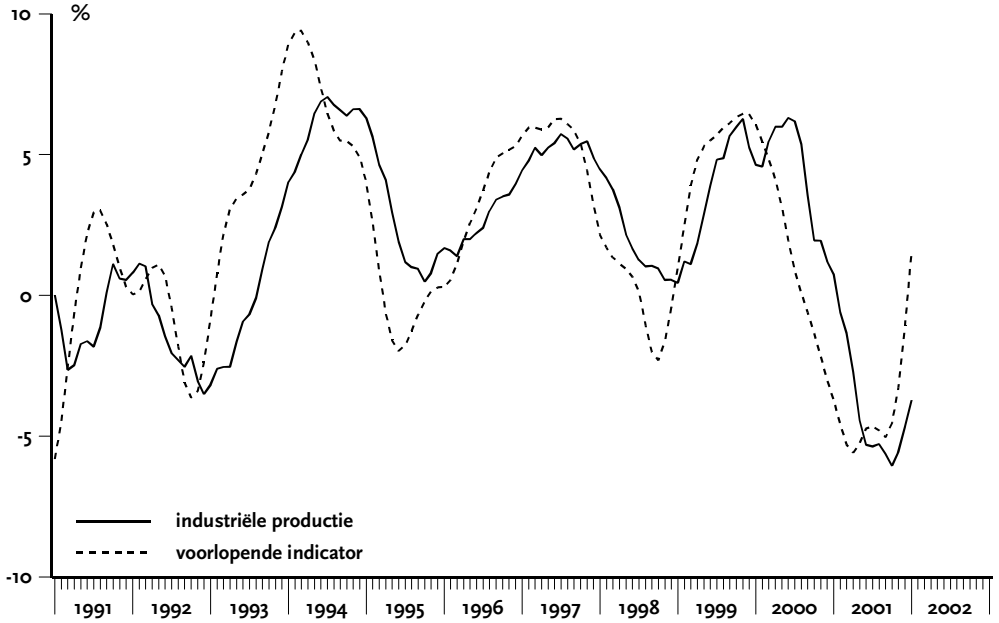

De Japanse economie is vorig jaar opnieuw in een recessie beland. Vorig jaar daalde het BBP-volume met 0,5% en voor dit jaar wordt algemeen gerekend op een verdere daling met circa 1%. De consumptie van gezinnen stagneert al sinds medio 1999 en vraagherstel op korte termijn is onwaarschijnlijk. Japan heeft de handen vol aan de herstructurering van financiële en bepaalde niet-financiële bedrijven. Daarbij gaat het vooral om de onroerendgoed- en de bouwsector en om het wegwerken van slechte leningen. De bedrijfssaneringen gaan gepaard met een continue daling van de werkgelegenheid en met lage bonussen, die in Japan een substantieel deel van de totale verdiensten uitmaken. Desondanks zijn de winsten scherp gedaald, waardoor ook de bedrijfsinvesteringen, na een korte opleving, weer zijn gaan dalen. De investeringsquote is overigens nog steeds hoog, zeker ten opzichte van de (verwachte) potentiële groei. Al met al mag dan ook niet op een snel investeringsherstel worden gerekend. De consumptieve uitgaven van de overheid stijgen nog wel, maar de weinig productieve stimuleringsactiviteiten van de overheid in de constructiesector worden geleidelijk verminderd. Dat is ook nodig om het sterk gestegen overheidstekort en de explosief stijgende schuldquote onder controle te krijgen. De monetaire autoriteiten hebben eveneens weinig ruimte om de economie te stimuleren. De geldmarktrente is al enkele jaren praktisch nul. De monetaire autoriteiten doen verwoede pogingen om de deflatie te keren door aankoop van staatsobligaties en andere waardepapieren. Desondanks blijven de prijzen dalen en dat zet weer een rem op de particuliere bestedingen.

De regering Koizumi heeft bij haar aantreden een aantal structurele hervormingen centraal gesteld. Het wegwerken van de schuldenproblematiek heeft de hoogste prioriteit, maar politieke tegenwind bemoeilijkt de uitvoering van de plannen. Daarmee blijft het risico van een financiële schok levensgroot aanwezig. Op de korte termijn kan Japan wel profiteren van de verwachte opleving van de wereldeconomie. Mede door de recente waardedaling van de yen trekt de uitvoer, die vorig jaar in volume met 8% daalde, weer aan. Maar of dit voldoende is om de algemene malaise te doorbreken blijft de vraag. De concurrentiekracht van Japanse bedrijven is sterk verminderd: in de afgelopen tien jaar is het aandeel op de buitenlandse afzetmarkten met circa 40% gedaald.

De nieuwe industrielanden van Zuidoost-Azië werden vorig jaar zwaar getroffen door de mondiale vraaguitval. Export van hightech-producten en onderdelen daarvan is de motor waarop de meeste economieën in deze regio draaien, en juist hier vielen zware klappen. Veel landen zijn overgegaan op budgettaire en monetaire stimulering om de gevolgen van de externe vraaguitval te pareren. Rond de jaarwisseling is een einde gekomen aan de wereldwijde verkoopdaling van halfgeleiders en dat heeft de stemming in Zuidoost-Azië merkbaar verbeterd. Een krachtig herstel van de uitvoer valt te verwachten voor de projectieperiode en een navenant herstel van de productiegroei in deze regio.

In Latijns-Amerika is vooral de economische situatie in Argentinië zorgelijk (zie kader in hoofdstuk 2).

Karakteristieken van de jongste conjunctuurvertraging in de Verenigde Staten en Europa.

Een periode van neergaande conjunctuur is een periode van meerdere kwartalen waarin de feitelijke BBP-groei achterblijft bij de potentiële groei. Vanaf 1960 kunnen voor de VS en de EU twaalf van dergelijke aaneengesloten perioden worden gevonden. De gemiddelde duur van de groeivertraging is ruim 6 kwartalen. Onderstaande tabel geeft aan hoeveel de productietoename in die conjunctuurfases gemiddeld achterbleef bij de potentiële toename van de productie. In de VS was dat 3,3% en in Europa 1,7%. De conjunctuuruitslagen in de VS waren dus gemiddeld tweemaal zo groot als in de EU.

De jongste groeivertraging kost de Amerikanen iets meer productie dan in het verleden gemiddeld het geval is geweest. Dat komt vooral doordat deze neergang naar verwachting acht tot negen kwartalen zal duren: de productiegroei komt waarschijnlijk pas in de tweede helft van 2002 boven het potentiële tempo uit. De aanslagen van 11 september zijn hiervoor mede verantwoordelijk. De groei in Europa is duidelijk later vertraagd dan in de VS, maar zal de neergaande fase naar verwachting niet veel later achter zich laten. Mede hierdoor is het totale productieverlies voor de EU tijdens de huidige afkoeling niet groter dan in het verleden.

Naar bestedingscomponenten bezien blijkt de relatief scherpe teruggang in de VS voornamelijk te wijten aan de slechte uitvoerprestatie, als gevolg van de verslechterde prijsconcurrentiepositie bij een sterk stijgende dollar en de synchrone vertragingen elders in de wereld. Europa profiteert van haar gunstige concurrentiepositie met een exportbijdrage die veel minder negatief is dan gemiddeld in perioden van conjuncturele verzwakking. Daartegenover staat dat in de VS de consumptieve bestedingen ditmaal veel minder zijn vertraagd, mede dankzij de zeer forse verruiming van het monetaire beleid. Ook de overheidsuitgaven leverden in Amerika een meer dan gemiddelde groeibijdrage, terwijl deze bijdrage in Europa juist wat kleiner is geweest onder invloed van het consolidatiebeleid. De groei van de investeringen is in beide regio's relatief sterk teruggelopen. In de VS is dit mede een reactie op de zeer sterke investeringsgroei in de tweede helft van de jaren negentig, terwijl in Europa de problemen in de Duitse bouwsector zwaar meewegen.

Productiegroei in perioden van neergaande conjunctuur in afwijking van de potentiële groei[a]

	Verenigde Staten			Europese Unie		
	Gemiddeld	Huidige vertraging	Verschil	Gemiddeld	Huidige vertraging	Verschil
Duur vertraging in kwartalen	6,1	8,5	2,4	6,3	7,0	0,7
	gecumuleerde bijdragen aan afwijking productiegroei in procentpunten					
Productie	– 3,3	– 4,0	– 0,7	– 1,7	– 1,7	0,0
Invoer	– 0,6	– 0,7	– 0,1	– 1,1	– 1,1	0,0
Afzet	– 3,9	– 4,7	– 0,8	– 2,8	– 2,8	– 0,0
Gezinsconsumptie	– 1,5	– 0,7	0,8	– 0,6	– 0,6	– 0,0
Overheidsconsumptie	0,0	0,2	0,2	0,0	– 0,2	– 0,2
Investeringen	– 1,4	– 2,0	– 0,6	– 0,8	– 1,2	– 0,4
Voorraden	– 0,8	– 0,8	0,0	– 0,6	– 0,5	0,1
Uitvoer	– 0,3	– 1,5	– 1,2	– 0,8	– 0,3	0,5

[a] Cijfers potentiële groei conform CPB (2001), *Economische Verkenning 2003-2006.*

In Europa is de groeivertraging later ingetreden dan in de Verenigde Staten en naar het zich laat aanzien zal ook het herstel iets later beginnen. In het laatste kwartaal van vorig jaar was nog sprake van een lichte productiedaling, maar de voorlopende indicatoren wijzen op een beginnend herstel vanaf het eerste kwartaal van dit jaar. In Europa was er veel minder monetaire verruiming dan in de Verenigde Staten, maar de eurolanden konden wel profiteren van de verbeterde concurrentiepositie door de lage euro: door marktwinst werd de vertraging van de uitvoergroei afgeremd. Vooral Duitsland leverde vorig jaar een opvallende prestatie met een uitvoergroei van 6%. Dat Duitsland desondanks de laagste productiegroei van de Europese landen moest noteren, was te wijten aan een scherpe vertraging van de binnenlandse bestedingsgroei. Door het aflopen van grote investeringsprojecten in het kader van de Duitse hereniging zakte de bouwactiviteit verder in. In veel Europese landen konden de automatische stabilisatoren in de overheidsbegroting bijdragen aan het dempen van de conjuncturele neergang.

Het herstel in Europa zal waarschijnlijk beginnen onder invloed van de voorraadcyclus en aantrekkende consumptie en uitvoer. De dalende inflatie en lage rentestanden zijn daarbij behulpzaam. De investeringen zullen naar het zich laat aanzien pas later gaan aantrekken, als door het conjunctuurherstel ook de winsten weer wat zijn gestegen. Het begrotingsbeleid blijft gericht op de doelstellingen van het Stabiliteits- en Groeipact, waardoor in sommige landen, waaronder Duitsland, nieuwe bezuinigingen wellicht noodzakelijk zijn.

Tabel 1.1 BBP-volume naar regio's, 2001-2003

	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %		
Verenigde Staten	1,2	1½	3½
Japan	– 0,5	– 1	1¼
EU-landen	1,7	1¾	3
Industrielanden	1,1	1¼	3
Niet-industrielanden	3,7	3¾	5½
Wereld	2,3	2½	4¼

Inflatie, rentes en wisselkoersen

De inflatie is in de tweede helft van 2001 in de meeste landen sterk verminderd. Dalende energiekosten leverden een belangrijke bijdrage, en in Europa tevens een normalisatie van voedingsmiddelenprijzen. De onderliggende inflatie liep echter verder op en bereikte pas tegen het einde van 2001 zijn top. Het verwachte groeiherstel in het eurogebied en de VS zal waarschijnlijk weinig inflatoire risico's met zich meebrengen, omdat de arbeidskostenstijging bij een lichte oploop van de werkloosheid in 2002 naar verwachting gematigd blijft en vanuit de wereldmarkten geen forse prijsimpulsen worden voorzien.

In het eurogebied liep de inflatie in de beginmaanden van dit jaar op door indirecte belastingverhogingen en sterk stijgende voedselprijzen als gevolg van extreme weersomstandigheden in Zuid-Europa. Verwacht wordt dat de consumentenprijsstijging in het eurogebied in de eerste helft van dit jaar zal afnemen tot een jaar-op-jaar stijging van circa 1½% per medio 2002. Daarna zal het tempo naar verwachting tot eind 2003 niet veel meer veranderen. De invoering van de chartale euro heeft prijsverschillen tussen eurolanden beter zichtbaar gemaakt. Daarmee stijgt de druk op fabrikanten en overheden om iets te doen aan te grote prijsverschillen. Het valt te verwachten dat de toenemende concurrentie de prijzen op den duur omlaag zal brengen. Voor de Verenigde Staten zal de inflatie vanaf medio dit jaar waarschijnlijk gaan oplopen, en komend jaar weer dichtbij het onderliggende inflatietempo van 2½% komen te liggen. In Japan blijven de prijzen naar verwachting dalen, ondanks het ruime monetaire beleid en de forse depreciatie van de yen. Ook de lonen vertonen in Japan een licht dalende trend.

De korte rentes zijn eind vorig jaar sneller gedaald dan was verwacht. De Fed verlaagde haar geldmarktrente uiteindelijk naar 1¾% en de ECB naar 3¼%. Bij een aantrekkende conjunctuur zullen de korte rentes waarschijnlijk weer gaan stijgen. Voor 2003 wordt voor de Verenigde Staten gerekend met een korte rente van gemiddeld 4%. De aanhoudende daling van de onderliggende inflatie in het eurogebied maakt het waarschijnlijk dat de stijging van de korte rente hier beperkt blijft tot gemiddeld 3¾% in 2003. Vanwege aanhoudende deflatoire tendensen zal de Japanse centrale bank haar nul-rentebeleid waarschijnlijk niet wijzigen.

De lange rentes in de Verenigde Staten en het eurogebied liggen nog steeds dicht bij elkaar. Na de terreuraanslagen daalden overal de lange rentes, maar een terugkerend vertrouwen stuwde ze weer terug naar het oude niveau. Tot ultimo 2003 zou de lange rente in de Verenigde Staten iets kunnen oplopen, maar voor Europa wordt geen noemenswaardige verandering voorzien. Met het oog op de verslechtering van de Japanse overheidsfinanciën wordt verwacht dat de Japanse lange rente in de projectieperiode langzaam oploopt, naar circa 1¾% in 2003.

De koers van de euro schommelt sinds medio 2000 rond 0,90 dollar. Op termijn wordt nog steeds gerekend op een herstel van de euro. Ook in deze projectie wordt daarvan uitgegaan, in lijn met de geleidelijke stijging van de euro naar dollarpariteit in 2006 in de Economische Verkenning 2003-2006.[1] De yen is recentelijk fors onderuitgegaan. De ongunstige vooruitzichten voor de Japanse economie voor de eerstkomende jaren maken een snel herstel van de waarde van deze munt onwaarschijnlijk.

Wereldhandel

Het wereldhandelsvolume is gedurende het afgelopen jaar gedaald. Pas tegen het einde van 2001 kwam de daling tot staan. Voorlopende indicatoren wijzen op een duidelijk opleving vanaf

[1] CPB (2001), *Economische Verkenning 2003-2006*, Den Haag.

het begin van dit jaar. Door het lage startniveau zal de wereldhandelsgroei in 2002 gemiddeld blijven steken op 3½%, maar voor 2003 wordt gerekend op een groei van ruim 10%. Exporteurs in de Verenigde Staten en Azië hebben het meest te lijden gehad van de mondiale vraaguitval, zowel door de relatief sterke daling van de vraag naar hightech-producten als door een verlies aan concurrentiekracht bij een steeds hogere effectieve koers van de dollar. Europese exporteurs deden het relatief beter en met name in Duitsland wisten de exporteurs de uitvoer tot medio vorig jaar nog fors verder op te voeren. Over de projectieperiode wordt een meer evenwichtige verdeling van de uitvoergroei over de diverse regio's verwacht, al zal het eurogebied dit jaar nog verdere marktwinst kunnen boeken ten koste van de Verenigde Staten. De Japanse concurrentiekracht is na de effectieve waardedaling van de yen sterk verbeterd.

Tabel 1.2 Internationale kerngegevens, 2001-2003

	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %		
BBP-volume industrielanden	1,1	1¼	3
Consumentenprijs industrielanden (CPI)	2,2	1½	1½
Wereldhandelsvolume	– 0,2	3½	10¼
Wereldhandelsprijs ($)	– 4,0	– 2½	¾
industrieproducten	– 2,5	– 1	½
grondstoffen excl, energie	– 10,3	– 2¾	5¼
ruwe olie	– 14,6	– 14¾	4¾
	niveaus		
Dollarkoers van de euro	0,90	0,90	0,92
Ruwe olie ($/vat)	24,6	21	22

De internationale prijzen van industrieproducten zijn al vele jaren tamelijk stabiel, althans in gewogen nationale valuta. Voor dit jaar wordt een gemiddelde prijsdaling van krap 1% voorzien, als een vertraagde reactie op de gedaalde grondstoffennoteringen, terwijl voor 2003 een stabilisatie wordt voorzien. In dollars gemeten daalden de fabrikatenprijzen in 2001 nog met 2½% en wordt voor dit jaar een verdere daling met 1% geraamd. Bij de geprojecteerde depreciatie van de dollar stijgen de dollarprijzen van industrieproducten volgend jaar licht.

De dollarnoteringen van grondstoffen daalden tot diep in 2001. Tegen het einde van het jaar veerden zij op, hetgeen geldt als een voorbode van economisch herstel. De meeste grondstoffenvoorraden zijn echter nog hoog en daarom worden over de projectieperiode slechts bescheiden verdere prijsstijgingen verwacht. De ruwe-olieprijzen vielen scherp terug na de aanslagen van 11 september. In de eerste maanden van dit jaar zijn zij weer licht gestegen en de verwachting is dat deze ontwikkeling tot eind volgend jaar zal aanhouden. Gemiddeld wordt voor dit jaar gerekend met een Brent-notering van $21 per vat, oplopend naar $22 per vat in 2003. Indien de

spanningen in het Midden-Oosten verder oplopen zijn hogere olieprijzen echter niet denkbeeldig.

De volumegroei op de Nederlandse afzetmarkten in het buitenland (ook wel de relevante wereldhandelsgroei genoemd), die in 2000 nog uitkwam op ruim 10%, viel in 2001 terug naar nog geen 2%. Vanaf het begin van dit jaar zal de vraag op onze buitenlandse afzetmarkten weer snel kunnen toenemen, maar door het lage startniveau blijft de gemiddelde stijging in dit jaar steken op 3%. Pas in 2003 wordt het herstel goed zichtbaar met een geraamde marktgroei van ruim 8%. Ondanks een scherpe daling van de internationale prijzen in de tweede helft van 2001 namen de invoerprijzen over het hele jaar genomen nog licht toe. Voor dit jaar wordt een invoerprijsdaling van 2½% voorzien, gevolgd door een stabilisatie in 2003. De europrijzen van onze internationale concurrenten, die exclusief energie vorig jaar nog stegen met ¾%, dalen dit en volgend jaar naar schatting met respectievelijk 2% en 1%. Zoals gezegd is daarbij gerekend met een euro die geleidelijk aan kracht wint ten opzichte van de dollar.

1.2 De Nederlandse economie

De Nederlandse economie kan al in de eerste helft van dit jaar profiteren van het verwachte herstel van de internationale conjunctuur. Deels door de sterk verslechterde prijsconcurrentiepositie blijft het groeitempo in de jaren 2001-2003 echter achter bij het gemiddelde in het eurogebied. Voor dit jaar zal de toename van de productie, vanwege de geringe overloop uit vorig jaar, waarschijnlijk beperkt blijven tot 1½%. Volgend jaar zal de BBP-stijging naar verwachting aantrekken tot 2½%. In vertraagde reactie op het zwakke conjunctuurverloop in 2001-2002 zal de werkgelegenheid zowel in 2002 als in 2003 naar verwachting met slechts ½% stijgen. Daardoor loopt de werkloosheid in de raming op met bijna 100 000 personen in twee jaar. Het inflatietempo daalt minder snel dan eerder werd verwacht en zal dit jaar gemiddeld nog 3¼% bedragen. Voor volgend jaar wordt een verdere daling (naar 2½%) geraamd.

Met een groei van ongeveer 1% heeft de Nederlandse economie vorig jaar een scherpe vertraging laten zien. In de vier daaraan voorafgaande jaren groeide de economie jaarlijks met bijna 4%. Deze forse groeivertraging is voornamelijk veroorzaakt door de bijzonder lage uitvoergroei in 2001. Deze weerspiegelde niet alleen de slechte internationale conjunctuur, maar ook de verslechterde concurrentiepositie binnen het eurogebied. Opmerkelijk is dat de overheidsbestedingen vorig jaar de grootste bijdrage aan de groei van het binnenlands product hebben geleverd (0,7%-punt).

Bij de hiervoor geschetste vooruitzichten voor de wereldeconomie zal de binnenlandse conjunctuur naar verwachting in de eerste helft van dit jaar omslaan. Voor het gehele jaar wordt een BBP-groei geraamd van 1½%, hetgeen in historisch perspectief bezien bescheiden is. Dat het BBP gemiddeld over dit jaar nog maar weinig hoger ligt dan het gemiddelde niveau in vorig jaar,

hangt samen met het relatief lage startniveau in januari door de geringe 'overloop' van groei uit 2001. Hierdoor zal het conjunctuurherstel pas goed zichtbaar worden in het jaarcijfer voor 2003, dat op 2½% geraamd wordt. Dit cijfer wordt gedrukt door de voortgaande verslechtering van de concurrentiepositie. In afzonderlijke kaders worden enkele onzekerheidsvarianten geschetst, die een indruk geven van de belangrijkste onzekerheden die aan de projectie kleven.

Figuur 1.2 Arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie in Nederland, Duitsland en het eurogebied (in guldens), 1987-2003

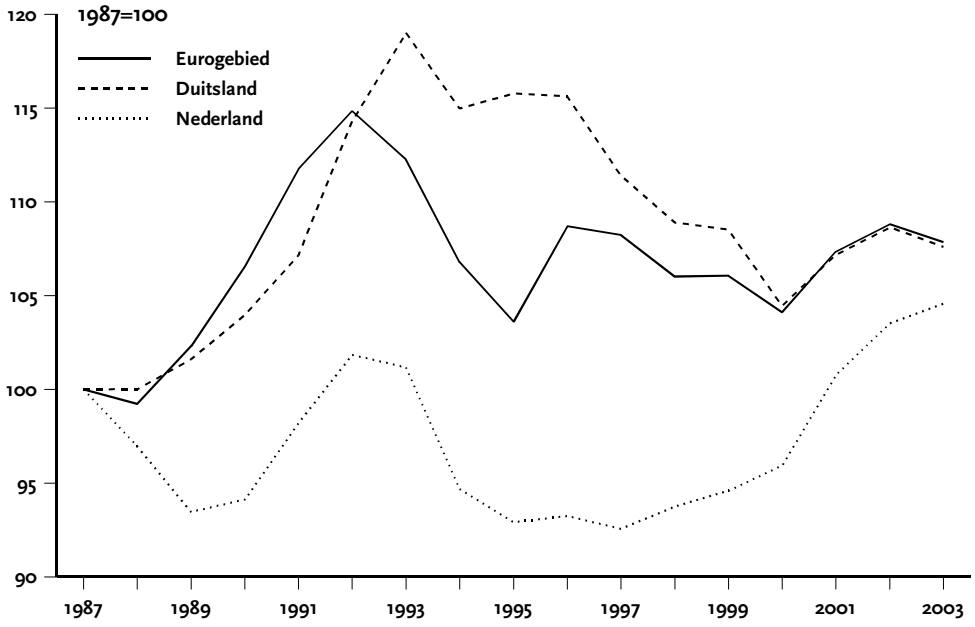

Voor het eerst sinds 1988 nam het BBP-volume in Nederland vorig jaar substantieel minder toe dan gemiddeld in het eurogebied. In de projectie ligt besloten dat ook dit en volgend jaar de economische groei in Nederland achterblijft bij die in het eurogebied. In de periode 2001-2003 groeit de Nederlandse economie naar verwachting gecumuleerd 1 %-punt minder hard dan het eurogebied, terwijl in de periode 1988-2000 de Nederlandse economie zich juist gecumuleerd 10%-punten sneller ontwikkelde. Deze kentering is vooral het gevolg van de prijsconcurrentiepositie die sinds 1998 in snel tempo verslechtert ten opzichte van euroconcurrenten. In de periode 1988-1997 is de ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie in Nederland (in guldens) gecumuleerd met bijna 17% achtergebleven bij die in het eurogebied. Ten opzichte van de Duitse verwerkende industrie bedroeg de verbetering van de concurrentiepositie in die periode zelfs 20%. Deels als gevolg van de relatief krappe Nederlandse arbeidsmarkt nemen na 1997 deze arbeidskosten hier echter ieder jaar meer toe dan in het eurogebied. Ten opzichte van de Duitse industrie neemt het opgebouwde voordeel nog sneller af, omdat daar de arbeidskosten per eenheid product tussen

1996 en 2000 nog aanzienlijk sterker zijn afgenomen dan gemiddeld in het eurogebied (zie figuur 1.2). In de huidige raming nemen de arbeidskosten per eenheid product in de periode 1998-2003 in de Nederlandse verwerkende industrie (in guldens) gecumuleerd met bijna 14% meer toe dan gemiddeld in het eurogebied. Hierdoor staat de ontwikkeling van de binnenslands geproduceerde uitvoer onder druk. Tot vorig jaar bood de stijgende dollar wel enig tegenwicht, maar in de raming ligt juist een geleidelijk dalende dollarkoers besloten.

Sectorpatroon

De verslechtering van de concurrentiepositie komt ook tot uiting in het sectorale beeld. Voor sectoren die sterk afhankelijk zijn van internationale ontwikkelingen, zoals de industrie en het vervoer, was 2001 een slecht jaar, waarin het productievolume zelfs afnam. Vooral in de metalektro-industrie was de conjuncturele tegenwind vorig jaar hard, waarbij de wereldwijde vraaguitval naar ICT-producten een groot gewicht in de schaal legde. Voor de industrie wordt ook voor dit jaar nog nauwelijks productiegroei verwacht. Het verlies aan marktaandeel, deels veroorzaakt door de ongunstige ontwikkeling van de prijsconcurrentiepositie, draagt eraan bij dat de productiegroei in de industrie dit jaar naar verwachting slechts ¼% zal bedragen. Onder invloed van de aantrekkende wereldhandel neemt de industrieproductie volgend jaar naar verwachting toe met 1¾%.

In de bouwnijverheid neemt de groei dit jaar af in vergelijking met vorig jaar, hetgeen voortvloeit uit een geringer aantal verleende bouwvergunningen en een tijdelijke groeivertraging in de grond-, weg- en waterbouw. Voor volgend jaar wordt een iets hogere groei van het bouwvolume verwacht (1½%).

Naar verwachting groeit de commerciële-dienstensector dit jaar met 1½%, nauwelijks sterker dan de totale bedrijvensector. Binnen de commerciële diensten lopen de ontwikkelingen behoorlijk uiteen. Zo wordt in de uitzendbranche voor dit jaar, net als vorig jaar, een krimp verwacht van 2¼%, hetgeen samenhangt met een forse daling van het aantal uitzendkrachten. Daarentegen zal de post- en telecomsector in 2002 waarschijnlijk nog altijd behoorlijk kunnen groeien (5%), zij het dat ook in deze sector sprake is van een forse groeivertraging ten opzichte van de afgelopen vijf topjaren. Deze groeivertraging hangt nauwelijks samen met de conjunctuur, maar veel meer met marktverzadiging. Volgend jaar zullen naar verwachting alle onderscheiden bedrijfstakken van de commerciële-dienstensector kunnen profiteren van de verder aantrekkende conjunctuur. Voor de totale sector wordt de groei in 2003 op 3% geraamd.

In de landbouw neemt het productievolume dit jaar naar verwachting toe met 1½%, nadat er vorig jaar, deels door de MKZ-crisis, sprake was van een krimp. De groei in 2002 heeft vooral te maken met een opklimmen uit het MKZ-dal. De externe omstandigheden, zoals milieumaatregelen en quotumregelingen, zijn niet erg gunstig voor een expansie van de landbouw. Dit wordt weerspiegeld in een stabilisatie van het productievolume, zoals die voor volgend jaar wordt voorzien.

Tabel 1.3 Enkele kerngegevens voor Nederland, 1999-2003

	1999	2000	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %				
Internationaal					
Relevant wereldhandelsvolume	4,8	10,3	1,8	3	8¼
Prijspeil goedereninvoer	0,4	9,8	0,2	– 2½	0
Eurokoers (niveau, dollars per euro)	1,07	0,92	0,90	0,90	0,92
Olieprijs (Brent, niveau, dollars per vat)	17,9	28,4	24,6	21	22
Lonen en prijzen					
Contractloon marktsector	2,6	3,3	4,1	4	3½
Loonsom per werknemer marktsector	3,0	5,1	4,0	5¼	4½
Prijsconcurrentiepositie (binnenslands geproduceerde uitvoer)	1,2	2,3	– 1,2	– 1½	– 2¼
Consumentenprijsindex	2,2	2,6	4,5	3¼	2½
Idem, afgeleid[a]	1,7	2,1	3,6	3	2½
Prijs bruto binnenlands product	1,7	3,7	4,9	3½	3
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel)	– 0,1	0,4	6,5	1¼	1
Volume bestedingen en productie					
Goederenuitvoer (excl. energie)	5,5	10,8	0,9	2	6½
w.v. binnenslands geproduceerd	3,8	6,1	– 0,3	½	2¾
wederuitvoer	7,9	17,3	2,3	4¼	11
Goedereninvoer	5,9	9,5	1,1	2¾	7¼
Particuliere consumptie	4,5	3,8	1,2	2¾	2¾
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	9,9	5,4	– 2,3	– ½	3¼
Investeringen in woningen	2,1	0,1	– 0,7	– 1	2
Productie marktsector[b]	4,5	4,3	0,3	1	2½
Bruto binnenlands product	3,7	3,5	1,1	1½	2½
Reëel nationaal inkomen	4,7	3,9	1,2	1¾	2¾
Arbeidsmarkt					
Werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	2,5	2,4	1,8	½	½
Werkgelegenheid (>= 12 uur/week, in personen)	2,6	2,4	1,9	½	½
Arbeidsaanbod (in personen)	1,7	2,0	1,5	1	1
	niveaus				
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)	292	270	248	290	340
Idem, in % van de beroepsbevolking	4,0	3,6	3,3	3¾	4½
Werkloosheid en bijstand (in dzd uitkeringsjaren)	653	577	547	585	640
Verhoudingen niet-actieven versus actieven (in %)	68,0	66,3	65,2	66	67¼
Collectieve sector					
Vorderingensaldo collectieve sector[c] (% BBP)	0,4	2,2	0,3	0,1	– 0,5
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)	63,1	56,0	52,9	49,6	46,8
Collectieve-lastendruk (% BBP)	41,4	41,4	40,3	40,6	39,8
Diversen					
Arbeidsinkomensquote marktsector[b] (in %)	81,9	83,1	84,9	85¼	84½
Arbeidsproductiviteit marktsector[b] (mutatie in %)	1,7	1,8	– 1,1	1¼	2½
Saldo lopende transacties buitenland (% BBP)	4,1	5,1	5,3	4¾	5
Lange rente (in %, 10-jaars staatsleningen)	4,6	5,4	4,9	5	5

[a] Exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van de kostprijsverhogende en consumptiegebonden belastingen.

[b] Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

[c] In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van – 0,3% BBP.

Onzekerheidsvariant eurokoers

Een belangrijke bron van onzekerheid ligt in de geprojecteerde ontwikkeling van de wisselkoersen. Als kleine open economie is Nederland relatief gevoelig voor veranderingen in de externe waarde van de euro (zie ook paragraaf 3.3.5). In de centrale projectie is gerekend met een eurokoers van gemiddeld 90 dollarcent in 2002 en 92 dollarcent volgend jaar. In onderstaande tabel is aangegeven wat de gevolgen zijn als de eurokoers in beide jaren gemiddeld 5 dollarcent lager zou liggen. In samenhang met groeiverschillen tussen de Verenigde Staten en Europa zou de euro zwakker kunnen zijn tegenover de dollar dan in de centrale projectie besloten ligt. Maar gelet op de risicofactoren in de Amerikaanse economie, waaronder met name de verdere verslechtering van het saldo op de lopende rekening van de betalingsbalans, is het ook denkbaar dat de euro sterker stijgt tegenover de dollar. De effecten van een 5 dollarcent hogere eurokoers zijn ruwweg tegengesteld aan de effecten in de tabel.
Een lagere eurokoers is gunstig voor de prijsconcurrentiepositie van de eurolanden en leidt zodoende tot meer buitenlandse vraag naar Nederlandse producten. Doordat ook andere eurolanden hiervan profiteren en deze landen een relatief zwaar gewicht hebben in het Nederlandse uitvoerpakket, neemt ook de relevante wereldhandel toe. De uitvoer zal gecumuleerd in 2003 ruim 1% hoger kunnen uitkomen en de BBP-groei 0,4%. De keerzijde van een lagere koers is dat ingevoerde goederen en diensten duurder worden, met als gevolg dat in deze variant de binnenlandse prijzen en de contractlonen volgend jaar gecumuleerd circa 1%-punt hoger uitkomen dan in de centrale projectie. In latere jaren leiden deze nominale ontwikkelingen ertoe dat de gunstige volume-effecten weer verdwijnen (zie ook paragraaf 3.3.5).

Effecten van 5 dollarcent lagere eurokoers in 2002 en 2003

	2002	2003
	gecumuleerde afwijking in %	
Relevante wereldhandel	0,1	0,4
Concurrentenprijs (excl. energie)	2,3	2,6
Invoerprijs	1,4	1,9
Contractloon	0,2	1,0
Consumentenprijsindex (CPI)	0,3	0,9
BBP-prijs	0,2	0,9
Bruto binnenlands product	0,3	0,4
Particuliere consumptie	– 0,1	– 0,1
Investeringen (excl. woningen)	0,4	0,9
Uitvoer goederen (excl. energie)	1,0	1,2
Werkgelegenheid marktsector	0,1	0,4
EMU-saldo (% BBP)	0,1	0,2
Arbeidsinkomensquote	– 0,1	0,0

Inflatie, lonen en winst

In 2001 is de inflatie op 4,5% uitgekomen, hetgeen zowel in historisch perspectief als vergeleken met andere Europese landen hoog is. Naast de aanzienlijk gestegen arbeidskosten per eenheid product hebben ook hogere invoerprijzen gezorgd voor sterk stijgende binnenlandse prijzen. Bovendien heeft vorig jaar de verhoging van de BTW en de regulerende energieheffing voor 0,9%-punt bijgedragen aan de inflatie. Ondanks de hoge prijsstijging konden vorig jaar niet alle kosten worden doorberekend, waardoor de marges zelfs nog zijn gedaald. Naar verwachting zal het doorberekenen in 2002 gedeeltelijk alsnog gebeuren. Ondanks dalende invoerprijzen, een grotere arbeidsproductiviteitsgroei en het wegvallen van het effect van de BTW-verhoging zullen de prijzen dit jaar naar verwachting nog met circa 3¼% stijgen. Behalve vertraagde doorberekening van eerdere kostenstijgingen, heeft wellicht ook de overgang op de euro hier enige invloed op (zie paragraaf 3.2.2).

Volgend jaar neemt de inflatie in de projectie nog wat verder af, hoewel de invoerprijzen dan weer iets oplopen. De arbeidskosten per eenheid product stijgen dan minder, vooral door de verbetering van de arbeidsproductiviteit. Bij een lagere eurokoers tegenover de dollar kan de inflatie volgend jaar toch al snel boven de 3% blijven, zo blijkt uit een onzekerheidsvariant (zie kader).

Bij het afsluiten van de cao's voor 2001 kon niet verwacht worden dat de conjunctuur in de loop van dat jaar sterk zou verslechteren en de arbeidsproductiviteit zelfs een daling zou laten zien. Toch zullen de contractlonen naar verwachting in 2002 maar weinig minder hard stijgen dan vorig jaar. Daarmee past de loonontwikkeling zich nog niet aan bij de lage productiviteitsgroei in 2001-2002, maar dreigt een loon-prijsspiraal die gevoed wordt door de hoge inflatie van vorig jaar, de krappe arbeidsmarkt en de conjunctureel lage productiviteitsgroei. Een kader schetst het belang van een gematigder loonontwikkeling.

De nu al bekende cao's komen voor dit jaar uit op een gemiddelde loonstijging van 4% op jaarbasis. De aanhoudend hoge inflatie zorgt voor een opwaartse druk op de nog af te sluiten contracten. Ondanks de slechte conjunctuur moet daarom verwacht worden dat de gemiddelde loonstijging voor het gehele jaar 2002 eveneens op 4% uitkomt. Volgend jaar zullen de lonen naar verwachting iets minder sterk stijgen dan dit jaar. In de raming daalt dan de inflatie, terwijl ook de spanning op de arbeidsmarkt, door de oplopende werkloosheid, vermindert.

Bij de verwachte ontwikkeling van lonen en prijzen zal de winstgevendheid dit jaar marginaal verslechteren, maar volgend jaar naar verwachting weer iets kunnen verbeteren. Vorig jaar zagen bedrijven in de marktsector de arbeidsinkomensquote aanzienlijk stijgen, met 2%-punt. Door de absolute daling van de arbeidsproductiviteit stegen de arbeidskosten per eenheid product toen met ruim 5%, hetgeen door de ondernemers op hun afzetmarkten niet kon worden doorberekend. Gemiddeld lag de kapitaalinkomensquote in de marktsector vorig jaar bijna

Het belang van een gematigde loonontwikkeling

Naar verwachting groeit de Nederlandse economie in 2001-2003 minder hard dan het eurogebied en neemt de werkloosheid scherp toe. Een belangrijke oorzaak hiervan vormt de relatieve verslechtering van de concurrentiepositie van Nederlandse producenten. Sinds 1997 nemen de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse verwerkende industrie beduidend sterker toe dan bij onze euroconcurrenten (figuur 1.2). De gevolgen van deze verslechtering werken met een behoorlijke vertraging door, maar worden nu steeds meer zichtbaar en voelbaar, zowel in de nominale als in de reële sfeer. De vertraagde doorwerking betekent ook dat de bakens tijdig moeten worden verzet om te voorkomen dat nu voor langere tijd de groei in Nederland lager uitkomt en de inflatie hoger dan elders in het eurogebied. De sleutel hiervoor ligt bij een gematigder ontwikkeling van de contractlonen.
Onderstaande tabel toont de gevolgen van een gematigder loonontwikkeling dan in de centrale projectie besloten ligt. Daarbij is verondersteld dat in nog af te sluiten cao's voor 2002 en 2003 de contractlonen op niveaubasis 1%-punt minder stijgen dan in de centrale projectie, waarin wordt gerekend met niveauverhogingen van circa 3½%. Rekening houdend met reeds afgesloten cao's en met de overloop uit 2001 betekent dit een loonmatiging op jaarbasis van ongeveer ½% in 2002 en 1% in 2003.
Op korte termijn zijn de effecten van een gematigder loonontwikkeling beperkt. Zo zal de inflatie in 2002 nauwelijks lager uitkomen, maar voor volgend jaar resulteert toch al een merkbaar gunstig effect van 0,4%-punt op de stijging van de consumentenprijsindex. Positieve effecten op de groei zijn pas later te verwachten, omdat de effecten van de verbetering van de concurrentiepositie en de winstgevendheid op respectievelijk de uitvoer en de investeringen tijd kosten en er aanvankelijk bij de consumptie een groeiverlies optreedt. Op middellange termijn is er per saldo een positief effect op het BBP-volume en komt vooral de werkgelegenheid in de marktsector beduidend hoger uit.

Effecten van een lagere contractloonstijging in 2002 (– ½%) en 2003 (– 1%)

	2002	2003	2006
	gecumuleerde afwijking in %		
Contractloon	– 0,5	– 1,5	– 1,4
Consumentenprijsindex (CPI)	– 0,1	– 0,3	– 0,4
BBP-prijs	– 0,2	– 0,7	– 0,8
Bruto binnenlands product	0,0	0,0	0,2
Particuliere consumptie	– 0,1	– 0,5	– 0,6
Investeringen (excl. woningen)	0,0	0,2	1,0
Uitvoer goederen (excl. energie)	0,0	0,3	0,7
Werkgelegenheid marktsector	0,0	0,2	0,6
Arbeidsinkomensquote (niveau)	– 0,2	– 0,5	– 0,2
EMU-saldo (% BBP)	0,0	0,0	0,2

4%-punt onder het niveau van 1998, maar in sommige bedrijfstakken is de winstgevendheid veel harder teruggelopen: in de metalektro-industrie en de landbouw is de kapitaalinkomensquote sinds 1998 met meer dan 10%-punt gedaald. Dit jaar zullen de arbeidskosten per eenheid product nog altijd toenemen met circa 4%, hetgeen zowel in historisch perspectief als in vergelijking met andere Europese landen hoog is. Omdat deze kosten zowel op de binnenlandse als de internationale markten in 2002 naar verwachting wel in grote mate zullen worden doorberekend, verslechtert de winstgevendheid dit jaar niet veel verder. De prijs die Nederland hiervoor betaalt is wel een hoge binnenlandse inflatie en een verdere verslechtering van de concurrentiepositie met het buitenland. Volgend jaar verbetert de arbeidsproductiviteit in de raming nog wat sneller en dan kan de arbeidsinkomensquote weer iets dalen.

Uitvoer

In 2002 zal de uitvoer (goederen exclusief energie) naar verwachting met 2% toenemen. Deze uitvoergroei komt vrijwel volledig voor rekening van de wederuitvoer; het volume van de binnenslands geproduceerde uitvoer neemt in de raming slechts met ½% toe. Na correctie voor pakketeffecten en voor het structureel marktaandeelverlies van geïndustrialiseerde landen aan ontwikkelingslanden en NIC's, heeft de wereldhandelsgroei een bescheiden positief effect. Dit wordt echter grotendeels tenietgedaan door het negatieve effect van het relatief duurder worden van Nederlandse producten.

Dankzij het internationale conjunctuurherstel zal de goederenuitvoer (exclusief energie) volgend jaar met 6½% kunnen toenemen. Hoewel ook dan de wederuitvoer verreweg de grootste bijdrage aan de uitvoergroei levert, laat naar verwachting volgend jaar de binnenslands geproduceerde uitvoer een stijging zien van 2¾%. Deze groei blijft echter wederom sterk achter bij die van de relevante wereldhandel (8¼%). Aan de forse daling van het marktaandeel van Nederlandse exporterende producenten sinds 1993 komt dan ook voorlopig nog geen einde.

Consumptie

Vorig jaar heeft de particuliere consumptie zich met een groei van 1,2% magertjes ontwikkeld, zeker gezien de forse stijging van het reëel beschikbaar inkomen die met de invoering van het nieuwe belastingstelsel gepaard ging. In het CEP 2001 raamde het CPB de consumptiegroei voor dat jaar nog op 4½%. Een onderschatting van de negatieve vermogenseffecten lijkt de voornaamste oorzaak te zijn van de in historisch opzicht ongekend grote overschatting van de consumptiegroei in 2001.

In de centrale projectie neemt de particuliere consumptie dit jaar met 2¾% toe, iets sneller dan de groei van het reëel beschikbaar gezinsinkomen. Dat betekent een kleine daling van de spaarquote, als gevolg van de vertraagde doorwerking van de forse stijging van het reëel

Onzekerheidsvariant consumptiegroei in 2002

Vorig jaar hebben gezinnen vrij onverwacht de hand op de knip gehouden. De koopkrachtimpuls die gepaard ging met de belastingherziening is nauwelijks tot besteding gekomen. Na jaren van hoge consumptieve uitgaven hebben de gezinnen hun besparingen weer op peil gebracht. In de centrale projectie is aangenomen dat de koopkrachtstijging van vorig jaar in 2002 gedeeltelijk alsnog tot besteding zal komen. Er is echter een serieus risico dat gezinnen ook dit jaar nog terughoudend zullen zijn met uitgeven. De koopbereidheid is in de eerste maanden van dit jaar namelijk sterk gedaald. Men geeft vooral aan terughoudend te zullen zijn in het doen van duurzame aankopen. Wellicht hebben onwennigheid over de winkelprijzen in euro's en de vooralsnog hoog blijvende inflatie hierop invloed gehad.
Vanwege de meer dan normale onzekerheid wordt in onderstaande tabel aangegeven wat de gevolgen zijn als gezinnen in 2002 ¾%-punt minder consumeren en de spaarquote dus verder oploopt. Een impuls van deze omvang komt ongeveer overeen met de gemiddelde absolute voorspelfout van de particuliere consumptie in de periode 1971-2001 (zie volgend kader). De lagere consumptieve bestedingen zorgen ervoor dat in 2002 de BBP-groei in eerste instantie met 0,3%-punt minder stijgt, waardoor met enige vertraging ook de werkgelegenheid iets lager en de werkloosheid iets hoger uitkomen. De productiviteit en de bezettingsgraad dalen, hetgeen tot enige neerwaartse druk op de lonen en prijzen leidt. Dat zorgt ervoor dat volgend jaar de uitvoer iets meer zou kunnen toenemen, waardoor het negatieve effect van minder consumptie dit jaar op de economische groei volgend jaar deels gecompenseerd wordt.

Effecten van ¾%-punt minder consumptiegroei in 2002

	2002	2003
	cumulatieve afwijking in %	
Particuliere consumptie	– 0,8	– 0,8
Investeringen bedrijven (excl. woningen)	– 0,3	– 0,6
Uitvoer goederen (excl. energie)	0,0	0,1
Bruto binnenlands product	– 0,3	– 0,2
Werkgelegenheid marktsector	– 0,1	– 0,2
Contractloon	– 0,1	– 0,2
EMU-saldo (% BBP)	– 0,1	– 0,2

beschikbaar gezinsinkomen in 2001. Net als vorig jaar leveren vermogenseffecten een negatieve bijdrage aan de consumptiegroei, zij het dat die bijdrage dit jaar veel geringer is. De in het verleden min of meer stabiele relatie tussen de ontwikkeling van de reële inkomens enerzijds en het consumptievolume anderzijds is onder invloed van het toenemend belang van vermogenseffecten de laatste jaren steeds minder stabiel geworden. Dit maakt de raming van de consumptie-ontwikkeling onzekerder dan voorheen. Voor volgend jaar bedraagt de raming van de consumptiegroei eveneens 2¼%, gelijk op met het reëel beschikbaar gezinsinkomen.

Trefzekerheid consumptieraming

Op enkele uitzonderingen na is de volume-ontwikkeling van de particuliere consumptie in de periode 1971-2001 redelijk trefzeker geraamd. De gemiddelde voorspelfout bedraagt – 0,3%-punt, terwijl de gemiddelde absolute voorspelfout 0,9%-punt bedraagt. In de jaren 1976 en 1983 was sprake van forse onderschattingen. Deze hangen evenwel voor het grootste deel samen met relatief forse opwaartse bijstellingen van de consumptiegroei door het CBS, toen dat 2½ jaar na afloop van de genoemde jaren de boeken sloot en de definitieve cijfers publiceerde. Nemen we als realisatiecijfer de consumptiegroei die het CBS in de zomer van het volgende jaar in de Nationale Rekeningen publiceerde, dan bedraagt de gemiddelde onderschatting in de jaren 1976 en 1983 slechts 0,6%-punt. Indien hiervoor wordt gecorrigeerd, daalt de gemiddelde voorspelfout over de hele periode tot – 0,2%. Voor meer informatie over de invloed van CBS-bijstellingen op de trefzekerheid van de CPB-ramingen wordt verwezen naar CEP 1999, blz. 145-149.

Uit de figuur blijkt verder dat 2001 een uitzonderlijk jaar is. Niet eerder in de beschouwde periode werd de consumptiegroei zo sterk overschat. Net als de onderschatting in de periode 1996-1999 heeft dit vooral te maken met de moeilijk te voorspellen vermogensontwikkeling en de effecten daarvan op de consumptie. Daarnaast kan ook onzekerheid over de definitieve gevolgen van de belastingherziening op het beschikbaar inkomen een rol hebben gespeeld.

Trefzekerheid CEP-ramingen volumegroei particuliere consumptie

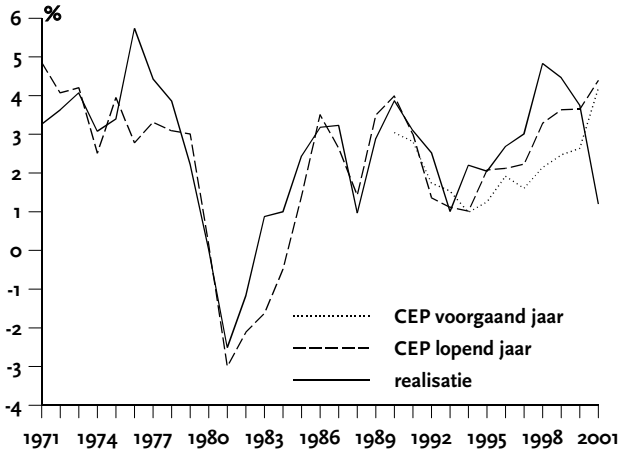

Investeringen

De gematigde economische groei leidde vorig jaar tot een absolute daling van de investeringen. De dalende bezettingsgraad en de onzekere economische situatie zorgden ervoor dat allerlei uitbreidingsplannen werden uitgesteld. Bovendien stond de winstgevendheid behoorlijk onder druk. Dat maakte het ook moeilijker om de investeringen te financieren. Absoluut gezien zijn vorig jaar vooral de investeringen in machines en computers gedaald, maar er was ook minder vraag naar wegtransportmiddelen. Naar verwachting zullen de investeringen in machines en

transportmiddelen ook dit jaar nog een krimp laten zien. Als volgend jaar de conjunctuur weer is aangetrokken, zal het bedrijfsleven weer behoefte krijgen aan nieuwe capaciteit. Diverse projecten die zijn uitgesteld, zullen dan alsnog gerealiseerd worden. De conjunctuurgevoelige investeringen groeien volgend jaar naar verwachting met 3¼%, na een daling met 3¾% dit jaar. De investeringen in gebouwen en woningen zijn minder conjunctuurgevoelig. Binnen de bouwsector vindt momenteel een verschuiving plaats van woningbouw naar utiliteitsbouw. Daardoor zullen de investeringen in gebouwen naar verwachting, evenals vorig jaar, nog wel toenemen. Volgend jaar zal de bouwcapaciteit waarschijnlijk weer meer gericht worden op de productie van nieuwbouwwoningen en zullen de investeringen in gebouwen iets dalen.

De lange periode van hoogconjunctuur heeft ertoe geleid dat de investeringsquote van de marktsector, na het dieptepunt in 1994, in 2000 weer was teruggekeerd op het hoge niveau van begin jaren negentig (zie figuur 1.3). Door de absolute daling van de investeringen zakt de investeringsquote in de twee jaar daarna met circa 1½%-punt. Deze daling is in historisch perspectief bescheiden en past bij de conjuncturele neergang van vorig jaar. Het economisch herstel is in 2003 nog onvoldoende gevorderd om de investeringsquote van de marktsector in dat jaar al weer te doen stijgen.

Figuur 1.3 Investeringsquote marktsector, 1969-2003

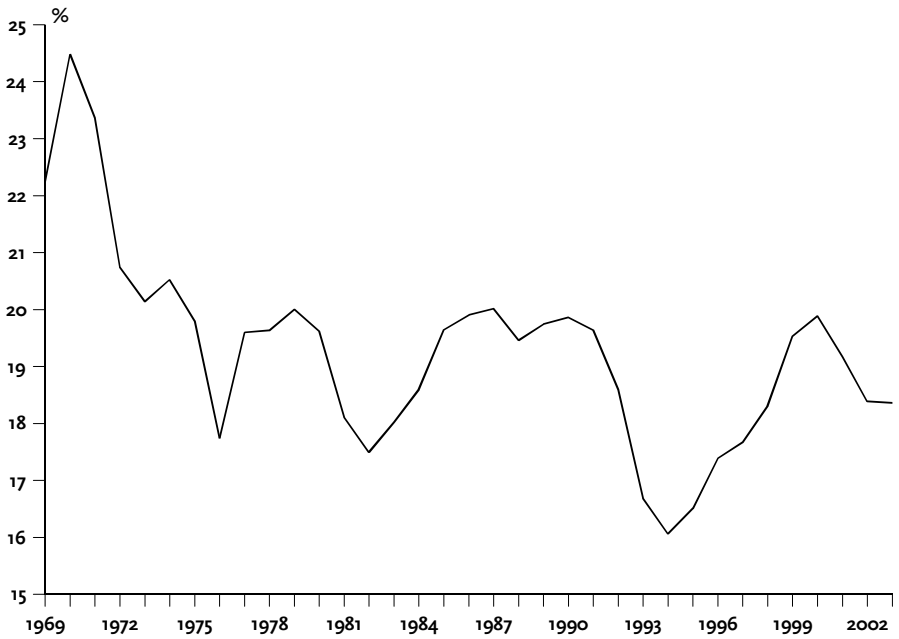

Overheidsbestedingen

De overheidsinvesteringen vertonen zoals gebruikelijk een grote dynamiek, hetgeen onder meer wordt veroorzaakt door de fasering van grote infrastructurele werken. Vorig jaar stegen de overheidsinvesteringen nog met 4,6%, terwijl in de raming voor dit jaar slechts een toename met ¼% wordt voorzien. Volgend jaar stijgen de overheidsinvesteringen naar verwachting weer met 4%. Ook de overheidsconsumptie nam vorig jaar met 3,3% relatief sterk toe door extra intensiveringen voor zorg, onderwijs en veiligheid. Dit jaar groeit de overheidsconsumptie met 2% in volume en voor 2003 wordt – bij beleidsarme uitgangspunten – gerekend met een volumegroei van 1¾%.

Koopkracht

Na de forse groei van de koopkracht in 2001 gaan de meeste huishoudens er dit jaar ondanks de slechte conjunctuur weer op vooruit. De stijging van de lonen en uitkeringen is in het algemeen iets hoger dan de inflatie. Bovendien worden per saldo voor veel mensen de lasten verlicht omdat een aantal heffingskortingen bij de belastingen wordt verhoogd. Dit gunstige koopkrachtbeeld geldt echter niet voor alle categorieën. Zo zullen sommige groepen (rijks)ambtenaren hun koopkracht waarschijnlijk zien dalen. Dat is met name het gevolg van hogere premies voor pensioenen en particuliere ziektekosten. Bij de beleidsarme uitgangspunten voor volgend jaar resulteert gemiddeld wat minder stijging van koopkracht dan dit jaar. Door hogere premies voor pensioen en ziektekosten blijft met name de koopkrachtgroei voor hogere inkomens dan wat achter.

De stijging van de pensioenpremies is niet alleen het gevolg van de koersverliezen op aandelen in 2000 en 2001. Door de hoge binnenlandse inflatie is ook het reële rendement op vastrentende waarden laag. Bovendien leiden de hoge contractloonstijgingen tot een snelle groei van de verplichtingen van pensioenfondsen, omdat de pensioentoezeggingen meestal gekoppeld zijn aan het laatst verdiende loon. Deze zogenoemde back-service-lasten en de slechte beleggingsrendementen leiden tot een snelle daling van de dekkingsgraad van de pensioenverplichtingen. Om de dekkingsgraad te herstellen worden niet alleen veel pensioenpremies verhoogd, maar wordt soms ook indexatie van ingegane pensioenen geheel of gedeeltelijk opgeschort.

Arbeidsmarkt

De werkgelegenheid volgt de ontwikkeling van de bedrijvigheid gewoonlijk met een vertraging van drie à vier kwartalen. Na vier jaren met een productiegroei in de marktsector tussen 4,3 en 5,3% viel de productiegroei vorig jaar terug tot circa 0,3%. De werkgelegenheidsgroei hield echter nog even aan, mede doordat de krapte op de arbeidsmarkt tot veel onvervulde vacatures had geleid. Bij een werkgelegenheidsgroei van 1,4% resulteerde in de marktsector zo een daling van de arbeidsproductiviteit met maar liefst 1,1%. De lage productiegroei zal pas dit jaar goed

zichtbaar worden op de arbeidsmarkt. In de marktsector zal de werkgelegenheid dit jaar waarschijnlijk niet meer groeien en ook voor 2003 wordt een stagnatie van de werkgelegenheid in de marktsector geraamd. Dat de totale werkgelegenheid niettemin met ½% per jaar kan toenemen, komt volledig voor rekening van de collectieve sector.

De groei van het arbeidsaanbod zal dit en volgend jaar naar verwachting afnemen tot ongeveer 1%. Bij een lage werkgelegenheidsgroei en een oplopende werkloosheid neemt meestal de groei van het arbeidsaanbod ook wat af (zie figuur 1.4). Dit komt deels doordat niet alle mensen die hun baan verliezen actief naar werk blijven zoeken, bijvoorbeeld oudere werknemers die afvloeien via WW of WAO, vaak met een aanvulling van de werkgever. Ook zullen mensen die niet werken ervaren dat het moeilijker wordt een baan te vinden en sommigen van hen zullen de moed verliezen, het zogenoemde 'discouraged worker' effect.

Figuur 1.4 Groei van arbeidsaanbod en werkgelegenheid in personen, 1980-2003

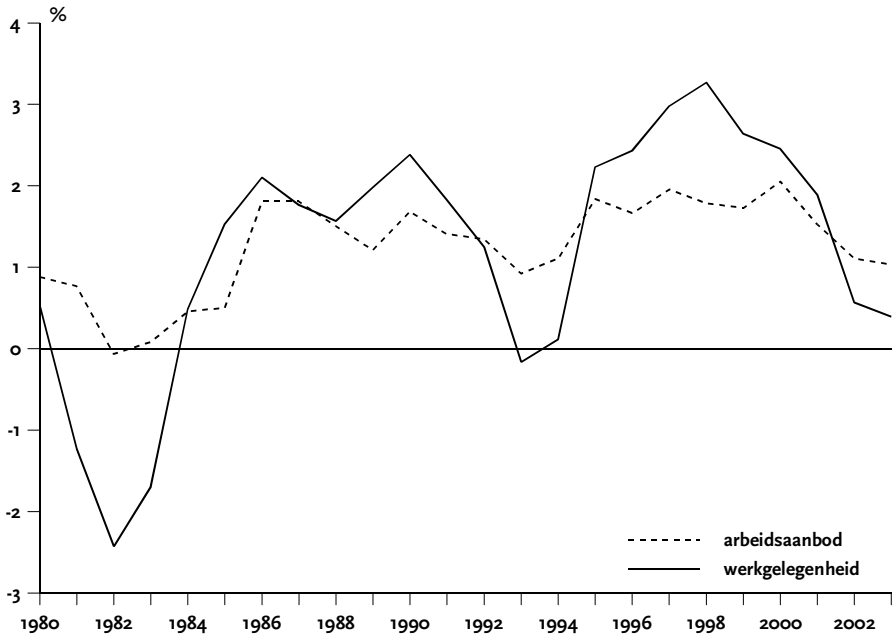

Dat de toename van de werkgelegenheid naar verwachting lager is dan die van het arbeidsaanbod betekent dat de werkloosheid voor het eerst sinds jaren weer zal gaan toenemen. Naar verwachting stijgt het werkloosheidspercentage van 3,3% in 2001 tot circa 4½% in 2003, een stijging met bijna 100 000 personen in twee jaar tijd. Daarmee blijft de werkloosheid volgend jaar nog wel iets onder de geschatte evenwichtswerkloosheid. Dit betekent dat de arbeidsmarkt waarschijnlijk krap blijft, zij het minder krap dan in de afgelopen jaren.

1.3 Collectieve sector

De conjuncturele tegenwind komt ook bij de overheidsfinanciën tot uiting. Er komt een eind aan de gestage daling van de uitgavenquote sinds 1992. Een ongunstige ruilvoetontwikkeling en een oplopende i/a-ratio dragen hieraan bij. Bij ongewijzigde belasting- en premietarieven daalt de collectieve-lastendruk volgend jaar aanzienlijk. Onder deze omstandigheden neemt het begrotingsoverschot na een top in 2000 gestaag af tot een verwacht tekort van 0,5% BBP in 2003. Indien voor de conjunctuur wordt gecorrigeerd is er evenwel sprake van een geleidelijke verbetering van het EMU-saldo. De EMU-schuldquote blijft op een dalende koers.

Het EMU-saldo over 2001 is met 0,3% BBP aanzienlijk lager uitgekomen dan de 1,3% BBP die begin november nog werd verwacht.[2] In de laatste twee maanden van 2001 zijn de inkomsten uit belastingen en premies 2¼ mld euro tegengevallen. De lagere ontvangsten zijn geconcentreerd bij de vennootschapsbelasting, de loon- en inkomstenheffing en de omzetbelasting. Op basis van de huidige inzichten zijn deze tegenvallers grotendeels structureel. Aan de uitgavenkant zijn de mutaties per saldo beperkt, behoudens de afkoop van het recht van DSM op een deel van de (aardgas)winst van Energiebeheer Nederland ad 1,2 mld euro (0,3% BBP).

Naar verwachting is dit jaar en bij beleidsarme uitgangspunten ook volgend jaar sprake van een verdere verslechtering van het EMU-saldo: van 0,6% (exclusief afkoop DSM) in 2001 tot 0,1% BBP in 2002 en – 0,5% BBP in 2003. Ook in de Economische Verkenning 2003-2006 is een dergelijk verloop van het vorderingensaldo geschetst, zij het vanuit een gunstiger uitgangsniveau. Dit verloop is vooral het gevolg van de conjuncturele ontwikkeling. De economische tegenwind uit zich bij de collectieve financiën in relatief (bezien over de conjunctuurcyclus) lage ontvangsten uit belasting- en premieheffing en relatief hoge uitgaven voor aan inactiviteit gebonden sociale-zekerheidsregelingen. Daarnaast dragen enkele bijzondere factoren bij aan de verslechtering van het begrotingssaldo in 2003: een piek in de investeringsuitgaven, een terugval in de winstafdracht van DNB en het wegvallen van incidentele meevallers bij de successierechten en de dividendbelasting. Indien globaal wordt gecorrigeerd voor de conjuncturele component (zie kader) is in deze kabinetsperiode sprake van een geleidelijke verbetering van het EMU-saldo, uitmondend in een klein overschot in 2003 (figuur 1.5). Deze verbetering werd alleen in 2001 onderbroken door de lastenverlichting die gepaard ging met de belastingherziening.

Bij de berekening van de budgettaire ruimte in de volgende kabinetsperiode (Economische Verkenning 2003-2006) is rekening gehouden met de conjuncturele onderproductie in 2002. Door de veronderstelde terugkeer naar een conjunctureel neutrale positie op middellange termijn ligt de verwachte feitelijke economische groei voor de komende jaren ¼%-punt boven de

[2] CPB Notitie 01/59, *Nieuwe raming 2001-2002*, 1 november 2001; beschikbaar op www.cpb.nl. Deze raming vormde de basis voor de *Economische Verkenning 2003-2006*.

potentiële groei, met een positieve doorwerking naar de overheidsfinanciën. Ten tijde van het opstellen van de Economische Verkenning 2003-2006 werd voor het basisjaar 2002 nog een overschot geraamd van 0,6% BBP. Startend met dit overschot resulteerde in het voorzichtige scenario zonder nader beleid een EMU-saldo van 1,2% BBP in 2006. Na verwerking van de structurele belastingtegenvallers uit de laatste maanden van vorig jaar zou het EMU-saldo in 2006 zonder nader beleid in het voorzichtige scenario uitkomen op ½ à ¾% BBP. Ten behoeve van de formatie zal het CPB een actuele berekening maken van de budgettaire ruimte in de volgende kabinetsperiode.

Ondanks de verslechtering van het feitelijke EMU-saldo blijft de EMU-schuldquote op een dalende koers. In de regeerakkoordberekeningen resulteerde bij het behoedzame scenario een daling van 4%-punt BBP. In de huidige projectie loopt de bruto-schuldquote terug van 66¾% BBP in 1998 naar 49½% in 2002, dat wil zeggen een daling van ruim 17%-punt. Naast de gunstiger ontwikkeling van het EMU-saldo (met name in de tussenliggende jaren) speelt hierbij vooral de grote stijging van het BBP (noemereffect) een rol. Het noemereffect vormt ook de belangrijkste verklaring voor de verdere daling van de schuldquote in 2003 tot 46¾% van het BBP.

Figuur 1.5 Feitelijk en voor conjunctuur gecorrigeerd EMU-saldo

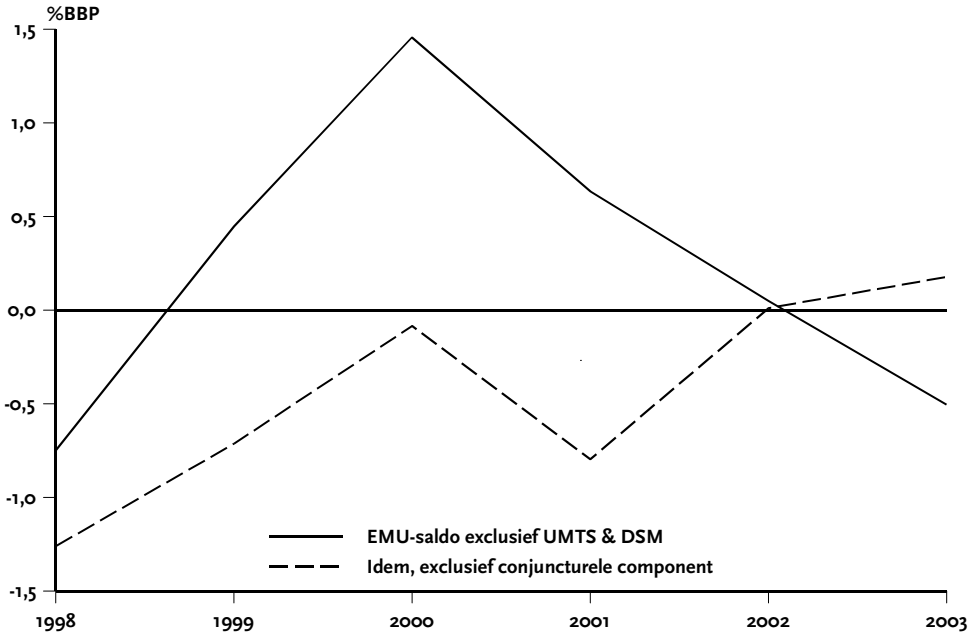

Uitgaven

De conjuncturele tegenwind komt bij de uitgaven tot uitdrukking in een stabilisatie van de bruto-collectieve-uitgavenquote. Daarmee komt dit jaar een eind aan de gestage daling sinds 1992. De prijsstijging van de collectieve uitgaven gaat in 2002 en 2003 aanzienlijk uit boven de

prijsstijging van het BBP. Deze ruilvoetverslechtering is het gevolg van de versnelling van de reële loonstijging in de marktsector, welke doorwerkt naar het loongevoelige deel van de collectieve uitgaven. Daarnaast worden de lonen in de collectieve sector in 2002 extra verhoogd voor het bestrijden van arbeidsmarktknelpunten, met name in het onderwijs en in de zorg.
Het volume van de collectieve uitgaven (exclusief kredieten en rentelasten) stijgt met circa 2% in 2002. Ondanks het beleidsarme karakter van de raming voor 2003 versnelt de volumegroei dat jaar tot 2¼%, vooral in samenhang met oplopende sociale-zekerheidsuitgaven.

Conjuncturele component van het EMU-saldo

Het CPB, de OESO, het Europese Stelsel van Centrale Banken (ESCB) en de Europese Commissie (EC) hebben afzonderlijk onderzoek gedaan naar de conjunctuurgevoeligheid van het EMU-saldo bij constante belasting- en premietarieven. Ondanks verschillen in de gehanteerde methode is er nauwelijks verschil in de kwantitatieve bevindingen: per procent-punt dat het feitelijke BBP-niveau onder het potentiële niveau ligt, zal het EMU-saldo circa 0,65 à 0,85%-punt lager uitvallen. Deze elasticiteit is onder meer afhankelijk van het gewicht van de belastingen en premies in het BBP. Dit is de reden dat het CPB, na de herziening van het belastingstelsel en de daarmee gepaard gaande lastenverlichting, rekent met een elasticiteit van 0,65. Een belangrijk verschil is dat het CPB een vertraging van gemiddeld driekwart jaar vindt, terwijl de OESO, ESCB en EC niet of nauwelijks rekening houden met vertraagde doorwerking. Toch ligt deze wel voor de hand: de belastingopbrengsten en de werkloosheidsuitgaven reageren vertraagd op fluctuaties van het BBP.
Aan de berekening van de conjuncturele component van het tekort zitten veel haken en ogen. Bij de exercitie wordt geen beleidsreactie verondersteld, met andere woorden de automatische stabilisatoren kunnen volledig werken. In de spelregels van het begrotingsbeleid zitten echter pro-cyclische elementen ingebakken. De systematiek van het uitgavenkader leidt ertoe dat de conjuncturele invloed van de uitgaven op het tekort meestal wordt geredresseerd. Aan de inkomstenkant leidt de mee- en tegenvallerformule ertoe dat meevallers in principe fifty-fifty worden verdeeld over saldoverbetering en lastenverlichting.[a] Een objectieve maat om voor dergelijke beleidsreacties te corrigeren is echter niet beschikbaar.
Bij de gehanteerde vuistregel kunnen meer kanttekeningen worden geplaatst. De geraamde elasticiteit en de vertraagde doorwerking zijn omgeven met een aanzienlijke onzekerheidsmarge. Belastinginkomsten kunnen grilliger op de conjunctuur reageren dan hier is verondersteld. Herzieningen van de belastingstructuur, zoals in 2001, vergroten de onzekerheid. Voorts kunnen conjunctuurschommelingen diverse achtergronden hebben, met een verschillende doorwerking naar het EMU-saldo.

[a] De Studiegroep Begrotingsruimte stelt in haar elfde rapport voor om in de volgende kabinetsperiode automatische stabilisatoren aan de inkomstenkant volledig te laten werken.

De verhouding tussen het aantal inactieven en actieven (i/a-ratio) neemt in 2002 voor het eerst sinds 1993 toe, tot ongeveer 66%, en stijgt in de raming voor volgend jaar naar ruim 67%. Hoewel het aantal uitkeringen in 2001 al steeg, zorgde de sterke groei van het aantal actieven ervoor dat de i/a-ratio nog steeds terugliep. In 2002 en 2003 is de werkgelegenheidsgroei naar verwachting gering, terwijl het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen in de raming toeneemt door de sterke groei van de werkloze beroepsbevolking. Sinds 1997 neemt het aantal

arbeidsongeschikten toe. Ook in 2002 en 2003 is er naar verwachting sprake van een stijging, in samenhang met de werkgelegenheidsgroei uit het verleden en de vergrijzing van de beroepsbevolking. Het beleid dat de instroom tracht te beperken, zoals de Wet Verbetering Poortwachter die per 1 april van dit jaar in werking treedt, biedt naar verwachting onvoldoende tegenwicht.

Het totaal van de collectieve uitgaven komt in de raming voor 2002 nagenoeg uit op het plafond dat in het regeerakkoord 1998 was neergelegd. Bezien naar de afzonderlijke budgetdisciplinesectoren zijn de uitgavenmeevallers in de sectoren sociale zekerheid en arbeidsmarkt en rijksbegroting gebruikt voor intensiveringen in de zorg.

Tabel 1.4 Collectieve financiën, 1999-2003

	1999	2000	2001	2002	2003
	% BBP				
Bruto collectieve uitgaven	48,0	46,7	46,1	46,2	46,0
Collectieve lastendruk	41,4	41,4	40,3	40,6	39,8
Vorderingensaldo collectieve sector	0,4	2,2	0,3	0,1	– 0,5
Bruto schuld collectieve sector	63,1	56,0	52,9	49,6	46,8
	mld euro				
Reële groei netto collectieve uitgaven	6	– 1½	3½	3	3½
Idem, conform afbakening uitgavenkader	4¾	1	1¾	1	
Mutatie microlastendruk	¾	– ¾	– 3½	– 1¼	0
Overschrijding uitgavenkader	– 1¼	– 1¼	– ¾	– ¼	
Reële inkomstenmeevallers sinds MN 1999[a]	3¾	7½	8½	9¾	

[a] Inclusief 1 mld meevaller over 1998.

Inkomsten

Vooral door de tegenvallende ontwikkeling van de belasting- en premieontvangsten in 2001 komt de totale inkomstenmeevaller sinds het regeerakkoord in 2001 en 2002 aanzienlijk lager uit dan in de actualisatie van de MEV. Naar verwachting bedraagt de inkomstenmeevaller over 1999 tot met 2002 8¾ mld euro, waarvan 3 mld euro is aangewend voor additionele lastenverlichting en 5¾ mld voor verbetering van het EMU-saldo. Afgezet tegen de 50/50-meevallerformule uit het regeerakkoord is een groter deel van de inkomstenmeevaller aangewend voor schuldreductie. Met name in de eerste helft van de kabinetsperiode hebben automatische stabilisatoren aan de inkomstenkant een grotere rol kunnen spelen in het dempen van de hoogconjunctuur.

Bij ongewijzigde belasting- en premietarieven daalt de collectieve lastendruk volgend jaar aanzienlijk. De loon- en inkomstenheffing ondervindt de gevolgen van een dalende arbeidsinkomensquote en een erosie van de belastinggrondslag door stijgende pensioenpremies

en hypotheekrenteaftrek. Daarnaast spelen een rol de lage omzetten op de woningmarkt (overdrachtsbelasting) en de automarkt (BPM) en het wegvallen van incidentele meevallers bij de dividendbelasting en de successierechten.

1.4 Slot

De internationale groeivertraging heeft een einde gemaakt aan een periode van hoge Nederlandse groeicijfers. Ondanks de conjuncturele tegenslagen blijft de binnenlandse loonontwikkeling hoog, onder invloed van de hoge prijsinflatie en de krapte op de arbeidsmarkt. De verwachte werkloosheidsstijging zal daarom na 2003 waarschijnlijk verder doorzetten. Door de ongunstige conjuncturele situatie wordt voor 2003 bij beleidsarme uitgangspunten een begrotingstekort verwacht. Structureel is er dan waarschijnlijk een klein overschot, maar dat ligt nog ver onder de doelstelling die met het oog op de vergrijzing is geformuleerd.

Recente cijfers wijzen erop dat de internationale conjunctuur ten goede is gekeerd, met een klein faseverschil tussen het groeiherstel in de Verenigde Staten en dat in de Europese Unie. Daarmee pakt de internationale groeivertraging in historisch perspectief niet bijzonder scherp uit. Maar er dreigt wel voor langere tijd een einde te komen aan de periode waarin de Nederlandse economie harder groeide dan het eurogebied. In de industrie nemen de arbeidskosten per eenheid product al sinds 1997 sneller toe dan bij Europese concurrenten en de arbeidsinkomensquote in de marktsector ligt dit jaar naar verwachting ruim 4%-punt boven het niveau van 1998. Onder invloed van de hoge binnenlandse inflatie en de krapte op de arbeidsmarkt blijft de Nederlandse loonontwikkeling hoog. De raming laat dan ook een scherpe stijging van de werkloosheid zien. Deze stijging heeft op zichzelf wel een matigende invloed op de loongroei. De voortgaande verslechtering van de concurrentiepositie die in de projectie voor dit en volgend jaar besloten ligt, doet echter vrezen dat de werkloosheid ook na 2003 verder blijft stijgen. Dat zou niet alleen betekenen dat al snel het niveau wordt gepasseerd waarbij de arbeidsmarkt ruwweg in evenwicht is, maar ook dat het beleid gericht op een hogere arbeidsparticipatie voor langere tijd in moeilijker vaarwater komt.

De hoge inflatie weerspiegelt deels specifieke factoren en deels de hoge stijging van de Nederlandse arbeidskosten. Zo dreigt zich een loon-prijsspiraal te ontwikkelen die een aanpassing van de lonen aan de conjuncturele verslechtering voortdurend uitstelt. Ook de oplopende pensioenpremies leveren hieraan een bijdrage. In de cao-onderhandelingen lijkt onvoldoende rekening te worden gehouden met de invloed die de contractloonstijging heeft op de financiële positie van de pensioenfondsen. Als werkgevers en werknemers dan in de volgende ronde geconfronteerd worden met hogere pensioenpremies, dreigen de arbeidskosten weer extra op te lopen.

Sinds 1999 laat de overheidsbegroting een overschot zien. Daardoor kon het kabinet de conjuncturele verslechtering van de belasting- en premie-inkomsten in 2001 en 2002 accepteren zonder de uitgavenontwikkeling aan te passen en zonder het gevaar te lopen dat Nederland in strijd zou komen met de budgettaire randvoorwaarden die in EMU-verband zijn overeengekomen. Dit was bevorderlijk voor de bestuurlijke stabiliteit in de begrotingscyclus. Ook konden de automatische stabilisatoren in de overheidsbegroting zo bijdragen aan een demping van de binnenlandse conjunctuurvertraging. De overheidsbestedingen leveren in 2001 en 2002 een belangrijk aandeel in de BBP-groei, en de werkgelegenheidsgroei komt in de raming voor 2002 en 2003 zelfs volledig voor rekening van de collectieve sector. De omslag van het begrotingssaldo naar een tekort in de beleidsarme raming voor 2003 heeft een conjuncturele achtergrond. Gecorrigeerd voor conjuncturele effecten is juist sprake van een verbetering van het EMU-saldo vanaf 2001, naar een geschat structureel overschot van ¼% BBP in 2003. Dit cijfer ligt nog wel ver onder de streefwaarde van 1¼ à 1¾% BBP die de Studiegroep Begrotingsruimte medio vorig jaar met het oog op de vergrijzing formuleerde voor het EMU-saldo in de komende kabinetsperiode.

2 De internationale conjunctuur

2.1 Ontwikkeling naar regio's

Zowel in Europa als in de Verenigde Staten lijkt het conjunctuurherstel te zijn begonnen. Vrijwel alle voorlopende indicatoren wijzen omhoog. Ook in Azië is het dieptepunt gepasseerd, al blijven voor Japan de vooruitzichten somber. De perspectieven voor Latijns-Amerika zijn minder hoopgevend door de economische crisis in Argentinië.

2.1.1 Verenigde Staten

De Amerikaanse conjunctuur is de afgelopen anderhalf jaar sterk vertraagd. De afkoeling betrof vooral de bedrijfsinvesteringen, de voorraadvorming en de uitvoer. Maar ondanks de terreuraanslagen van 11 september raakte de economie alleen in het derde kwartaal van 2001 in de rode cijfers, en begon al in het laatste kwartaal een herstel. Voor 2001 gemiddeld resulteerde een groei van 1,2%. De neerwaartse krachten werden gepareerd met een aanzienlijke verruiming van het monetaire en budgettaire beleid. Volgens de Federal Reserve heeft de Amerikaanse economie zijn grote veerkracht te danken aan de deregulering van de financiële markten, de flexibele arbeidsverhoudingen en de oprukkende informatietechnologie.

De bedrijfsinvesteringen lieten, ook in historisch perspectief, een relatief scherpe teruggang zien. Op basis van (te) optimistische toekomstverwachtingen hadden overinvesteringen in de tweede helft van de jaren negentig met name in de ICT-sectoren tot een aanzienlijke overcapaciteit en schuldopbouw geleid. In de tweede helft van 2000 viel het vertrouwen weg en begonnen de technologie-aandelen scherp te dalen. Dit leidde vanaf begin 2001 tot een golf van ontslagen, waarbij de totale werkloosheid opliep van 4% naar bijna 6% van de beroepsbevolking. Ook het gemiddeld aantal gewerkte uren verminderde scherp. Daardoor is de productiviteitsgroei in de afgelopen anderhalf jaar opvallend weinig vertraagd. Tezamen met een afzwakkende loonontwikkeling werd daarmee tevens voorkomen dat de arbeidskosten per eenheid product te snel opliepen. De zwakke volumeconjunctuur zette de prijzen echter dusdanig onder druk dat de winsten alsnog fors daalden. Inmiddels is sprake van een beginnend herstel: orders in de industrie nemen weer toe, ook in de hightech-sectoren. Over de kracht van de te verwachten opleving van de bedrijfsinvesteringen wordt verschillend geoordeeld. Sommige analisten menen dat nog steeds sprake is van een aanzienlijke overcapaciteit in een aantal sectoren na de aanhoudend sterke investeringsgroei in de tweede helft van de jaren negentig. Anderen, waaronder het OESO-secretariaat, zijn van mening dat het toenemend gewicht van de informatietechnologie in de investeringsuitgaven een aanzienlijke verkorting van de gemiddelde levensduur van de kapitaalgoederenvoorraad met zich brengt, en dat alleen al om die reden een

stijging van de bruto investeringen niet ver weg kan zijn.[1] Wat nog ontbreekt is een duidelijk winstherstel en dat wordt niet verwacht voor de tweede helft van dit jaar. De scheidslijn tussen beide visies is dezelfde als die tussen hen die sceptisch staan tegenover een structurele versnelling van de Amerikaanse productiviteitsgroei op basis van de ICT-revolutie en hen die daar wel in geloven. Voor de laatsten is de aanhoudend hoge groei in de tweede helft van de jaren negentig niet alleen een conjunctureel, maar ook een structureel fenomeen. De relatief geringe vertraging van de productiviteitsgroei over de laatste zes kwartalen biedt steun aan deze visie. De scherp gedaalde bezettingsgraad in de industrie is evenwel een argument om op de korte termijn geen krachtig investeringsherstel te verwachten.

Voorraadintering haalde vorig jaar meer dan een procentpunt af van de BBP-groei, hetgeen in historisch perspectief niet bijzonder is in een periode van groeivertraging. Verwacht wordt dat de voorraadintering in de loop van dit jaar tot staan komt en dat langzamerhand weer behoefte ontstaat aan aanvulling, hetgeen met name de industriële productie en de goedereninvoer snel omhoog kan stuwen.

De scherpe inzinking van de uitvoer in de afgelopen anderhalf jaar was de derde factor achter de groeivertraging in de Verenigde Staten. Deze had twee oorzaken. De synchrone vertraging van de wereldconjunctuur verkleinde de exportmogelijkheden van iedereen, maar Amerikaanse exporteurs werden bijzonder getroffen als gevolg van een aanhoudend stijging van de effectieve dollarkoers.

De vrees dat de toegenomen schuldenlast van gezinnen betalingsmoeilijkheden zou opleveren bij een stijgende werkloosheid bleek ongegrond. De gezinsconsumptie en de vraag naar woningen verloren voor een neergaande conjunctuur ongewoon weinig van hun dynamiek. Gezinnen konden profiteren van eerder afgesproken belastingverlagingen en van goedkoper consumptief krediet door de verruiming van het monetaire beleid. Gezinnen verlaagden vorig jaar hun hypotheekrente met gemiddeld maar liefst 115 basispunten door herfinanciering van hun hypotheek. Deze verlaging leverde des te meer beschikbaar inkomen op omdat de Verenigde Staten geen hypotheekrenteaftrek kent. In de tweede helft van vorig jaar hielp ook de dalende inflatie de reële inkomensgroei op peil te houden, ondanks de teruglopende werkgelegenheidsgroei en de minder sterke loonstijgingen. De gezinsbesparingen namen toe onder invloed van de vergrote onzekerheid en de vermogensverliezen door lagere aandelenkoersen (zie kader). Het is denkbaar dat de gezinsconsumptie begin dit jaar even terugzakt, omdat zich eind vorig jaar een koopgolf voordeed van personenauto's, die tijdelijk aantrekkelijk konden worden gefinancierd. Belangrijk voor de bestedingen van gezinnen blijft de ontwikkeling van de arbeidsmarkt. De golf van ontslagen lijkt achter de rug. De werkloosheid zal naar verwachting nog maar weinig verder stijgen en vanaf medio dit jaar weer licht gaan dalen.

[1] OECD Economic Outlook No. 70, Box 1.3 Implications of the 2001 NIPA revision for potential output, December 2001, Parijs, blz 22-23.

Gezinsbesparingen

In de industrielanden was in de jaren negentig sprake van een dalende trend in de gezinsbesparingen. Daarbij kwam in de Verenigde Staten de spaarquote dichtbij nul. Dat laatste is minder verontrustend dan het lijkt. Blijkens onderzoek van het NBER[a] kan bijna de helft van de daling worden toegeschreven aan de stijgende vermogenswinsten op het bezit van aandelen en onroerend goed. Deze winsten worden in de Amerikaanse nationale rekeningen niet als inkomen geteld, maar brengen de huishoudens wel ertoe meer te consumeren. Voorts kan zo'n 30% van de spaarquotedaling worden verklaard louter door de statistische verwerking van deze vermogenswinsten. Zo leiden in de VS vermogenswinsten van bepaalde pensioenfondsen tot minder premieafdracht door werkgevers (in de VS gerekend tot het overig inkomen uit arbeid), en tot hogere uitkeringen, die niet tot het inkomen worden gerekend, terwijl het beschikbaar inkomen (en daarmee ook de besparingen) wordt gedrukt door de belastingafdracht over deze vermogenswinsten. Dat betekent statistisch een verplaatsing van de besparingen van gezinnen naar respectievelijk de overheidssector en de sector bedrijven. De gezinnen maakten meer schulden, maar tegelijkertijd verbeterde hun vermogenspositie, terwijl de renteverplichtingen daalden in relatie tot het beschikbaar inkomen. Daardoor bleef de schuldenlast dragelijk. De scherpe correctie van de aandelenkoersen van vorig jaar en de toegenomen onzekerheid hebben de spaarneiging doen toenemen, vooral ten tijde van de terreuraanslagen. Maar omdat de schulden gerelateerd aan het netto vermogen nog steeds niet hoog zijn wordt voor de projectieperiode met slechts een geringe stijging van de spaarquote gerekend.
In Japan daarentegen liggen de schulden van gezinnen in relatie tot het beschikbaar inkomen al sinds de beginjaren negentig op een historisch hoog niveau. Hier is eerder sprake geweest van vermogensverlies dan van winsten, als gevolg van de fors gedaalde grondprijzen en aandelenkoersen. Dit heeft de Japanse gezinnen in een kwetsbare situatie gebracht. Hun spaarneiging is de laatste jaren toegenomen, vooral vanwege het gestegen risico van werkloosheid. Gezien de onzekere vooruitzichten voor de Japanse economie zal de spaarquote in de projectieperiode waarschijnlijk verder oplopen.
In West-Europa zijn de spaarquotes in de tweede helft van de jaren negentig sterk gedaald, als tegenhanger van de snelle vermogensgroei. Sinds vorig jaar lopen de spaarquotes weer wat op, bij een dalend vermogen van gezinnen. Voor de projectieperiode wordt een lichte verdere stijging verwacht.

Gezinsbesparingen

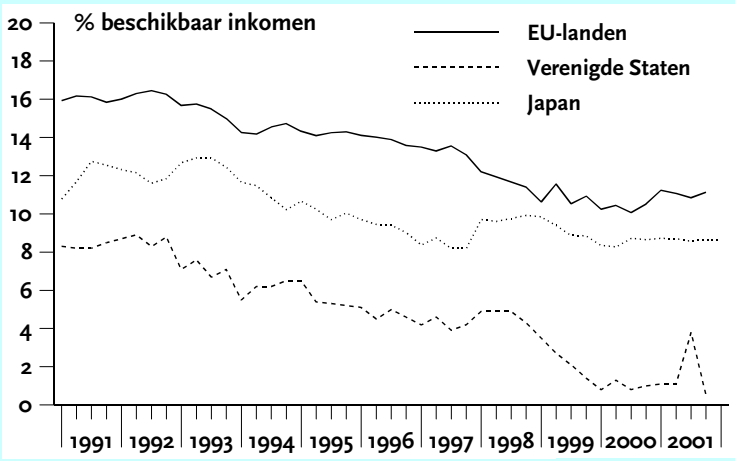

[a] A. Lusaridi, J. Skinner and S. Venti, *Saving Puzzles and Saving Policies in the United States*, *NBER Working Paper*, No. 8237, April 2001.

De overheidsbegroting heeft de afgelopen periode een belangrijke bijdrage geleverd aan de binnenlandse bestedingsgroei. In juni vorig jaar ging het congres akkoord met een nieuwe meerjarige begroting met $ 1300 mld aan verlaging van de inkomstenbelasting en extra uitgaven, verdeeld over een periode van 10 jaar. Na de terroristische aanslagen van 11 september aanvaardde het congres een noodpakket van $ 40 mld, en een extra $ 15 mld voor steun aan de vliegtuigindustrie ($ 5 mld aan contanten en $ 10 mld aan overheidsgaranties op leningen). De regering liet de automatische stabilisatoren volledig werken. Een door president Bush voorgesteld economisch stimuleringspakket werd pas op 8 maart in sterk geamendeerde vorm goedgekeurd. Het Congressional Budget Office schat dat door dit programma het saldo van de federale overheid in de begrotingsjaren 2002 en 2003 met respectievelijk $ 51 mld en $ 46 mld verslechtert, dat is met circa ½ procentpunt van het BBP. De voornaamste maatregelen betreffen een versnelde afschrijving op nieuwe investeringen, belastingrestitutie voor verlieslijdende ondernemingen en een verlenging van de uitkeringsperiode voor ontslagen werknemers.

Figuur 2.1 Voorlopende indicator Amerikaanse industrie, 1991-2002
(mutaties ten opzichte van 6 maanden eerder, op jaarbasis)

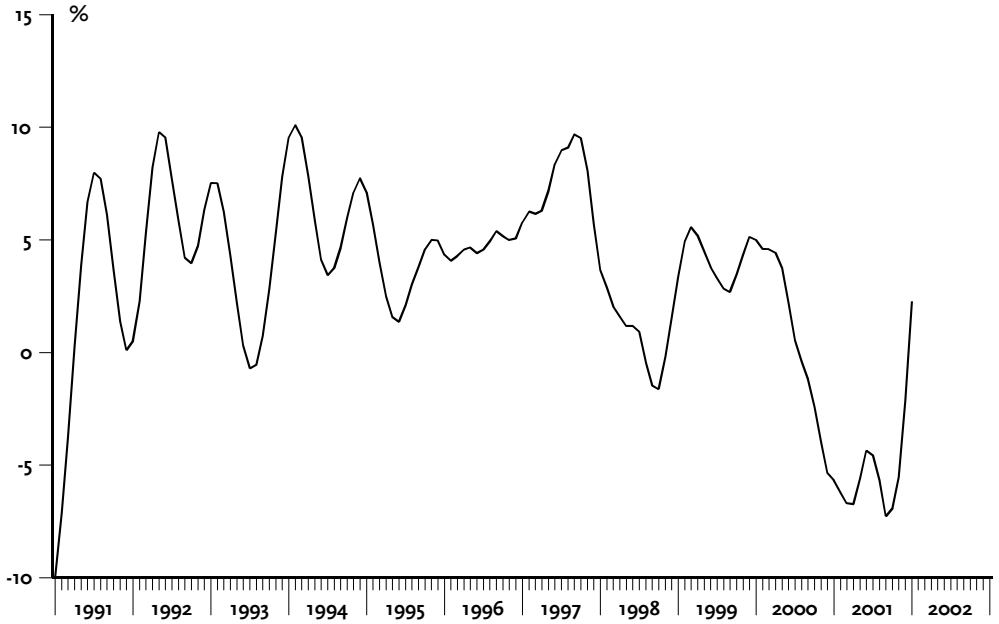

Verwacht wordt dat de Amerikaanse conjunctuur vanaf het tweede kwartaal van dit jaar krachtig zal aantrekken. In de beginmaanden van dit jaar blijft met name de gezinsconsumptie nog zwak, terwijl de investeringen nog licht verder kunnen dalen. Daartegenover mag dan al worden gerekend op een positieve omslag van de voorraadvorming en een aanhoudend sterke groei van de overheidsuitgaven. Daarna gaan alle binnenlandse afzetcategorieën bijdragen aan het vraagherstel, terwijl de uitvoer kan versnellen onder invloed van de opleving van de

internationale conjunctuur. Door de lage startpositie blijft de BBP-groei dit jaar gemiddeld nog beperkt tot 1½%, maar hij kan volgend jaar uitkomen op 3½%. De binnenlandse bestedingen nemen dan nog sneller toe, maar de krachtige invoergroei remt de productietoename wat af.

Figuur 2.2 BBP-volume Verenigde Staten, 1999-2003

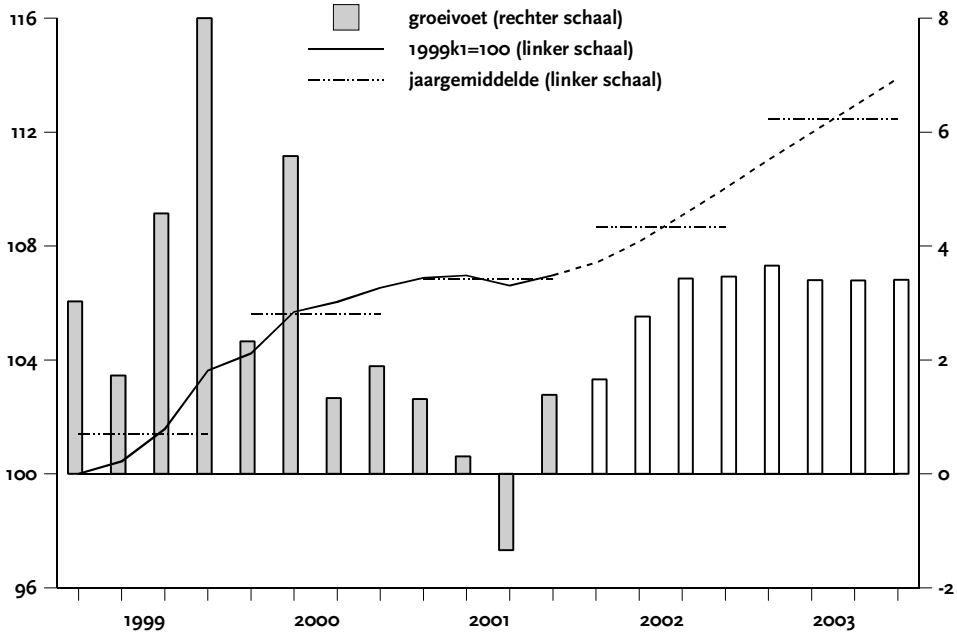

De belangrijkste risico's in de projectie voor de Verenigde Staten zijn de mogelijkheid van nieuwe terroristische aanvallen, een toenemende onzekerheid door misleidende verslaggeving van bedrijven en een mogelijk afnemende neiging van buitenlandse kapitaalverschaffers om jaarlijks grote bedragen in de Amerikaanse economie te investeren bij een verder oplopend extern tekort.

2.1.2 Japan

De Japanse economie, de op één na grootste ter wereld, bevindt zich voor de derde maal in tien jaar tijd in recessie. Het BBP-volume daalt al sinds het tweede kwartaal van vorig jaar, maar het ziet er naar uit dat deze neergang in de eerste helft van 2002 ten einde kan lopen. De sterke teruggang in de buitenlandse afzet drukte vooral de industriële productie, die in het vierde kwartaal van vorig jaar het laagste niveau sinds 1987 bereikte. Met name de sterk van uitvoer afhankelijke elektronicabedrijven werden zwaar getroffen door het instorten van de wereldvraag naar ICT-producten. Dit jaar wordt een verdere krimp verwacht van de totale economie met 1%, na de daling met 0,5% vorig jaar. De deflatie houdt onverminderd aan, ondanks een zeer ruim monetair beleid en de depreciatie van de yen. Door de snel stijgende overheidsschuld staat de

Tabel 2.1 Kerngegevens Verenigde Staten en Japan, 2001-2003

	Verenigde Staten			Japan		
	2001	2002	2003	2001	2002	2003
	volumemutaties per jaar in %					
Particuliere consumptie	3,1	2½	3¼	0,2	– ½	1
Overheidsconsumptie	3,1	4¾	3½	3,1	2¼	1½
Bruto investeringen	– 0,8	– 2¼	5½	– 1,7	– 5	– 1½
Binnenlandse vraag	1,3	2	4	0,2	– 1¼	¾
Uitvoer	– 4,6	– 1¾	9	– 6,6	2	10
Invoer	– 2,7	3¼	10¾	– 0,6	– 2	6
BBP	1,2	1½	3½	– 0,5	– 1	1¼
	prijsmutaties per jaar in %					
BBP	2,2	1¾	2	– 1,4	– 1½	– 1¼
Consumentenprijs	2,8	1½	2½	– 0,7	– 1	– ½
Loonsom per werknemer	5,0	4	4	– 0,8	– 1¼	– ¼
	niveaus in %					
Werkloosheid[a]	4,8	6	5¾	5,0	5¾	5¾
Overheidssaldo[b]	0,5	–1	–1	– 6,4	– 6¾	– 6½

[a] In % van de totale beroepsbevolking.
[b] Vorderingensaldo totale overheid in % van het BBP.

kredietwaardigheid van de overheid onder druk. De bruto overheidsschuld is opgelopen tot meer dan 130% van het BBP en voor volgend jaar wordt een schuldquote van meer dan 150% van het BBP geraamd. De kredietbeoordelaar Moody's overweegt de *rating* voor Japanse overheidsleningen opnieuw te verlagen. De uitvoering van de structurele hervormingen in het bankwezen en de sociale zekerheid komt maar moeizaam op gang.

Het particuliere bankwezen verkeert in de problemen. Afschrijving van slechte leningen leidt tot enorme kapitaalverliezen. Het gevaar van een bankencrisis dreigt, temeer daar de Japanse overheid op 1 april 2002 stopt met de volledige bescherming van spaarders. Als een bank zijn deuren moet sluiten krijgt een spaarder voortaan maar 10 miljoen yen (bijna 87 000 euro) per termijndeposito en per bank terug. Ter vergelijking, een gemiddeld Japans huishouden had in 2000 maar liefst 14,5 mln yen (126 000 euro) op de bank staan. De maatregel maakt deel uit van het financiële hervormingproces in Japan. Analisten verwachten dat de spaarders de kleine, slecht draaiende regionale banken de rug zullen toekeren. Het is overigens nog maar de vraag of de maatregel het beoogde effect zal hebben: Japanse spaarders met meer dan 10 mln yen spreiden in de regel hun geld over meerdere banken en/of andere typen deposito's, zodat *de facto* al hun tegoeden verzekerd blijven. Dit is niet de enige maatregel in de bankensector. Vanaf 1 april van dit jaar dienen banken hun bezit aan aandelen in bedrijven tegen marktwaarde te waarderen. Omdat het aandelenbezit veel minder waard is geworden moeten banken verliezen

nemen. Ofschoon deze verliezen feitelijk al zijn geleden, kan het openbaar maken daarvan alsnog een run op de banken teweegbrengen.

Voor het komende jaar wordt een economisch herstel verwacht, volledig gedragen door de uitvoer, dankzij de oplevende wereldvraag en de sinds eind vorig jaar sterk gedaalde yen. De binnenlandse vraag zal naar het zich laat aanzien dit jaar verder terugzakken en in 2003 nauwelijks herstellen. De gezinsconsumptie blijft zwak omdat bedrijven de personeelskosten drukken door massale ontslagen en vermindering van bonussen, die in Japan een belangrijk bestanddeel van het salaris vormen. De investeringsvraag blijft de eerstkomende jaren laag vanwege de overcapaciteit, de schuldafbouw, en de dramatisch gedaalde winstgevendheid. Ook de overheidsinvesteringen zullen naar verwachting dalen, gezien de dringende noodzaak tot consolidatie van de overheidsrekening.

2.1.3 Niet-industrielanden

De terugval in de wereldvraag heeft de uitvoer en de productie van de ontwikkelingslanden zwaar getroffen. Een toenemend aantal landen kon moeilijker buitenlands particulier kapitaal aantrekken. De terugval in de uitvoeropbrengsten leidde vooral tot financiële problemen voor de typische grondstoffenlanden, met name die in Afrika. Daar stond tegenover dat olieproducerende en exporterende landen en de hightech nieuwe industrielanden in Zuidoost-Azië financieel veel minder kwetsbaar waren, omdat zij in de voorgaande jaren grote reserves hadden opgebouwd. Ook China en India toonden zich minder gevoelig voor de internationale tegenwind, dankzij een stimulerend overheidsbeleid, en dankzij het tamelijk gesloten karakter van hun economie. Het herstel is al begonnen in de opkomende landen van Zuidoost-Azië, bij een aantrekkende mondiale vraag naar ICT-producten, en gesteund door krachtige binnenlandse beleidsimpulsen.

Voor de ontwikkelingslanden als groep zijn de groeivooruitzichten gunstig. De inflatie is afgenomen, de rentes zijn gedaald, en vooruitlopend op het vraagherstel van de industrielanden zijn de meeste grondstoffenprijzen sinds oktober 2001 al weer flink gestegen.

In de *GOS-staten* zal het BBP dit jaar naar verwachting met 3½% stijgen. Dat is minder dan vorig jaar. Dit is voornamelijk het gevolg van teruglopende olie-inkomsten in Rusland. Voor de Midden- en Oost-Europese transitielanden wordt voor dit jaar een groei geprojecteerd van 3¼%, met grote verschillen naar landen. Voor Polen, dat net uit een conjuncturele dip komt, wordt een groei verwacht van slechts 2%, tegen 4½% voor Roemenië. De landen die het nauwste verweven zijn met West-Europa, Tsjechië en Hongarije, ondervinden nu de weerslag van de groeivertraging in hun voornaamste afzetgebied.

Tabel 2.2 BBP-volume niet-industrielanden, 1999-2003

	Aandelen in wereld-BBP [a]	1999	2000	2001	2002	2003
	%	mutaties per jaar in %				
Transitielanden	5,9	3,6	6,3	3,6	3½	5
Midden- en Oost-Europa	2,3	2,0	3,8	3,0	3¼	5
GOS-staten	3,6	5,1	7,9	4,0	3½	5
Latijns-Amerika [b]	8,4	0,1	4,1	0,9	1¾	3¾
Azië, exclusief Japan	25,0	6,3	7,0	5,0	5¼	6¾
Afrika en Midden-Oosten	7,1	1,7	4,5	2,2	1½	3½
Totaal niet-industrielanden	46,3	4,1	6,0	3,7	3¾	5½

[a] Op basis van koopkrachtpariteiten.
[b] Inclusief Mexico.

In *Latijns-Amerika* is vooral de economische situatie in Argentinië zorgelijk. Langdurige overbesteding door de overheid en vier jaar recessie hebben ertoe geleid dat de centrale overheid in januari in gebreke bleef. Al in november vorig jaar gaf Standard & Poor's de Argentijnse overheidsschuld een dusdanige lage *rating* dat zij daarmee het failliet van de Argentijnse centrale overheid uitsprak. Het is meteen het grootste faillissement van een overheid uit de geschiedenis. Daarenboven zitten ook de lagere overheden diep in de schuld. De peso steeg door de één-op-één koppeling met de dollar in de afgelopen jaren sterk in waarde, waardoor de export te duur werd. Op 5 januari stapte Argentinië over op een duaal wisselkoersstelsel, en op 11 februari liet de regering de peso volledig vrij zweven. De Argentijnse crisis heeft Latijns-Amerika nog niet in zijn greep gekregen, maar het gevaar van internationale besmetting is niet denkbeeldig (zie kader).

2.1.4 Europa

Het *eurogebied* liet vorig jaar een aanzienlijke groeivertraging zien, uitmondend in een lichte krimp in het laatste kwartaal van dat jaar. De Duitse BBP-groei dook in de tweede helft van het jaar onder de nullijn. Voor het eurogebied kwam de BBP-groei voor het jaar als geheel uit op 1,6%, slechts half zo veel als in het voorafgaande jaar. De industriële productie stagneerde, waar in 2000 nog een groei van 5,2% was bereikt. Vooral de investeringen in outillage, bedrijfsgebouwen en in de voorraadvorming gaven een teruggang te zien. Gemiddeld over 2001 daalden de investeringen met 0,5%, terwijl de verminderde voorraadvorming de BBP-groei met zo'n 0,5%-punt drukte. De groei van de gezinsconsumptie vertraagde veel minder, mede doordat in een aantal landen aan het begin van het jaar lastenverlichting plaatsvond. Met de afzwakkende bedrijvigheid vertraagde de werkgelegenheidsgroei dusdanig, dat een einde kwam aan de jarenlange daling van de werkloosheid, die voor de regio als geheel stabiliseerde op 8,5% van de beroepsbevolking. Het verkeer met derde landen bleef een belangrijke positieve bijdrage

De Argentijnse crisis en het gevaar van besmetting

De Argentijnse begrotings- en valutacrisis was alom door banken en beleggers verwacht. Zij hadden zich dus ingedekt. Maar het risico dat de Argentijnse crisis ontaardt in een Latijns-Amerikaanse financiële crisis of, erger nog, een opkomende-markten crisis, is niet zuiver denkbeeldig.

Nationale besmetting

De nationale besmetting is al ver gevorderd. Ten eerste is de solvabiliteit van het Argentijnse bankwezen ernstig aangetast door de problemen bij de overheid. Een groot deel van de bankleningen aan de Argentijnse overheid blijkt oninbaar en moet als verlies ten laste worden gebracht van de voorzieningen of het eigen vermogen. Hetzelfde geldt voor beleggingen in Argentijnse staatsschuld, die sterk in waarde zijn gedaald. De bancaire vorderingen op de centrale overheid gaan het bancaire eigen vermogen ver te boven (resp. 38,6 mld en 20 mld peso's, september 2001).[a] Argentinië heeft geen toegang meer tot de internationale kapitaalmarkt. Vrijvallende schuld moet tegen torenhoge rentetarieven opnieuw worden gefinancierd op de private kredietmarkt, voorzover banken daartoe nog bereid zijn. Op de tweede plaats kampt het bankwezen met liquiditeitsproblemen. Veel Argentijnse spaarders twijfelen over de gezondheid van hun bank en vragen zo snel mogelijk hun tegoeden op en vluchten in dollars. Bovendien heeft de Argentijnse regering bepaald dat dollardeposito's niet langer in dollars uitbetaald hoeven worden. Een flinke strop dus voor spaarders, die echter een relatief kleine groep vormen omdat de meeste Argentijnen hun geld liever niet op de bank zetten. De regering heeft ook alle dollarleningen tot 100 000 dollar per decreet omgezet in pesoleningen. Deze omzetting is nadelig voor de banken daar leningen nu in zwakkere peso's worden terugbetaald. Vrijwel de gehele last van de devaluatie komt dus op de schouders van de banken terecht.

Internationale besmetting

Van internationale besmetting is nog nauwelijks sprake. Maar de Argentijnse crisis kan alsnog gevolgen hebben voor de positie van andere landen. Ten eerste is de Argentijnse schuld nog niet kwijtgescholden. Een herstructurering van de Argentijnse schuld die ten koste gaat van de buitenlandse banken en beleggers kan via negatieve vertrouwenseffecten alsnog voor internationale besmetting zorgen. Op de tweede plaats verslechtert door de devaluatie van de peso de concurrentiepositie van andere Latijns-Amerikaanse landen, waardoor de druk op deze landen om ook te devalueren toeneemt. Tenslotte zou internationale besmetting nog kunnen lopen via het bankroet van één of meer banken.

Remedie

Het initiatief ligt nu bij de Argentijnse regering. De devaluatie van de peso verbetert al de concurrentiepositie van de Argentijnse industrie en landbouw. Maar interne hervormingen vormen uiteindelijk de sleutel tot herstel van de economische groei op middellange termijn. Hoewel schoktherapie politiek moeilijk ligt kan Argentinië niet aan drastische ingrepen ontkomen. De belastinginkomsten zullen omhoog moeten door strenger toe te zien op de naleving van bestaande belastingwetten. De centrale overheid zal harde afspraken moeten maken met de provinciale overheden over een betere beheersing van hun uitgaven en over een andere verdeling van belastinginkomsten. Een onafhankelijk centrale bank met een directe inflatiedoelstelling is hoognodig om monetaire financiering van het begrotingstekort te voorkomen. Met een solide monetair en budgettair beleid kunnen nieuwe officiële kredieten van het IMF en de Wereldbank worden verkregen, blijft de devaluatie van de peso en daardoor de binnenlandse inflatie beperkt, en kan een begin worden gemaakt met de herstructurering van de staatsschuld.

[a] Bron: International Monetary Fund, International Financial Statistics.

Figuur 2.3 Voorlopende indicator Europese industrie, 1991-2002
(mutaties ten opzichte van 6 maanden eerder, op jaarbasis)

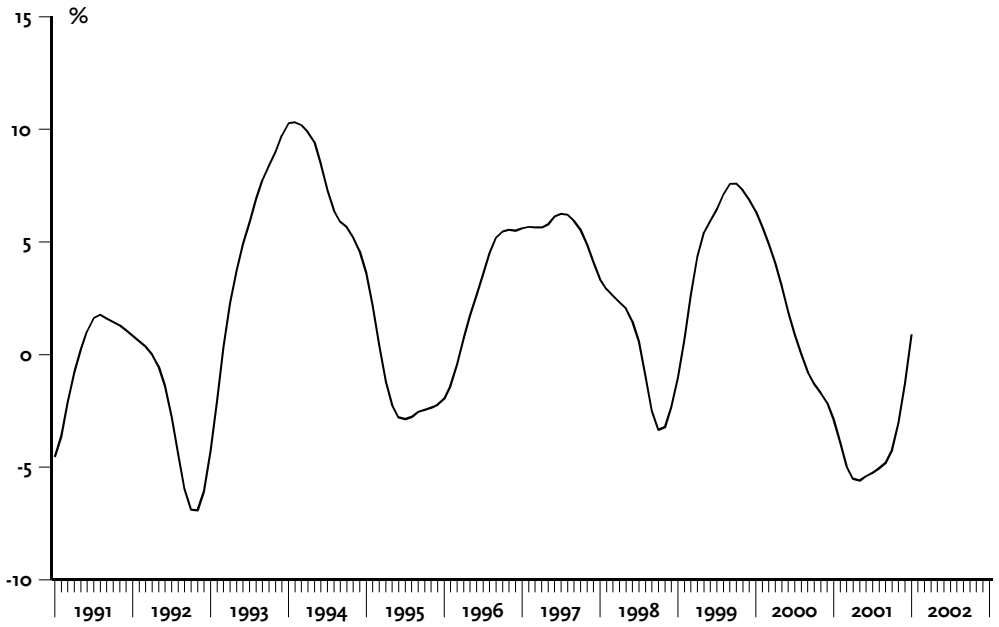

leveren aan de groei, doordat de invoer veel sterker terugzakte dan de uitvoer. Dat laatste weerspiegelde ook de toegenomen prijsconcurrentiekracht van het eurogebied in samenhang met de effectieve waardedaling van de euro.

Het economisch klimaat verslechterde vorig jaar aanmerkelijk meer dan was voorzien. De val van de aandelenkoersen had niet - zoals aanvankelijk verondersteld - een verwaarloosbare invloed op de economische bedrijvigheid.[2] Het vertrouwen bij bedrijven en - in mindere mate - bij gezinnen liep ook terug onder invloed van de tegenvallende inflatie. Afgemeten aan de consumentenprijs bedroeg de inflatie in het eurogebied vorig jaar gemiddeld 2,6%. Door de terreuraanslagen van 11 september kreeg het vertrouwen een nieuwe domper en daalde de sentimentindicator tot iets onder de gemiddelde waarde van de jaren negentig. Eind van het jaar begon, in navolging van de Verenigde Staten, ook in Europa het vertrouwen weer te keren, vooral bij bedrijven. Volgens de enquêtes verwachten de ondernemers op korte termijn een hogere afzet, en zien zij weinig aanleiding meer voor verdere voorraadintering. Dit op zich geeft een impuls aan de productie. De investeringsgeneigdheid wordt vooralsnog gedrukt door de lage winsten. Maar evenals in de Verenigde Staten hebben de bedrijven snel gereageerd met voorraadaanpassing en uitstel van investeringen.

De beschikbare indicatoren duiden op een aantrekkende BBP-groei. Hoe snel dit zal optreden is onzeker. De indicator van de Europese Commissie suggereert een trager herstel dan

[2] ECB, De aandelenmarkt en het monetaire beleid, *ECB Maandbericht*, februari 2002, blz. 39-54.

de EUROFRAME groei-indicator, terwijl de samengestelde voorlopende indicator van de OESO een tussenpositie inneemt. Voor het eerste kwartaal raamt het CPB een BBP-groei van ½% op kwartaalbasis, het gemiddelde van wat de genoemde drie indicatoren aangeven. Daarna zal de groei naar verwachting verder aantrekken, bij een aan kracht winnende binnenlandse en buitenlandse vraag.

Figuur 2.4 Vertrouwensindicatoren eurogebied, 1990-2002

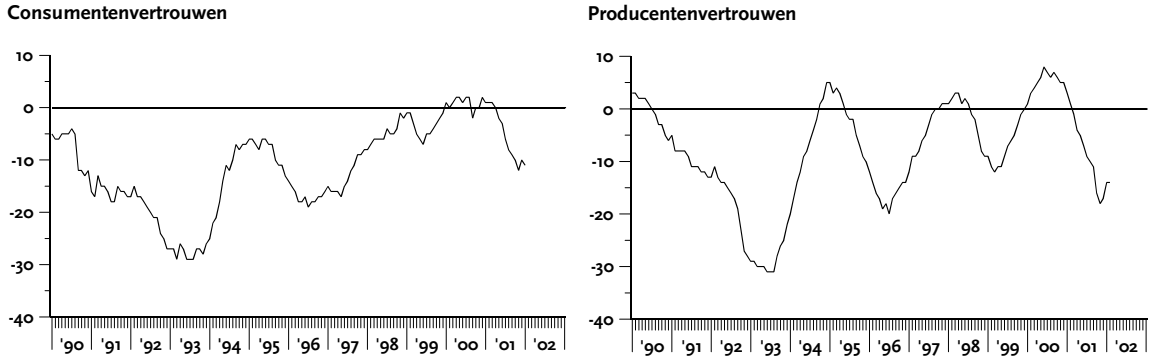

De conjuncturele opleving in het eurogebied wordt waarschijnlijk minder krachtig dan in de Verenigde Staten, deels omdat de neergang minder sterk was, maar tevens omdat de monetaire beleidsimpulsen in Europa minder uitgesproken zijn dan in de Verenigde Staten en de begrotingsimpulsen per saldo gering zijn. Van de binnenlandse vraagcomponenten herstellen vooral de investeringen in outillage en voorraden, bij een verder toenemend vertrouwen van het bedrijfsleven. Winstverwachtingen worden beter, mede omdat in de meeste landen de loonontwikkeling gematigd blijft vanwege de zwakke arbeidsmarktsituatie. In de consumptiegroei wordt vooralsnog geen grote verandering verwacht: negatief werken vooralsnog de vermogenseffecten van de vorig jaar gedaalde aandelenkoersen, en de verslechterde arbeidsmarktsituatie. De groeibijdrage van de handel met het buitenland zal vooral dit jaar nog aanzienlijk zijn. Al met al zal de groei van het BBP-volume van het eurogebied voor dit jaar naar verwachting slechts marginaal hoger uitkomen dan de 1,5% van vorig jaar. Maar het tempo gedurende het jaar ligt daarboven, en zorgt er mede voor dat de groei in 2003 kan oplopen naar gemiddeld 3%. De arbeidsmarkt zal als gewoonlijk met enige vertraging reageren op het productieherstel, zodat het werklozenaantal tot medio 2002 nog licht zal oplopen, alvorens de daling te hervatten.

Verdergaande structurele hervormingen en marktopening zijn noodzakelijk om de groeitrend duurzaam te versterken, zo benadrukte de Raad van Barcelona. De doelstellingen van Lissabon (zie kader) moeten worden gehaald ter verbetering van het concurrentievermogen van de Europese Unie.

Naar een concurrerende kenniseconomie

De Europese Raad van Lissabon in maart 2000 stelde zich ten doel om in 2010 van de EU de meest dynamische en concurrerende kenniseconomie van de wereld te maken, die in staat is tot duurzame economische groei met meer en betere banen en een hechtere sociale samenhang. Daartoe heeft de Raad een hele reeks van actiepunten opgesteld op het gebied van werkgelegenheid, innovatie, onderwijs en oudedagsvoorziening. Ieder voorjaar wordt door de Raad de voortgang besproken en mogelijk bijgestuurd. Vorig jaar in Stockholm leverde dat een gemengd beeld op. De houdbaarheid van pensioenen werd verankerd in de globale economische richtsnoeren en in de stabiliteits- en convergentieprogramma's, er werd een studiegroep ingesteld die een actieplan zou ontwerpen voor verbetering van de arbeidsmobiliteit, en er werd overeenstemming bereikt over de versnelde integratie van de financiële dienstensector.
Daarentegen bleek tegen de afspraken in nog geen voortgang geboekt bij de liberalisering van de energiemarkt en bijna geen voortgang bij het luchtvervoer en bij het gemeenschapsoctrooi (1 aanvraag voor EU-wijd octrooi met handhaving in 1 communautaire rechtsgang). Ook ten aanzien van het Galileo satellietsysteem werden de door de Raad afgesproken deadlines niet gehaald.
Ondertussen is het juridisch kader voor eerlijke concurrentie in de telecom-markt door het Europees Parlement aanvaard, en ook is voortgang geboekt op de weg naar 'electronisch Europa'. Bedrijven kunnen zich sinds kort als Europese vennootschap registreren. Met het door de Raad aangenomen, maar nog door het Europees Parlement te bekrachtigen zesde kaderprogramma wordt onderzoek gestimuleerd. Er is een Actieplan sociale insluiting (bestrijding ongelijkheid en uitsluiting) vastgesteld, volgens welke de lidstaten tweejaarlijks hun voortgang melden aan de hand van vaste indicatoren. Voorts zal de postverzending stapsgewijs worden geliberaliseerd. Maar over het gemeenschapsoctrooi bestaat nog steeds geen overeenstemming, er zijn nog geen nieuwe regels voor overheidsopdrachten, en er ligt nog geen actieplan van de Commissie voor een betere Europese regelgeving. Voor deze actiepunten was eind vorig jaar de uiterste termijn.
In Barcelona (maart 2002) worden verdere stappen gezet. De Raad buigt zich dan over een Commissievoorstel om de gas- en elektriciteitsmarkt volledig te liberaliseren in 2005. In hetzelfde jaar dient het actieplan financiële diensten te zijn uitgevoerd, met al in 2003 een geïntegreerde effectenmarkt en een markt voor risicokapitaal. Andere onderwerpen die ter tafel komen zijn nieuwe voorschriften voor overheidsaanbestedingen, een actieplan voor een betere wet- en regelgeving, en het Europese beleid inzake de biotechnologie.
Nieuwe impulsen zijn voorts te verwachten op het gebied van arbeidsmarktbeleid (onder meer de aspecten belasting en uitkeringen, beloning voor overwerk, kinderopvang, en belemmeringen voor mobiliteit), de integratie van markten (zoals de energiemarkt, de financiële dienstenmarkt) en de investering in kennis (door meer geïntegreerde inspanningen op het gebied van onderzoek, vernieuwing, scholing en training).

Bronnen: De strategie van Lissabon - De veranderingen verwerkelijken, Europese Commissie, Brussel, 15 januari 2002, en Nederlands standpunt voor de Europese Raad van Barcelona, Den Haag, 15 februari 2002.

De concurrentiepositie van het eurogebied is in 1999 en 2000 sterk verbeterd, dankzij de forse waardedaling van de euro sinds deze munt in het leven werd geroepen, en de relatief gematigde ontwikkeling van lonen en prijzen in de regio. Vorig jaar nam het kostenvoordeel niet verder toe doordat de effectieve wisselkoers van de euro licht apprecieerde. Binnen het eurogebied verbeterden Duitsland, Oostenrijk en Griekenland hun relatieve positie door een sterk

gematigde loonontwikkeling, terwijl naast Nederland ook Spanje, Ierland en Portugal hun concurrentiepositie wat zagen verslechteren.

De loonontwikkelingen in het eurogebied zijn vorig jaar gematigd gebleven, en ook in de projectieperiode zal de inflatiedruk van de kant van de lonen naar verwachting gemiddeld beperkt blijven. In Duitsland zijn dit jaar bij loonrondes in de metaal en de chemie hoge eisen gesteld, maar gezien de slechte arbeidsmarktsituatie (meer dan 4 miljoen werklozen) worden geen buitensporige looncontracten verwacht. In Frankrijk is de loonstijging gematigd, mede in relatie tot de vermindering van het aantal arbeidsuren (begin dit jaar werd ook voor kleine bedrijven de 35-urige werkweek ingevoerd). Ook in Italië zorgt de afnemende inflatie voor een gematigde loonontwikkeling. De arbeidskosten per eenheid product stijgen nog gematigder doordat de productie, en daarmee de productiviteit, aantrekt.

Tabel 2.3 Kerngegevens eurogebied, 1999-2003

	1999	2000	2001	2002	2003
	volumemutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	3,2	2,6	1,8	1¾	2½
Overheidsconsumptie	2,1	1,9	2,0	1½	1½
Bruto investeringen	5,4	4,3	– 0,5	0	3¾
Binnenlandse vraag	3,2	2,9	0,8	1¼	3
Uitvoer	5,2	11,9	2,4	3	8½
Invoer	7,2	10,7	0,8	2¼	8½
BBP	2,6	3,4	1,5	1½	3
	prijsmutaties per jaar in %				
BBP	1,1	1,3	2,0	1¾	1½
Consumentenprijs (HICP)	1,1	2,3	2,6	2	1½
Loonsom per werknemer	2,0	2,3	2,6	3	3
	niveaus in %				
Werkloosheid[a]	10,0	9,0	8,5	8½	8¼
Overheidssaldo[b]	– 1,3	0,2	– 1,2	– 1½	– 1¼

[a] In % van de totale beroepsbevolking.
[b] Vorderingensaldo totale overheid in % van het BBP. Het saldo in 2000 exclusief UMTS-opbrengsten is -0,8%.

De economische situatie in de lidstaten van het eurogebied loopt uiteen. Van de grote Europese landen blijft *Duitsland* qua groeitempo duidelijk achter. De Duitse groei wordt dit jaar met 1% nauwelijks hoger ingeschat dan vorig jaar. De voornaamste oorzaak ligt bij de bouw. Deze sector, die in omvang net zo belangrijk is als de industrie, maakte in samenhang met de Duitse eenwording een enorme bloei door en is vervolgens weer gekrompen. Vorig jaar liet de sector een onverwacht grote verdere daling zien, met 6%, vooral gelokaliseerd bij de woningbouw. Het

dieptepunt van de bouwinvesteringen wordt nu in de loop van dit jaar verwacht, waarna een lichte stijging wordt geprojecteerd. Van de binnenlandse vraagcomponenten blijft de consumptiegroei vooralsnog zwak. Diverse lasten zijn dit jaar verhoogd en de werkloosheid is gestegen. Daardoor stijgt de koopkracht van gezinnen minder dan vorig jaar, ondanks de afnemende inflatie. Komend jaar zal de Duitse consumptiegroei waarschijnlijk aantrekken, mede dankzij lastenverlichting als onderdeel van de belastinghervorming. De daling van de investeringen kan in de loop van dit jaar in een stijging overgaan. De Duitse ondernemers tonen blijkens de ifo-indicator al enkele maanden een toenemend vertrouwen in hun afzetmogelijkheden, zowel in binnen- als buitenland. De Duitse uitvoer heeft het in de afgelopen paar jaren beter gedaan dan die van de andere eurolanden (zie ook figuur 2.7). Ook in de projectieperiode zal de netto uitvoer waarschijnlijk een belangrijke groeibijdrage geven, bij een nog steeds gunstige concurrentiepositie.

De inflatie in Duitsland liet in februari een sterke daling zien tot 1,7%, na 2,1% in de voorafgaande maand. Om in 2004 een nagenoeg sluitende overheidsbegroting te kunnen opleveren overeenkomstig het stabiliteitsprogramma zullen komend jaar mogelijk nieuwe bezuinigingen worden doorgevoerd, maar in de projectie is daarmee geen rekening gehouden.

Frankrijk en *Italië* leverden vorig jaar met respectievelijk 2% en 1,8% een betere groeiprestatie dan gemiddeld voor de eurolanden. Het Franse conjunctuurverloop was in zoverre opvallend, dat de consumptiegroei in het derde kwartaal van vorig jaar kortstondig een krachtige opleving liet zien. Deze werd verklaard door toenemende bestedingsmogelijkheden dankzij loonsverbetering, dalende inflatie en lastenverlichting. Maar de snel afnemende werkgelegenheidsgroei zorgde snel weer voor een gematigder verloop. De Italiaanse groei vertraagde na de eerste maanden van vorig jaar. De industriële bedrijvigheid liep scherp terug, terwijl binnenlandse sectoren als bouw en diensten zich redelijk staande hielden. De vraag van gezinnen vertoonde nauwelijks stijging meer na het koopkrachtverlies als gevolg van de hoge inflatie aan het begin van vorig jaar. De investeringsgroei vertraagde sterk, net als elders door vertrouwensverlies als gevolg van de ongunstige buitenlandse ontwikkelingen, maar ook werden plannen uitgesteld vanwege de naderende inwerkingtreding van investeringspremies op grond van de Tremonti-wet. Dit jaar zullen naar verwachting de Italiaanse investeringen aantrekken, mede dankzij meer publieke werken, terwijl de consumenten kunnen profiteren van hogere minimumuitkeringen van pensioenen en een hogere kinderaftrek.

Tabel 2.4 Kerngegevens Duitsland en Frankrijk, 2001-2003

	Duitsland			Frankrijk		
	2001	2002	2003	2001	2002	2003
	volumemutaties per jaar in %					
Particuliere consumptie	1,1	1¼	2¼	2,9	2	2½
Overheidconsumptie	1,7	1¼	1¼	2,1	2	2
Bruto investeringen	– 4,8	– 1¼	3	2,8	¾	4
Binnenlandse vraag	– 0,9	½	2¾	1,7	1¾	3
Uitvoer	4,7	3½	8½	1,1	2	8½
Invoer	0,1	2½	8¼	– 0,2	1	8¾
BBP	0,6	1	3	2,0	2	3
	prijsmutaties per jaar in %					
BBP	1,0	1¼	¾	1,5	1½	1¼
Consumentenprijs (HICP)	2,4	1¾	1¼	1,8	1½	1
Loonsom per werknemer	1,5	2¼	2¼	2,4	2¾	2¾
	niveaus in %					
Werkloosheid [a]	7,9	8	7¾	8,6	9	8½
Overheidssaldo [b]	– 2,6	– 2½	– 2	– 1,5	– 2	– 1¾

[a] In % van de totale beroepsbevolking.
[b] Vorderingensaldo totale overheid in % van het BBP.

Het *Verenigd Koninkrijk* leverde vorig jaar met een economische groei van 2,4% de beste groeiprestatie van de grote industrielanden. Wel liepen ook daar de goederenuitvoer en de investeringen terug, evenals de voorraadvorming, maar daartegenover stond een nog krachtige groei van de vraag van overheid en gezinnen (vooral naar duurzame goederen). De economie vertoonde duidelijk twee snelheden. De dienstensector maakte een sterke groei door, waartegenover de meer exportgerichte industrie duidelijk hinder ondervond van het dure pond. Het aantal banen in de industrie daalde dan ook, terwijl de dienstensector nieuwe banen bleef opleveren. De krapte op de arbeidsmarkt werd per saldo iets minder. Na een reeks van kostenverlagende herstructureringen en reorganisaties lijkt de industrie aan het begin te staan van een nieuwe periode van investeringsgroei, klaar om te profiteren van een mogelijke waardedaling van het pond ten opzichte van de euro. De Britse woningmarkt is gespannen. De huizenprijzen lagen in januari jongstleden bijna 17% hoger dan een jaar eerder, de sterkste twaalfmaandelijkse stijging sinds 1989. Hoewel het BBP-volume in het vierde kwartaal van vorig jaar niet hoger lag dan in het derde kwartaal, lag het niveau 2,4% hoger dan een jaar tevoren. De inkomens van gezinnen stegen langzamer. De groei van de arbeidskosten per eenheid product versnelde als gevolg van de tragere productiviteitsstijging.

Tabel 2.5 Kerngegevens Italië en Verenigd Koninkrijk, 2001-2003

	Italië			Verenigd Koninkrijk		
	2001	2002	2003	2001	2002	2003
	volumemutaties per jaar in %					
Particuliere consumptie	1,1	1½	2¾	4,1	2½	2¾
Overheidconsumptie	2,3	¾	½	2,4	3½	3½
Bruto investeringen	2,4	1¼	4¼	1,1	¼	3
Binnenlandse vraag	1,7	1¼	2¾	3,1	2¼	3
Uitvoer	0,8	2½	8¾	0,8	½	8¾
Invoer	0,2	1	8¼	2,8	1¾	8¼
BBP	1,8	1¾	3	2,4	1¾	2¾
	prijsmutaties per jaar in %					
BBP	2,6	2¼	1¾	2,4	2¼	2½
Consumentenprijs (HICP)	2,3	2	1¾	1,2	1½	1½
Loonsom per werknemer	3,1	2¾	3	4,9	4¼	4¼
	niveaus in %					
Werkloosheid [a]	9,4	9¼	8½	5,1	5¼	5
Overheidssaldo [b]	– 1,3	– 1¼	– ¾	1,0	– ¼	– ¼

[a] In % van de totale beroepsbevolking.
[b] Vorderingensaldo totale overheid in % van het BBP.

Naar verwachting zal de Britse economie dit jaar met 1¾% en komend jaar met 2¾% groeien. De groei blijft voorlopig nog hoofdzakelijk gedragen door de gezinsconsumptie en de overheidsuitgaven (met hogere uitgaven aan onderwijs en gezondheidszorg). Volgend jaar zullen naar verwachting ook de investeringen aantrekken, waartegenover de groeibijdrage van de netto uitvoer minder negatief wordt. De overheidsrekening slaat waarschijnlijk om naar een klein tekort. Het tekort op de handelsbalans en de lopende rekening daalt amper, mede door het dure Britse pond. De succesvolle chartale invoering van de euro heeft het debat over een mogelijk EMU-lidmaatschap en de daarbij te hanteren instapkoers van het Britse pond nieuw leven ingeblazen (zie kader).

Voor het eerst sinds in 1993 de budgettaire consolidatiekoers werd ingezet verslechterde vorig jaar het *begrotingssaldo* van de gezamenlijke eurolanden van een overschot van 0,2% naar een tekort van 1,2% van het BBP. Naar landen bezien is het beeld divers. In een aantal landen laten zowel het feitelijke als ook het voor de conjunctuur geschoonde begrotingssaldo een duidelijke verslechtering zien. De projecties vervat in de stabiliteitsprogramma's van vorig jaar werden daarmee ver overschreden. Dit jaar zal het tekort voor de gezamenlijke eurolanden naar verwachting oplopen naar 1½%, zodat per saldo sprake is van een kleine begrotingsimpuls.

Het Verenigd Koninkrijk en EMU

In oktober 1997 verklaarde de Britse regering bij monde van de minister van financiën Gordon Brown dat het Verenigd Koninkrijk nog niet klaar was om deel te nemen in de eerste ronde, maar dat er 'no overriding constitutional bar to membership' was en dat 'if, in the end, a single currency is successful, and the economic case is clear and unambiguous, then the Government believes Britain should be part of it'. Of het VK klaar is voor toetreding tot de EMU zal worden beoordeeld aan de hand van vijf *economische tests* die het zichzelf heeft opgelegd, te weten (1) duurzame convergentie van conjunctuurcycli tussen het VK en het eurogebied, (2) voldoende flexibiliteit in de arbeids- en goederenmarkt, en een positieve uitwerking op (3) investeringen, (4) de financiële sector, en (5) de werkgelegenheid in het VK.[a] Deze tests moeten worden beoordeeld binnen twee jaar na het begin van het huidige parlementaire jaar, dat wil zeggen op zijn laatst vóór 20 juni 2003. Als aan alle tests wordt voldaan zal de regering een voorstel tot toetreding voorleggen aan het parlement. Als het daarmee instemt krijgt het Britse volk het laatste woord in een referendum.

De tests blinken niet uit in duidelijkheid en zijn dan ook niet erg hard. Alle aandacht spitst zich in de praktijk toe op de eerste test. Kernprobleem in het Britse debat vormt de huidige hoge wisselkoers van het Britse pond ten opzichte van de euro, die als instapkoers niet verantwoord wordt geacht. De Britse regering zal te zijner tijd in overleg met de overige lidstaten en de ECB tot een passende instapkoers moeten komen. Deze zal voldoende laag moeten zijn om de op export gerichte industrie niet te zeer af te remmen, maar ook weer niet te laag vanwege de dan duurdere import en dus hogere inflatie. De hoop is dat het Britse pond voor die tijd in waarde is gedaald ten opzichte van de euro. Overigens zal een toegenomen kans op Britse toetreding waarschijnlijk gepaard gaan met een depreciatie van het pond ten opzichte van de euro. Beleggingen door niet-ingezetenen van het eurogebied worden aantrekkelijker vanwege een substantiële vergroting van de liquiditeit en de diepte van financiële markten in euro's dankzij Britse EMU-deelname. Dit leidt tot een extra vraag naar euro's in de vreemde-valutamarkt.

Maar het goed doorstaan van de vijf tests én het referendum betekenen nog niet dat het VK automatisch *kan* toetreden. Het land zal ook nog moeten voldoen aan de vijf *convergentiecriteria* voor toetreding tot de EMU uit het Verdrag van Maastricht, in het kort: (6) een begrotingstekort van -3% of lager, (7) een staatsschuld van 60% of lager, (8) een inflatie (HICP) niet hoger dan 1,5% boven het gemiddelde van de drie landen met de laagste inflatie, (9) een lange rente niet hoger dan 2% boven het gemiddelde van de drie landen met de laagste lange rente, en (10) ERM-2 deelname met inachtneming van de normale fluctuatiemarges gedurende twee jaren voor toetreding. Het VK voldoet thans ruimschoots aan alle Maastricht-convergentiecriteria behalve aan het wisselkoerscriterium.[b] Het VK neemt namelijk niet deel aan ERM-2 en staat na de slechte ervaringen met ERM-1 in 1992 zeer huiverig tegenover een hernieuwde deelname aan een wisselkoersarrangement. Een en ander betekent dat, rekening houdend met het Maastricht-convergentiecriterium van minimaal tweejarige deelname aan ERM-2 en een referendumperiode van maximaal 6 maanden, het VK op zijn vroegst op 1 januari 2005 kan toetreden, indien de beoordeling van de vijf tests nog in het huidige jaar plaatsvindt. Als het ERM-2 criterium wordt losgelaten kan toetreding natuurlijk eerder plaatsvinden. Overigens blijkt uit korte-renteverwachtingen voor het eurogebied en het VK, die zijn afgeleid uit rentetermijncontracten, dat de financiële markten uitgaan van toetreding per begin 2006.

[a] HM Treasury, UK Membership of the Single Currency: An Economic Assessment of the Five Economic Tests, October 1997.
[b] Maintaining Economic Stability, Convergence Programme for the United Kingdom, December 2001.

Tabel 2.6 Overheidssaldo EU-landen, 2001-2004

	EMU-overheidssaldo[a]			Stabiliteits- en convergentie-programma's		
	2001	2002	2003	2002	2003	2004
	% BBP					
EMU-referentiewaarde	– 3	– 3	– 3			
Duitsland	– 2,7	– 2½	– 2	– 2	– 1	0
Frankrijk	– 1,4	– 2	– 1¾	– 1½	– 1¼	– ½
Italië	– 1,4	–1¼	– ¾	– ½	0	0
België	0,2	¼	0	0	½	½
Finland	4,9	3	2¼	2½	2	2½
Griekenland	0,1	– ¼	0	¾	1	1¼
Ierland	1,7	1	– ¼	¾	– ½	– ½
Luxemburg	5,0	2¾	3	2¾	3	3½
Nederland	0,3	0	– ½	1	1¼	1¼
Oostenrijk	0,1	– ¼	¼	0	0	¼
Portugal	– 2,2	– 1½	– 1	– 1¾	– 1	0
Spanje	0,0	– ¼	0	0	0	0
Eurogebied	– 1,2	– 1½	– 1¼			
Verenigd Koninkrijk	0,9	– ¼	– ¼	1	1¼	1
Denemarken	2,5	1¾	2	.	.	.
Zweden	4,7	2	2	2	2¼	2¼
Totaal EU-landen	– 0,6	– 1	– ¾			

[a] Vorderingensaldo totale overheid in % van het BBP.

Duitsland, Portugal, en ook Frankrijk zijn nog ver verwijderd van een evenwichtige begroting of een overschot in 2004, zoals het Stabiliteits- en Groeipact voor de middellange termijn vereist. Bij de geprojecteerde economische groei zou het tekort in Duitsland en Frankrijk dit jaar niet dalen. Vooral Duitsland blijft in de voorliggende jaren gevaarlijk dicht bij de 3%-referentiewaarde. De Europese Commissie evalueerde in januari jongstleden de stabiliteitsprogramma's van de lidstaten. Zij achtte toen voor Duitsland en Portugal een vroegtijdige waarschuwing op zijn plaats in verband met het vorig jaar sterk opgelopen begrotingstekort, hetgeen het bereiken van evenwicht op de middellange termijn bemoeilijkt. Deze suggestie werd door de ECOFIN-ministers niet overgenomen, omdat het excessieve tekort voor een belangrijk deel op rekening komt van conjuncturele tegenvallers. Duidelijk is evenwel dat vooral Duitsland forse extra bezuinigingen op de overheidsuitgaven moet doorvoeren (met name bij de deelstaten) om in 2004 dicht tegen begrotingsevenwicht te komen. Een verzwarende factor daarbij is de grote mate van begrotingsautonomie van de deelstaten. De stabiliteits-programma's van de overige EMU-staten, en de convergentieprogramma's van

Denemarken, Zweden en het Verenigd Koninkrijk voldoen aan de eisen van het Stabiliteits- en Groeipact.

2.2 Monetaire ontwikkelingen

Bij het gematigde conjunctuurherstel en de geringe inflatoire druk zullen de lange rentes in de Verenigde Staten en Europa in de projectieperiode naar verwachting weinig veranderen. Voor Japan wordt wel een stijging verwacht vanwege de verslechterde overheidsfinanciën. Naarmate het herstel vastere vormen gaat aannemen zullen de korte rentes weer omhoog gaan, vooral in de Verenigde Staten. In Japan zal de centrale bank het nul-rentebeleid voortzetten zolang de deflatie niet is overwonnen.

2.2.1 Inflatie

De inflatie is in de tweede helft van vorig jaar sterk teruggelopen. Zowel in de Verenigde Staten als in Europa liep de 12-maandsmutatie terug van circa 3½% naar circa 2%. Een daling van de energiekosten en een normalisatie van sommige voedingsmiddelenprijzen in Europa leverden daaraan belangrijke bijdragen. De onderliggende inflatie liep ondertussen verder op, maar lijkt rond de jaarwisseling haar hoogtepunt te hebben bereikt. Uitgaande van Brent-noteringen van $ 21 en $ 22 per vat in respectievelijk 2002 en 2003, en een eurokoers van respectievelijk 90 en 92 dollarcent, kan de HICP-inflatie in het eurogebied teruglopen van 2,6% in 2001 naar 2% in 2002 en 1½% in 2003. Voor de Verenigde Staten zijn de overeenkomstige mutaties respectievelijk 2,8%, 1½% en 2½%. In Japan blijven de prijzen naar verwachting dalen, ondanks een sterke verruiming van de liquiditeit en de depreciatie van de yen.

De inflatie in het eurogebied versnelde in januari van dit jaar tijdelijk naar 2,7%. Volgens EUROSTAT was deze versnelling voornamelijk te wijten aan hogere indirecte belastingen (o.a. tabaksaccijns) en aan hogere prijzen van groenten in verband met slechte weersomstandigheden in Zuid-Europa. Het statistiekbureau schat dat maximaal 0,15%-punt moet worden toegeschreven aan de invoering van de chartale euro, maar ziet geen aanwijzingen voor een structureel opwaarts effect op het prijsniveau. Veel reguliere prijsstijgingen vinden plaats op 1 januari; het verschil met andere jaren is dat nu de neiging bestaat om prijsstijgingen aan de euro toe te schrijven, ook als er sprake is van een andere oorzaak. De invoering van de chartale euro heeft prijsverschillen tussen eurolanden zichtbaarder gemaakt. Prijsvergelijking, bijvoorbeeld via internet, is daardoor gemakkelijker geworden. De druk op fabrikanten en overheden om iets te doen aan de huidige grote prijsverschillen zal toenemen.

2.2.2 Rentes

De korte rentes zijn eind vorig jaar sneller gedaald dan was verwacht. De Fed verlaagde haar geldmarktrente uiteindelijk naar 1¾% en de ECB naar 3¼%. Dit jaar zouden de korte rentes volgens de rentetermijnnoteringen weer gaan stijgen, en daarvan is in de projectie ook

Tabel 2.7 Monetaire kerngegevens, 2001-2003

	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %		
Consumentenprijsindex			
Industrielanden	2.2	1½	1½
Verenigde Staten	2,8	1½	2½
Japan	– 0,7	– 1	– ½
Eurogebied	2,6	2	1½
	niveaus		
Lopende rekening (% BBP)			
Verenigde Staten	– 4,2	– 4½	– 5
Japan	2,1	2½	3¼
Eurogebied	0,3	1	1½
Wisselkoers			
dollar per euro	0,90	0,90	0,92
yen per dollar	121	132	132
Lange rente (%)			
Verenigde Staten	5,0	5	5¼
Japan	1,3	1½	1¾
Duitsland	4,8	4¾	4¾
Korte rente (%)			
Verenigde Staten	3,7	2½	4
Japan	0,1	0	¼
Eurogebied	4,3	3¼	3¾

uitgegaan. Naarmate het conjunctuurherstel vastere vormen aanneemt zullen de korte rentes weer omhoog gaan, vooral in de Verenigde Staten. Vanwege aanhoudende deflatoire tendensen zal de Japanse centrale bank haar nul-rentebeleid waarschijnlijk niet wijzigen.

De lange rentes in de Verenigde Staten en het eurogebied liggen nog steeds dicht bij elkaar. Na de terreuraanslagen daalden de lange rentes alom scherp, maar een terugkerend vertrouwen stuwde de lange rentes in de laatste maanden weer terug naar het niveau van voor de aanslagen. Deze rentebewegingen hadden kennelijk vooral te maken met een tijdelijke verlegging van beleggingsvoorkeuren van aandelen naar obligaties. Tot ultimo 2003 zou de lange rente in de Verenigde Staten iets kunnen oplopen, bij een aantrekkende volumeconjunctuur en een volgend jaar oplopende inflatie. In het eurogebied zou de lange rente constant kunnen blijven onder invloed van de teruglopende (onderliggende) inflatie en het geprojecteerde geleidelijke herstel van de euro ten opzichte van de dollar. Met het oog op de verslechtering van de Japanse overheidsfinanciën wordt verwacht dat de Japanse lange rente in de projectieperiode langzaam oploopt, naar circa 1¾% in 2003.

2.2.3 Wisselkoersen

De koers van de euro schommelt sinds medio 2000 rond 0,90 dollar. Algemeen wordt nog steeds gerekend op een herstel van de euro. Ook in deze projectie wordt daarvan uitgegaan, in lijn met de geleidelijke stijging van de euro naar dollarpariteit in 2006 in de Economische Verkenning 2003-2006.[3] De Japanse yen is eind vorig jaar fors verder onderuit gegaan, nadat de munt een jaar eerder al sterk in waarde was gedaald. De slechte vooruitzichten voor de Japanse economie in de eerstkomende jaren maken een snel herstel van de yen onwaarschijnlijk.

2.3 Wereldhandel

Het wereldhandelsvolume is gedurende het afgelopen jaar teruggelopen. De daling is tegen het eind van het jaar tot staan gekomen, en vanaf begin dit jaar wordt een duidelijk herstel verwacht. Door negatieve overloop zal de handelsgroei dit jaar nog op 3½% blijven steken en pas in 2003 zal de groei weer boven de trend uitkomen. Vooruitlopend op het conjunctuurherstel zijn de grondstoffenprijzen al een aantal maanden in opmars.

2.3.1 Wereldhandelsvolume

Het wereldhandelsvolume is in alle kwartalen van 2001 gedaald. Een aanhoudende daling van het wereldhandelsvolume over vier kwartalen komt zelden voor. Zij moet voornamelijk worden toegeschreven aan de min of meer synchrone vertraging van de productiegroei in alle delen van de wereld. In het laatste kwartaal van 2001 vertraagde het dalingstempo van de wereldhandel aanzienlijk en voorlopende indicatoren (zie figuur 2.6) wijzen op een duidelijk groeiherstel vanaf het eerste kwartaal van dit jaar. Daarbij lopen Noord-Amerika en Zuidoost-Azië voorop, maar Europa zal vrij snel aansluiting vinden. Daarmee wordt een min of meer synchroon productieherstel in de meeste regio's waarschijnlijk, waardoor ook het herstel van de wereldhandel relatief krachtig zal kunnen zijn. Door de grote negatieve overloop zal de jaar-op-jaarstijging van de wereldhandel in 2002 echter niet hoger worden dan 3½%. Pas in 2003 komt de dynamiek van het geprojecteerde herstel volledig tot uitdrukking in een geraamde wereldhandelsgroei van ruim 10%. De Amerikaanse invoergroei versnelt naar verwachting van – 2% in 2001 via 5% in 2002 naar circa 11% in het komende jaar. Voor de Europese Unie zijn deze percentages respectievelijk krap 1%, 2% en circa 8½%. Voor Japan wordt voor dit jaar nog geen invoerherstel voorzien en voor 2003 slechts een matige stijging.

Daarbij is verondersteld dat de recente verhoging van de invoertarieven op staal door de Verenigde Staten niet zal leiden tot een veel groter internationaal handelsconflict. Die dreiging is niet louter denkbeeldig. De Amerikaanse actie lijkt vooral ingegeven door politieke motieven. Veel Amerikaanse staalbedrijven verkeren in financiële problemen, enerzijds door goedkope

[3] CPB (2001), *Economische Verkenning 2003-2006*, Den Haag.

staalinvoer en anderzijds door overcapaciteit en verouderde installaties. De beschermende maatregelen zullen waarschijnlijk de noodzakelijke aanpassingen in de Amerikaanse staalindustrie vertragen. Bovendien krijgen de staalverbruikende sectoren in de Verenigde Staten te maken met hogere input-prijzen en zien zij daardoor hun concurrentiepositie verslechteren. De Europese Unie is bang dat een deel van de internationale staalhandel zich zal verleggen naar Europa en is vastbesloten daartegen op te treden door zelf de invoertarieven op staal tijdelijk te verhogen. Daarnaast wordt gestudeerd op de mogelijkheid Amerika rechtstreeks te treffen met handelsbelemmerende maatregelen op andere terreinen.

De invoer van de niet-industrielanden nam tussen medio 2000 en medio 2001 gemiddeld nog iets toe, maar liep daarna scherp terug. Gemiddeld was voor deze landen over 2001 nog sprake van een lichte invoergroei van 2%. Door de negatieve overloop blijft de invoerstijging in 2002 beperkt tot circa 5%, ondanks een forse versnelling in de loop van dit jaar, leidend tot een invoergroei van circa 12% in 2003. De invoer van de niet-industrielanden hangt nauw samen met hun reële exportopbrengsten. De Azië-crisis dwong veel landen hun invoer drastisch te beperken, omdat kortlopend handelskrediet werd teruggetrokken. Bovendien was in een aantal landen de handelsbalans ver uit het lood geslagen en dwong ook schuldaflossing tot een vermindering van de invoer. In korte tijd werd de invoer ten opzichte van de uitvoeropbrengsten met 10% verminderd. Pas in de loop van vorig jaar keerde deze trend langzaam om. Het is aannemelijk dat de niet-industrielanden als groep momenteel over voldoende financiële reserves beschikken om hun invoer over de projectieperiode iets sneller te laten stijgen dan hun reële exportopbrengsten. In het afgelopen decennium konden de niet-industrielanden ieder jaar marktwinst boeken, maar in afnemende mate. Naar verwachting zal deze trend ook de komende jaren aanhouden.

Naar regio's bezien is de invoer van de Oost-Aziatische nieuwe industrielanden in de loop van vorig jaar het hardst onderuit gegaan, maar voor deze landen wordt ook het sterkste herstel voorzien. De OPEC- landen en de transitielanden bleven hun invoer tot ver in 2001 opvoeren (de gemiddelde invoergroei bedroeg vorig jaar circa 12%), maar daaraan is nu ook een einde gekomen.

Wisselkoersverschuivingen zorgden tot medio vorig jaar voor een aanzienlijke verbetering van de prijsconcurrentiekracht van het eurogebied ten opzichte van de Verenigde Staten, Japan, het Verenigd Koninkrijk en de nieuwe industrielanden. In de tweede helft van 2001 begon de prijsconcurrentiekracht wat af te nemen, en dat zal naar verwachting voortduren tot ultimo 2003. Bij de geprojecteerde wisselkoersverschuivingen zal het eerder opgebouwde voordeel echter slechts ten dele teniet worden gedaan. De uitvoerprestatie van het eurogebied is vanaf 1998 ononderbroken positief geweest en dat zal waarschijnlijk ook dit jaar nog het geval zijn; pas voor volgend jaar wordt een licht verlies van marktaandelen voorzien. Vooral de Duitse exporteurs profiteerden vorig jaar van hun door jarenlange loonmatiging gunstige

Figuur 2.5 Wereldhandelsvolume, 1992-2003 (jaar-op-jaarstijging in %)

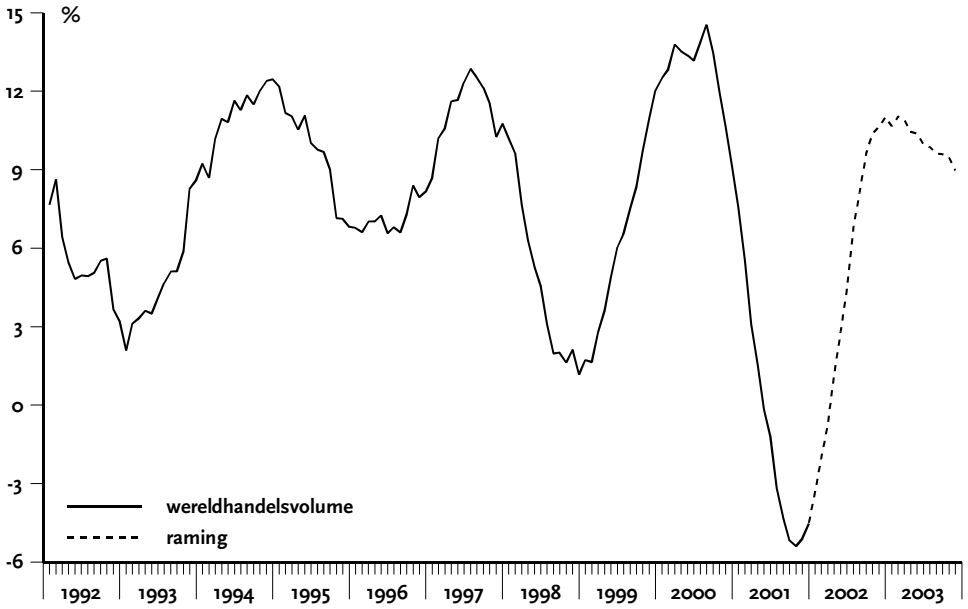

Figuur 2.6 Wereldhandelsvolume, 2000-2003

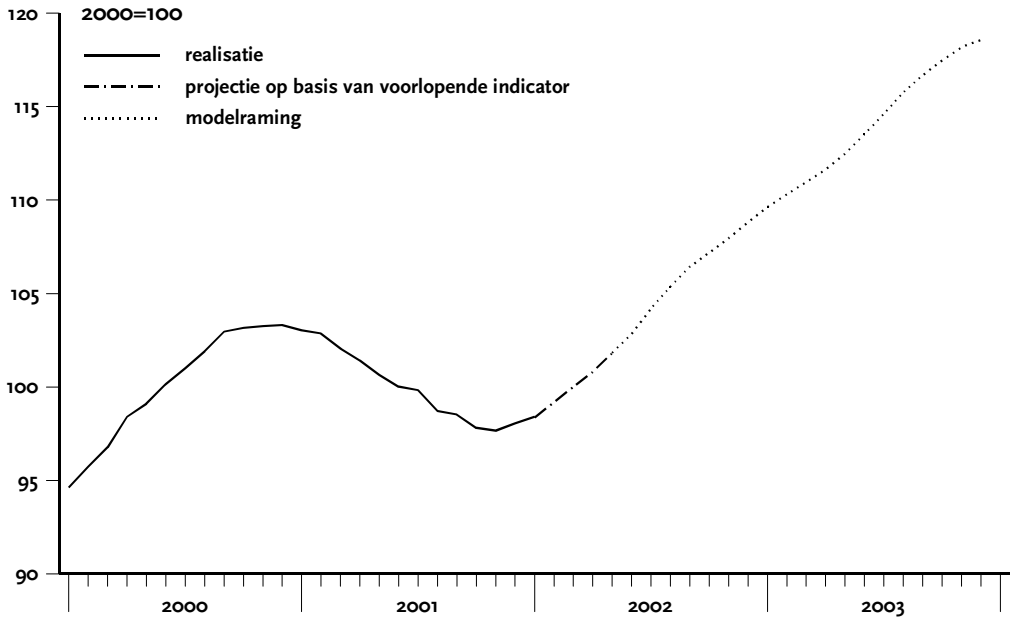

concurrentiepositie. De Duitse goederenuitvoer steeg met bijna 6%, terwijl de uitvoer van de overige West-Europese landen gemiddeld met slechts 1% steeg. Het Duitse aandeel in de totale uitvoer van de Europese Unie nam daarmee sterk toe (zie figuur 2.7). In de beginjaren negentig, ten tijde van de Duitse eenwording, was dit aandeel sterk teruggelopen. Deels was dit het gevolg van de relatief sterke arbeidskostenstijging in de tweede helft van de jaren tachtig. Deels kwam dat ook doordat de West-Duitse industrie zich vooral op nieuwe Duitse landsdelen richtte, terwijl de leveringen van de nieuwe landsdelen aan het voormalige Oostblok goeddeels wegvielen. Tegelijkertijd konden de overige Europese exporteurs profiteren van de toen krachtige groei van de Duitse economie.

Figuur 2.7 Aandeel van Duitsland in de totale uitvoer van de Europese Unie, 1991-2001 (in constante prijzen van 1995)

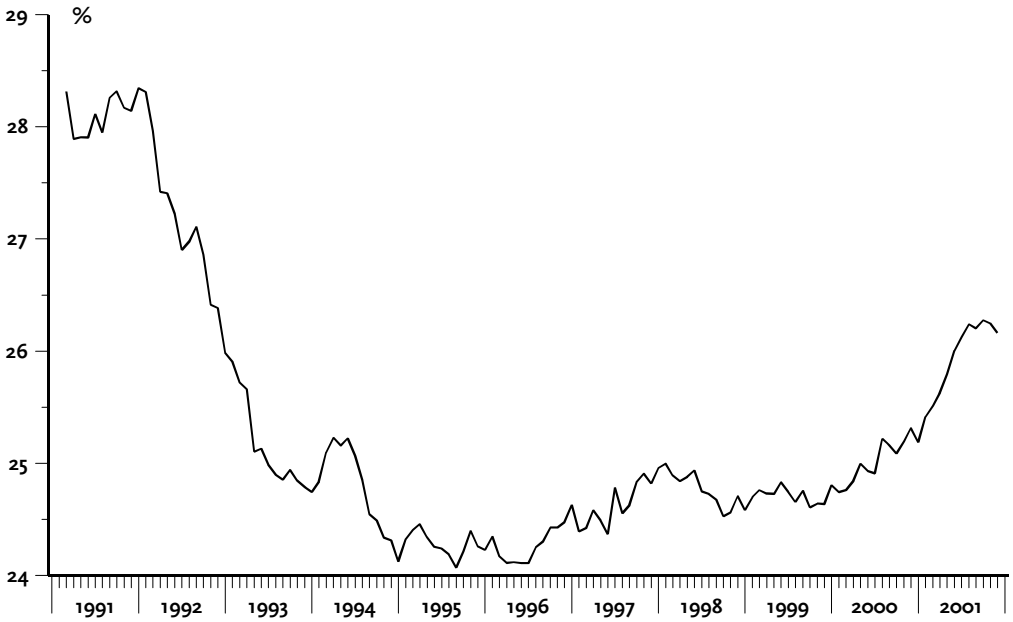

Mede door aanhoudende marktwinst versnelt de Europese uitvoergroei dit jaar naar 3 à 3½%. Pas in 2003 komt het krachtige groeiherstel tot uitdrukking in een jaarmutatie van circa 9%. De Japanse goederenuitvoer daalde vorig jaar met maar liefst 8%, door een zwakke vraagontwikkeling in de eigen regio en steeds verder afkalvende marktaandelen. De scherpe daling van de yen zal daarin naar verwachting verandering brengen, en helpen voorkomen dat de Japanse economie verder wegzakt.

Tabel 2.8 Kerngegevens wereldhandel, 2001-2003

	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %		
Wereldhandelsvolume	– 0,2	3½	10¼
Wereldhandelsprijs (dollars)	– 4,0	– 2½	¾
Industrieproducten	– 2,5	– 1	½
Idem, in nationale valuta's	1,0	– ½	– ½
Ruwe olie	– 14,6	– 14¾	4¾
Grondstoffen, excl. energie	– 10,3	– 2¾	5¼
Ruwe-olieprijs (niveau, Brent, $ per vat)	24,6	21	22

2.3.2 Prijzen van industrieproducten

De internationale prijzen van industrieproducten zijn al vele jaren tamelijk stabiel, althans gemeten in gewogen nationale valuta's. Op een lichte daling in 2000 volgde vorig jaar een stijging met 1,0%. De vertraagde doorwerking van de gestegen energiekosten won het van de afzwakkende volumeconjunctuur, die bijvoorbeeld de prijzen van halfgeleiders wel scherp deed dalen. De daling van de grondstoffenkosten in de loop van 2001 leidde tegen het einde van dat jaar al tot een hernieuwde daling van de industrieproductenprijzen. Wederom vormden de prijzen van halfgeleiders een uitzondering: die stegen juist, bij aantrekkende orders. Voor dit jaar en voor volgend jaar wordt een gemiddelde prijsdaling van industrieproducten voorzien van ½%.

In dollars gemeten daalden de prijzen van industrieproducten in 2001 nog met 2½% , terwijl voor dit jaar een verdere daling met 1% wordt voorzien. Volgend jaar leidt de geprojecteerde depreciatie van de dollar tot een lichte stijging van de dollarnoteringen van industrieproducten.

2.3.3 Olieprijzen

Als gevolg van de lage mondiale groei neemt de vraag naar olie dit jaar slechts beperkt toe. Het negatieve effect van 11 september op de brandstofvraag van de luchtvaartsector is nog merkbaar. Mede als gevolg hiervan zijn de olieprijzen in de laatste maanden van vorig jaar scherp gedaald. Pas voor 2003 wordt een aanzienlijk toename van de vraag naar ruwe olie verwacht als gevolg van de aantrekkende wereldeconomie.

Dit jaar kan in de vraagtoename volledig door niet-OPEC worden voorzien. Ook bij de huidige prijzen is investeren in nieuwe productiecapaciteit aantrekkelijk. De toezegging van een aantal niet-OPEC landen om de productiebeperking van OPEC te volgen lijkt niet erg hard. OPEC heeft nieuwe lagere quota vastgesteld, maar ook daaraan wordt niet de hand gehouden: in het vierde kwartaal van 2001 produceerde OPEC zo'n 700 000 vaten per dag meer dan haar eigen doelstelling, en in de eerste twee maanden van dit jaar zo'n 1 mln vaten meer dan per 1 januari van dit jaar was afgesproken. Bovendien is bij voorgaande reductie-afspraken gebleken dat in de loop van de tijd de discipline onder de producenten verwatert. Voor 2002 resulteert uit

vraag en aanbod een geringe voorraadintering, waardoor de toename die in 2001 optrad weer teniet wordt gedaan. Het verwachte weinig consequente OPEC-gedrag bij de bestaande overcapaciteit en de uitbreiding van het niet-OPEC aanbod hebben tot gevolg dat in 2003 slechts een geringe verdere voorraadintering plaatsvindt.

De huidige onzekerheid omtrent de Iraakse olieproductie is naar verwachting van tijdelijke aard, aangezien Saoedi Arabië inmiddels heeft toegezegd voor compensatie te zullen zorgen indien Irak de productie vanwege onenigheid met de VN of vanwege een oorlogsdreiging zou stopzetten. Maar ook de escalatie van de binnenlandse conflicten in Israël zorgt momenteel weer voor een verhoogde prijsdruk. In de projectie is aangenomen dat ook deze dreiging van tijdelijke aard is. De gemiddelde Brent-notering voor dit jaar wordt geraamd op $21 en voor 2003 op $22 per vat.

Tabel 2.9 Kerngegevens wereldenergiemarkt, 2001-2003

	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %		
BBP-volume wereld	2,3	2½	4¼
Volume primair energieverbruik wereld	1,3	1¼	2¾
Industrielanden	0,7	1	2
Overige landen	2,7	2½	3¾
	mln vaten per dag		
Vraag naar olie	78,1	78½	80
Industrielanden	44,5	44¾	45¼
Overige landen	33,6	33¾	34¾
Aanbod van olie	78,5	78	79¾
Niet-OPEC	47,3	48½	49½
OPEC	31,2	29½	30¼
Voorraadmutatie	0,4	– ½	– ¼
Marktaandeel OPEC (%)	39,9	37½	37¾
Ruwe-olieprijs (niveau, Brent, $ per vat)	24,6	21	22

2.3.4 Grondstoffenprijzen exclusief energie

Voeding en tropische genotmiddelen zijn het afgelopen jaar in het eurogebied gemiddeld 10% goedkoper geworden, maar per product bezien is het beeld gevarieerd. Met name koffie, thee en oliezaden daalden fors in prijs, terwijl cacao aanzienlijk duurder werd. De wereldmarkt-noteringen van granen en van suiker liepen scherp op, maar het Europese landbouwbeleid zorgde ervoor dat de Europese consument daarvan weinig merkte. De agrarische grondstoffenprijzen zijn vorig jaar gemiddeld met 12% gedaald. Katoen, zachthout, rubber en

houtpulp lieten prijsdalingen in de dubbele cijfers zien. Daarentegen stegen de prijzen van wol en hardhout met respectievelijk 7% en 5%.

De structurele oorzaak van de prijsdalingen - de combinatie van hoge productieniveaus en een stagnerende vraag - zal bij een aantrekkende wereldconjunctuur in de loop van dit jaar aan betekenis verliezen. De lage prijsniveaus hebben aanbodreacties van grondstoffenproducenten uitgelokt. De meeste agrarische prijzen zijn de laatste maanden dan ook niet verder gedaald en sommige zitten zelfs weer in de lift. Door een sterk negatieve overloop zullen agrarische prijzen dit jaar gemiddeld nog niet stijgen, maar dat is in de raming voor 2003 wel het geval.
Van januari tot oktober 2001 daalden de dollarnoteringen van de non-ferro metalen met bijna 23%. Daarna volgde een scherpe omslag en momenteel liggen de prijzen gemiddeld alweer 10% hoger dan het niveau van oktober 2001. Dit wordt gezien als een voorbode van het economisch herstel in de wereld. De vraag naar metalen zal echter op de korte termijn niet scherp herstellen, terwijl de voorraden nog hoog zijn. Daarom wordt over de projectieperiode een langzame verdere stijging van de metaalprijzen verwacht. Door negatieve overloop zullen de prijzen dit jaar gemiddeld nog 8% lager kunnen uitkomen dan vorig jaar. Alleen de prijs van lood zal door mijnsluitingen flink stijgen. Voor 2003 lijkt een gemiddelde stijging van de metaalprijzen met circa 6% aannemelijk.

Tabel 2.10 Grondstoffenprijzen exclusief energie (HWWA-index voor eurogebied, in dollars), 2001-2003

	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %		
Grondstoffen, excl. energie	– 10,3	– 2¾	5¼
voedingsmiddelen	– 10,3	¾	5
industriële agrarische grondstoffen	– 10,3	– 4¼	5½
metalen	– 8,2	– 8	6

2.3.5 Externe data voor Nederland

De relevante wereldhandelsgroei, die in 2000 nog uitkwam op ruim 10%, viel in 2001 terug naar nog geen 2%. Ondanks de verwachting dat de internationale conjunctuur vanaf het tweede kwartaal van 2002 sterk aantrekt, resulteert voor dit jaar als geheel slechts een toename met 3%. Pas volgend jaar wordt het groeiherstel op de buitenlandse afzetmarkten goed zichtbaar in de raming, met ruim 8% marktgroei. Internationale prijzen in euro's uitgedrukt begonnen in de tweede helft van vorig jaar duidelijk te dalen. Vooral de energieprijzen vielen scherp in de laatste maanden van het jaar. Over geheel 2001 steeg de Nederlandse invoerprijs van goederen toch nog licht, maar voor dit jaar wordt een prijsdaling van 2½% voorzien. Voor volgend jaar wordt een gelijkblijvend invoerprijspeil verwacht. De concurrentenprijzen, die exclusief energie vorig jaar nog stegen met 0,8%, dalen dit en volgend jaar met respectievelijk 2% en 1%.

Tabel 2.11 Externe data voor Nederland, 2001-2003

	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %		
Relevante wereldhandel [a]			
volume	1,8	3	8¼
prijs, exclusief energie (euro) [b]	0,8	– 2	– 1
Invoerprijs Nederland cif (euro)	0,2	– 2½	0
totaal, exclusief energie	1,2	– 1¼	– ¼
energie	– 8,0	– 14	2
Arbeidskosten pep industrie (euro)			
concurrenten totaal	2,3	0	– 1¾
concurrenten eurogebied	3,2	1½	– ¾
concurrenten overig	1,3	– 1½	– 3
Effectieve koers euro, industrieproducten t.o.v.			
concurrenten Nederland	1,0	1	1
leveranciers Nederland	1,0	1	1
Dollarkoers (euro, niveau)	0,90	0,90	0,92

[a] Dubbel-herwogen wereldinvoer goederen.
[b] Concurrentenprijs.

3 De Nederlandse conjunctuur

3.1 Volumeconjunctuur

In 2001 bleef de economische groei steken op een magere 1% en kwam er abrupt een einde aan een langdurige periode van hoogconjunctuur. Inmiddels lijkt het dal te zijn bereikt, zodat de neergaande fase van de conjunctuur naar verwachting slechts 5 à 6 kwartalen zal duren. Hoewel in de raming de groei van het BBP in het begin van dit jaar weer zal aantrekken, blijft de economische groei in 2002 beperkt tot 1½%. In de jaarcijfers wordt het herstel pas volgend jaar goed zichtbaar, met een geraamde BBP-groei van 2½%. De fors aantrekkende internationale conjunctuur zorgt ervoor dat volgend jaar de uitvoer waarschijnlijk weer de grootste bijdrage aan de volumegroei van het binnenlands product zal leveren.

3.1.1 Conjunctuurpatroon

In de periode 1997-2000 bedroeg de jaarlijkse economische groei bijna 4%. Vorig jaar was sprake van een forse groeivertraging en steeg het BBP-volume slechts met 1,1%; een groeicijfer dat in de afgelopen kwart eeuw in maar drie jaren, te weten 1981, 1982 en 1993, lager uitkwam. Voor dit jaar wordt een iets hogere BBP-groei verwacht (1½%), die echter vanwege bijzonder kleine overloopeffecten bescheiden blijft. Het verwachte conjunctuurherstel resulteert voor 2003 in een groeiraming van de binnenlandse productie van 2½%.

Tabel 3.1 Enige kerncijfers op halfjaarbasis, 2001-2003

	2001	2002	2003	2001		2002		2003	
				I	II	I	II	I	II
	mutaties per jaar in %[a]								
Volume particuliere consumptie	1¼	2¾	2¾	1¼	1¼	2¾	2¾	2¾	2¾
Overheidsconsumptie	3¼	2	1¾	3	3¾	2¼	1¾	1¾	1½
Volume investeringen in woningen	– ¾	– 1	2	– 1¼	0	– 2½	½	½	3¾
Volume overige bedrijfsinvesteringen	– 2¼	– ½	3¼	– ½	– 4	– ½	– ¼	3¼	3
Volume uitvoer van goederen, excl. energie	¾	2	6½	4¼	– 2½	– ½	4¾	6¼	6¾
Volume invoer van goederen	1¼	2¾	7¼	2	½	½	5	7	7¼
Volume bruto binnenlands product	1	1½	2½	1¾	½	1	2	2¼	2½
Werkgelegenheid (personen)	2	½	½	2¼	1½	¾	½	½	½

[a] Ten opzichte van de overeenkomstige periode in het voorafgaande jaar.

Door de sterk verslechterde internationale conjunctuur heeft vorig jaar vooral de uitvoer aan dynamiek ingeboet. In de eerste helft van 2001 was de uitvoergroei reeds meer dan gehalveerd ten opzichte van de groei in 2000, maar met ruim 4¼% nog alleszins respectabel (zie tabel 3.1). In de tweede helft van vorig jaar was echter sprake van een krimpend volume van de

goederenuitvoer, terwijl ook de investeringen (exclusief woningen) in die periode een flinke terugval lieten zien. Ook bij de goedereninvoer was sprake van een terugval in de groei, maar deze was als gevolg van een omvangrijke invoerpenetratie relatief gematigd in vergelijking met die van de uitvoer. Deze invoerpenetratie heeft de groeivertraging van het BBP-volume verder versterkt. Dat er desondanks in de tweede helft van vorig jaar nog enige groei is geweest, is vooral te danken aan de relatief forse stijging van de overheidsbestedingen.

Het herstel van de internationale conjunctuur begin dit jaar zal ook de Nederlandse uitvoer weer een impuls geven. Door de negatieve overloop vanuit 2001 blijkt dit herstel aanvankelijk nauwelijks nog uit de jaar-op-jaarmutaties in tabel 3.1, maar het profiel van de uitvoer is vergelijkbaar met de dynamiek van de wereldhandel (zie figuren 2.5 en 2.6). De particuliere consumptie trekt al eerder aan, als gevolg van de relatief lage groei in het begin van 2001. Dit werd deels veroorzaakt doordat consumenten een deel van hun aankopen destijds hebben vervroegd in anticipatie op de BTW-verhoging per 1 januari 2001. De BBP-groei in de eerste helft van dit jaar lijkt heel bescheiden (1%), maar evenals bij de uitvoer wordt dit cijfer neerwaarts beïnvloed door de geringe overloop vanuit vorig jaar. In vergelijking met de tweede helft van vorig jaar is het onderliggende groeitempo al circa 2% op jaarbasis. Het herstel van de uitvoergroei zet zich gedurende 2003 voort. Als gevolg van de voortgaande invoerpenetratie zal de groei van de goedereninvoer die van de goederenuitvoer echter blijven overtreffen, hetgeen de groei van de binnenlandse productie drukt. In de eerste helft van volgend jaar nemen naar verwachting ook de investeringen (exclusief woningen) weer toe. De investeringen in woningen stijgen naar verwachting juist in de tweede helft van volgend jaar sterk, hetgeen eraan bijdraagt dat de economische groei aan het eind van volgend jaar in de raming het sterkst is.

Tabel 3.1 laat duidelijk zien dat de werkgelegenheidsontwikkeling achterloopt op de productiegroei. Terwijl in de tweede helft van vorig jaar de BBP-groei terugviel tot slechts ½%, nam de werkgelegenheidsgroei weliswaar enigszins af, maar bleef met 1½% nog altijd substantieel. Bij een herstel van de BBP-groei in de tweede helft van dit jaar bereikt de werkgelegenheidsgroei in de raming het dieptepunt. Het gevolg is dat de productiviteitsontwikkeling vorig jaar en dit jaar in belangrijke mate door de conjuncturele ontwikkeling wordt bepaald.

Alles bij elkaar zal, naar het zich laat aanzien, de neergaande fase van de conjunctuur slechts 5 à 6 kwartalen duren, hetgeen iets korter is dan de gemiddelde lengte van de laatste zes perioden van neergaande conjunctuur (zie kader). De mate waarin de groei terugvalt komt overeen met die in de ‘gemiddelde’ conjuncturele neergang.

Conjuncturele neergang in historisch perspectief

In het laatste kwartaal van 2000 kwam vrij abrupt een einde aan een langdurige periode van hoogconjunctuur. Sindsdien is het groeitempo teruggevallen van 3 à 4% tot een magere 1%. De raming behelst een omslag in de eerste helft van dit jaar. Naar verwachting heeft de neergaande fase van de conjunctuur dan 5 à 6 kwartalen geduurd. Uit onderstaande tabel blijkt dat een dergelijke periode van laagconjunctuur vrij gebruikelijk is. Sinds 1974 waren er slechts twee perioden met een economische neergang die substantieel langer duurde (11 à 13 kwartalen): 1980-1982 en 1991-1993.
De mate waarin de groei terugviel is per fase van neergang nogal verschillend geweest. Een enkele keer was de groei nauwelijks boven nul (1975) of zelfs duidelijk negatief (rond 1981). Daarentegen zijn er ook jaren geweest, waarin de groei maar weinig vertraagde (1986 en 1995) en het tempo boven de 2% bleef. Ook zo bezien is de ontwikkeling van de huidige neergang redelijk in lijn met een 'gemiddelde' periode van neergaande conjunctuur.

Perioden met neergaande conjunctuur, 1974-2002

Top	Dal	Duur	BBP-groei[a]
1974-II	1975-III	5	¼
1976-IV	1977-III	3	1
1979-IV	1983-I	13	– ¾
1986-II	1987-IV	6	2¼
1991-I	1993-IV	11	1½
1994-IV	1996-I	5	2½
2000-IV	2002 I/II	5 à 6	1
Gemiddeld		7	1

[a] Gemiddelde groei ten opzichte van voorafgaande kwartaal op jaarbasis.

De meest recente realisaties van enkele achterliggende indicatoren van de CPB-Conjunctuurindicator suggereren dat de neergaande tendens afzwakt. Zo lijken de orderontvangsten uit het buitenland door de Nederlandse industrie en de IFO-indicator voor de Duitse economie het dieptepunt inmiddels al weer gepasseerd. De CPB-conjunctuurindicator vertoont nog wel een neergaande lijn, maar in een steeds gematigder tempo. Dat betekent dat de groei in de eerste zes maanden van 2002 al weer toeneemt, maar naar verwachting nog wel minder dan trendmatig blijft. Dit patroon doet zich het sterkst gelden bij indicatoren voor de uitvoer en de industriële productie. Verder voorlopende reeksen geven tot en met eind dit jaar een gestage voortzetting aan van een herstellende conjunctuur. Een duidelijke omslag, met boventrendmatige groeicijfers, is echter bij de zogenoemde 'long-leading indicator' dit jaar nog niet in beeld, in lijn met de centrale projectie.

Figuur 3.1 CPB-conjunctuurindicator, 1974-2002

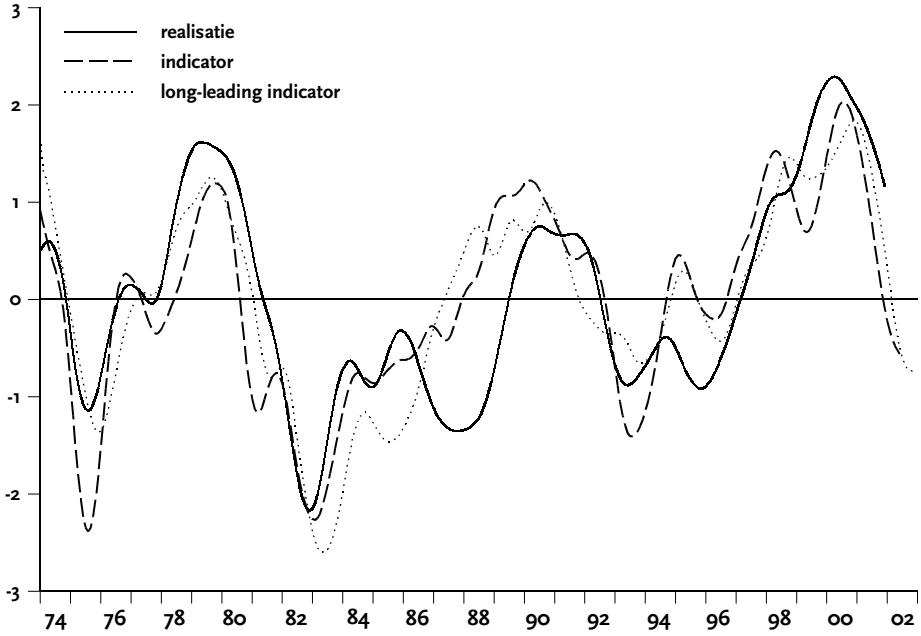

3.1.2 Bijdragen aan de groei

Van alle onderscheiden afzetcategorieën hebben vorig jaar de overheidsbestedingen de grootste bijdrage geleverd aan de economische groei (zie tabel 3.2). Een dergelijke situatie heeft zich voor het laatst in het begin van de jaren tachtig voorgedaan. Het zijn vooral de uitgaven aan zorg, onderwijs en infrastructuur die voor deze relatief forse groeibijdrage in 2001 hebben gezorgd.

De terugval in de economische groei vorig jaar kan voornamelijk worden toegeschreven aan de uitvoer, die door de groeivertraging van de wereldeconomie nauwelijks een positieve groeibijdrage heeft geleverd. Deze geringe positieve bijdrage komt dan nog op het conto van de wederuitvoer en de uitvoer van energie. De groeibijdrage van de binnenslands geproduceerde goederenuitvoer was zelfs negatief, hetgeen voor het laatst in 1982 het geval was. In de raming voor het lopende jaar vormt de particuliere consumptie de motor van de economische groei, terwijl de groeibijdrage van de uitvoer wederom uiterst gering is. De grotere bijdrage van de particuliere consumptie wordt grotendeels gecompenseerd door een geringere bijdrage van de overheidsbestedingen.

Hoewel ook voor volgend jaar verwacht wordt dat de ontwikkeling van de binnenslands geproduceerde uitvoer ver achterblijft bij die van de wederuitvoer, zullen de bijdragen aan de BBP-groei van beide uitvoercomponenten vrijwel gelijk zijn. Hierin komt naar voren dat de BBP-bijdrage van een euro binnenslands geproduceerde uitvoer veel groter is dan van een euro wederuitvoer. Van de onderscheiden uitvoercomponenten draagt de uitvoer van diensten het meest bij aan de binnenlandse productie. In zijn totaliteit zal de uitvoer volgend jaar naar

verwachting de grootste groeibijdrage leveren. Deze constatering geldt overigens niet bij de internationaal gebruikelijke methode om de groeibijdrage van de onderscheiden afzetcategorieën te bepalen. In het kader wordt dieper op deze materie ingegaan.

Welke bijdrage leveren de bestedingscomponenten aan de BBP-groei?

Voor de conjunctuuranalyse is het van belang te weten in welke mate de diverse bestedingscomponenten, zoals consumptie en uitvoer, bijdragen aan de BBP-groei. Welke component vormt de motor achter de economische groei? Er bestaan twee methoden om deze vraag te beantwoorden, waarbij het verschil zit in de wijze waarop de invoer aan de bestedingscomponenten wordt toebedeeld. In de door internationale organisaties gebruikte methode wordt de totale invoer in mindering gebracht op de uitvoer, hetgeen de zogenoemde buitenland-bijdrage aan de BBP-groei oplevert. Deze methode is weliswaar eenvoudig, maar heeft als nadeel dat bij de bepaling van de BBP-bijdrage van consumptie en investeringen geen rekening wordt gehouden met het substantiële deel van deze goederen en diensten dat wordt ingevoerd en dus niet binnenslands wordt geproduceerd. Een betere methode is daarom om (finale en intermediaire) invoer ten behoeve van de consumptie en de investeringen aan deze bestedingscomponenten zelf toe te delen. Deze methode, die door het CPB wordt toegepast (zie tabel 3.2), vergt enige bewerking van de input-outputtabel, hetgeen een belangrijke belemmering vormt voor internationale organisaties om deze methode te hanteren.
Voor de analyse maakt het veel uit welke methode gekozen wordt. Conform de CPB-methode (linker grafiek) is de buitenland-bijdrage aan de BBP-groei veel positiever dan volgens de alternatieve methode en geldt het omgekeerde voor de binnenland-bijdrage. Maar ook de ontwikkeling van de BBP-bijdrage van de bestedingscomponenten kan verschillen. Volgens de CPB-methode moet de groeiversnelling van 2002 naar 2003 deels aan de binnenlandse en deels aan de buitenlandse bestedingscomponenten worden toegeschreven. Volgens de alternatieve methode blijft de buitenland-bijdrage in 2003 negatief en zorgt de binnenlandse afzet ervoor dat de binnenlandse productie in 2003 sneller groeit. De achtergrond hiervan is gelegen in de invoerpenetratie die in de centrale projectie voor volgend jaar verder toeneemt. In de alternatieve methode wordt de extra invoer, ook die ten behoeve van de consumptie en de investeringen, volledig in mindering gebracht op de uitvoer, waardoor de buitenland-bijdrage lager uitkomt.

Bijdrage aan BBP-groei

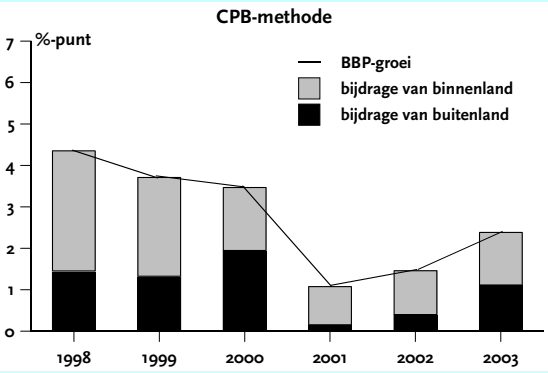

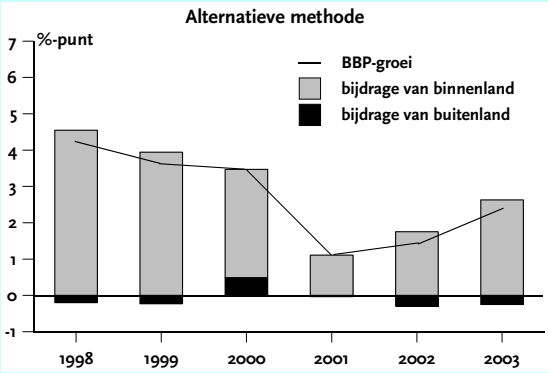

Tabel 3.2 Bijdragen aan de BBP-groei, 1998-2003

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	bijdragen in %-punt					
Particuliere consumptie	1,4	1,1	1,0	0,4	¾	¾
Investeringen in woningen	0,1	0,1	0,0	0,0	0	0
Bedrijfsinvesteringen	0,6	0,5	0,2	– 0,1	0	¼
Overheidsbestedingen	0,8	0,7	0,4	0,7	½	½
Uitvoer	1,5	1,3	1,9	0,2	½	1
w.v. binnenslands geproduceerd	0,5	0,6	0,9	– 0,1	0	¼
wederuitvoer	0,4	0,2	0,5	0,1	¼	¼
diensten en energie	0,6	0,5	0,5	0,2	¼	½
Totaal	4,3	3,7	3,5	1,1	1½	2½

3.1.3 Verdeling groei nationaal inkomen

In de periode 2001-2003 is de ontwikkeling van het reëel nationaal inkomen (NNI) gunstiger dan die van het (netto) binnenlands product. In alle drie de jaren is sprake van een behoorlijke ruilvoetwinst, die vorig jaar zelfs aanzienlijk was. De forse stijging van de arbeidskosten per eenheid product in de afgelopen jaren, deels veroorzaakt door de relatief krappe Nederlandse arbeidsmarkt, heeft ertoe geleid dat de uitvoerprijsstijging vorig jaar 1,1%-punt groter was dan de invoerprijsstijging, die door de slechte internationale conjunctuur juist gematigd was. Deze ruilvoetwinst was vorig jaar ruimschoots voldoende om de verslechtering van het saldo primaire inkomens, die deels samenhing met de forse economische terugval in de Verenigde Staten, te compenseren. Zowel dit jaar als volgend jaar wordt een verbetering van het saldo primaire inkomens voorzien, waardoor in combinatie met de ruilvoetwinst het reëel nationaal inkomen in beide jaren ¼%-punt meer zal toenemen dan de geraamde BBP-groei.

Gezinnen ontvangen dit jaar en volgend jaar 2¼%-punt van de toename van het NNI. Dat is in 2002 zelfs meer dan de totale groei van het NNI (1¾%), omdat het gezamenlijke aandeel van bedrijven en de collectieve sector in de volumegroei van het NNI naar verwachting zal afnemen. In beide jaren stijgt het beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen van gezinnen. Ook de individualiseerbare overheidsconsumptie, zoals zorguitgaven, individuele huursubsidie en onderwijsuitgaven, wordt bij deze inkomensverdeling aan gezinnen toegerekend. Dit betreft ¼ à ½%-punt van de NNI-groei in beide jaren.

Bedrijven delen dit jaar naar verwachting niet in de inkomensgroei. Dat hangt vooral samen met een vrijwel stabiele arbeidsinkomensquote. Volgend jaar verbetert de winstgevendheid, waardoor bedrijven dan naar verwachting 1%-punt zullen meedelen in de inkomensgroei.

Figuur 3.2 Aandeel in de volumegroei van het NNI (in %-punten), 2001-2003

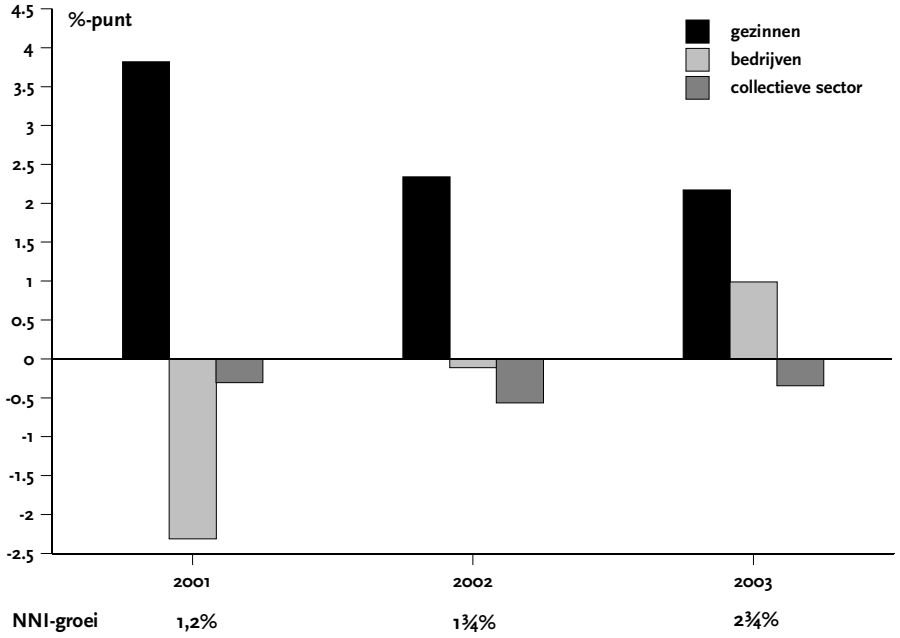

De collectieve sector deelt zowel dit als volgend jaar niet mee in de inkomensgroei en ziet haar inkomen zelfs relatief achteruitgaan. De achtergrond hiervan is dat de groei van de ontvangsten aan belastingen en premies achterblijft bij de toename van de uitgaven aan uitkeringen, individualiseerbare overheidsconsumptie en directe overheidsbestedingen. De afname van het beschikbaar inkomen van de collectieve sector vertaalt zich in een daling van het EMU-saldo van +0,3% van het BBP in 2001 naar –0,5% in 2003.

3.1.4 Spanningsindicatoren

Door de invoering van het nieuwe belastingstelsel in 2001 is de wig tussen de reële arbeidskosten en het netto reële arbeidsinkomen substantieel verkleind, hetgeen met een vertraging neerwaarts doorwerkt op de geschatte evenwichtswerkloosheid. Dit vormt een van de redenen dat de potentiële groei vorig jaar met 3 à 3½% betrekkelijk hoog was. Doordat tegelijkertijd de feitelijke BBP-groei laag uitkwam, is de positieve output gap sterk teruggelopen. Ook dit jaar zal de feitelijke economische groei achterblijven bij de potentiële groei, waardoor de output gap naar verwachting van teken omslaat en voor het eerst sinds 1996 weer negatief wordt. De bezettingsgraad van de marktsector, die de spanning op de goederen- en dienstenmarkt weergeeft, daalt in 2001 en 2002 gecumuleerd met 4%-punten.

Figuur 3.3 Spanningsindicatoren

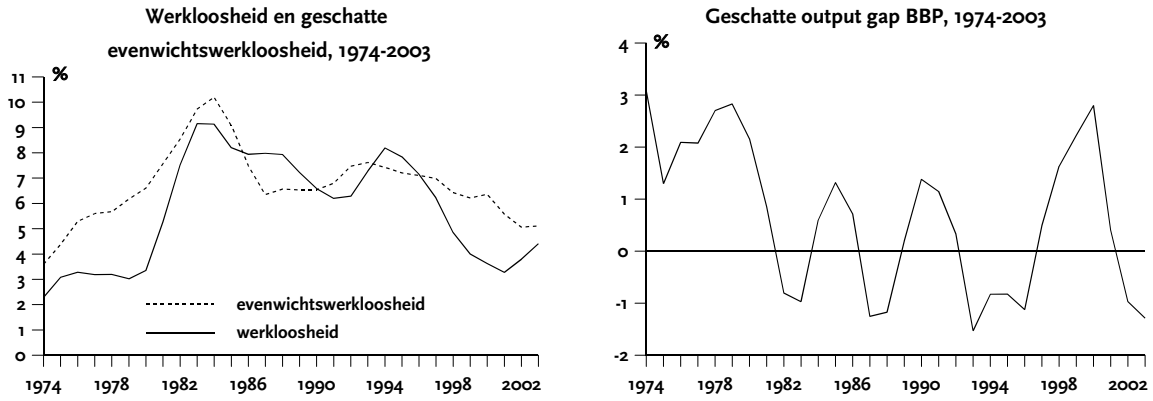

Voor de output gap is daarnaast de spanning op de arbeidsmarkt van belang. Omdat de geschatte evenwichtswerkloosheid in deze periode vermindert van meer dan 6% tot circa 5% en de feitelijke werkloosheid in 2002 weer terugkeert tot iets boven het niveau van 2000, neemt de spanning op de arbeidsmarkt af, hetgeen eveneens bijdraagt aan de forse daling van de output gap. Volgend jaar zal de output gap, ondanks een weer iets oplopende bezettingsgraad, naar verwachting nog iets verder dalen. De werkloosheid stijgt in de raming naar 4½% en ligt daarmee nog iets onder de geschatte evenwichtswerkloosheid.

3.2 Gezinnen

De inflatie wordt voor dit jaar geraamd op 3¼%. De inflatie blijft hoog door de stijging van de arbeidskosten per eenheid product en een herstel van de winstmarge. De verwachting is dat de inflatie in 2003 afneemt tot 2½%. De contractloonstijging wordt voor 2002 geraamd op 4%. Mede door de stijging van de pensioenpremies neemt de loonvoet met 5¼% toe. De stijging van de contractlonen neemt in 2003 naar verwachting af tot 3½%. De koopkracht van modaal neemt dit jaar toe met ongeveer 1¼%; huishoudens zonder kinderen gaan er minder op vooruit. Dit en volgend jaar zal de consumptiegroei, na een mager jaar in 2001, naar verwachting aantrekken tot 2¾%. Deels door de afwezigheid van sterke vermogenseffecten in de projectie blijft de individuele spaarquote van gezinnen in 2002 en 2003 redelijk stabiel op een in historisch opzicht gemiddeld niveau van ruim 3%.

3.2.1 Inflatie

In 2001 is de inflatie, afgemeten aan de consumentenprijsindex (CPI) met 4,5% op een historisch hoog niveau uitgekomen. Ook in vergelijking met andere Europese landen was dit een hoog inflatiecijfer (zie kader). De inflatie was vooral hoog door de doorwerking van de stijgende arbeidskosten per eenheid product. De loonvoet steeg in 2001 met 4%, terwijl de arbeidsproductiviteit daalde. Hoewel de prijzen van energie enigszins daalden ging er van de invoer per saldo ook een positief effect uit op de inflatie; hierbij speelde ook de vertraagde

doorwerking van de snelle stijging van de invoerprijzen in 2000 nog een rol. De inflatie werd verder opgestuwd door de verhoging van de BTW en de regulerende energiebelasting (REB). De bijdrage van de verhoging van deze indirecte belastingen aan de inflatie bedroeg 1,0%-punt. De bruto-marge stond in 2001, net als in 2000, onder druk; de stijging van de arbeidskosten en de invoerprijzen werd niet direct volledig doorberekend in de prijzen.

Tabel 3.3 Stijging consumptieprijs naar onderdelen, 1999-2003

		1999	2000	2001	2002	2003
	aandelen	bijdragen in %				
Invoer	0,35	0,5	2,3	0,4	– ½	¼
Indirecte belastingen en niet-marktsector	0,20	0,8	1,1	1,7	½	¾
Arbeidskosten	0,45	0,9	1,7	2,5	2	1¼
Bruto margeverbetering[a]	n.v.t.	– 0,2	– 2,3	–0,4	¾	¼
Consumptieprijs	1,00	1,9	2,8	4,2	3	2¼
		mutaties per jaar in %				
Consumentenprijsindex (CPI)		2,2	2,6	4,5	3¼	2½
Idem, afgeleid[b]		1,7	2,1	3,6	3	2½
Onderliggende inflatie[c]		1,8	2,0	3,5	3½	2½
Geharmoniseerde inflatie (HICP)		2,0	2,3	5,1	3½	2½

[a] Inclusief afschrijvingen en rente.
[b] Exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van de indirecte en consumptiegebonden belastingen.
[c] CPI exclusief groente, fruit, energie, overheidsdiensten, en indirecte en consumptiegebonden belastingen.

Dit jaar komt de consumentenprijsstijging naar verwachting uit op 3¼%, meer dan 1%-punt lager dan vorig jaar. De effecten van de verhoging van de BTW en de REB vallen uit het inflatiecijfer weg. Verder wordt voor 2002 een daling van de invoerprijzen voorzien, terwijl deze in 2001 nog stegen. Ook de bijdrage van de arbeidskosten aan de inflatie wordt minder. De loonvoet stijgt in 2002 weliswaar sterker dan in 2001, maar daar staat tegenover dat de arbeidsproductiviteitsdaling van vorig jaar omslaat in een stijging. De bruto-marge verbetert in de raming, deels doordat de stijging van de arbeidskosten in 2001 met vertraging doorwerkt in de prijzen.

De inflatie neemt in 2003 naar verwachting verder af. Door een beperktere stijging van de contractlonen (3½%) neemt de loonvoet in 2003 minder toe (4½%) dan in 2002. Bovendien versnelt de geraamde groei van de arbeidsproductiviteit tot 2½%. Mede hierdoor neemt het effect van de arbeidskosten op de inflatie in 2003 af ten opzichte van 2002. Hier staat tegenover dat de bijdrage vanuit de invoer aan de inflatie omslaat van een daling in 2002 naar een kleine stijging in 2003. Dit hangt onder meer samen met de geraamde stijging van de olieprijs van $21 naar $22 per vat Brent-olie. Ten slotte wordt ook voor 2003 een verder herstel van de bruto-marge voorzien, maar minder fors dan in 2002.

Nederlandse Inflatie internationaal vergeleken

De inflatie ligt in Nederland al geruime tijd boven het gemiddelde in het eurogebied. Op basis van de geharmoniseerde prijsindex (HICP) bedroeg de inflatie in Nederland in 2001 5,1%. Dit was 2,4%-punt boven het gemiddelde van het eurogebied en 2,6%-punt boven de inflatie in Duitsland. Wat zijn de redenen voor de hoge inflatie in Nederland?

De helft van het verschil tussen de inflatie in Nederland en het eurogebied in 2001 kan worden verklaard door overheidsmaatregelen, zoals de verhoging van de BTW en de REB. Deze hadden een effect van 1,1%-punt op de geharmoniseerde prijsindex. Het effect op de geharmoniseerde index is groter dan het effect op de nationale CPI (0,9%-punt), omdat het aandeel van BTW en energie in de HICP groter is dan in de nationale index. Vanaf januari 2002 spelen deze effecten geen rol meer.

Daarnaast is het verschil in inflatie voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de specifieke doorwerking in ons land van energieprijsveranderingen op de wereldmarkt in de binnenlandse gas- en elektriciteitstarieven. Met name de prijsontwikkeling van huisbrandolie zorgde in het eurogebied (en in Duitsland) voor een sterke daling van de inflatie. In het eurogebied waren vloeibare brandstoffen in 2001 aanzienlijk goedkoper dan een jaar eerder. Doordat in Nederland weinig huisbrandolie wordt verkocht had deze prijsverandering geen effect op het Nederlandse prijsindexcijfer. De prijsontwikkeling van aardgas, die voor de Nederlandse consument wel van groot belang is, volgt de wereldmarkt voor energie met een aantal maanden vertraging, en bovendien worden sterke fluctuaties gedempt. Dit zorgde ervoor dat de bijdrage van energie aan de inflatie in Nederland in 2000 kleiner was dan in de rest van het eurogebied, terwijl deze in 2001 aanzienlijk hoger was.

Ontwikkeling HICP voor Nederland en het eurogebied, januari 1997-februari 2002

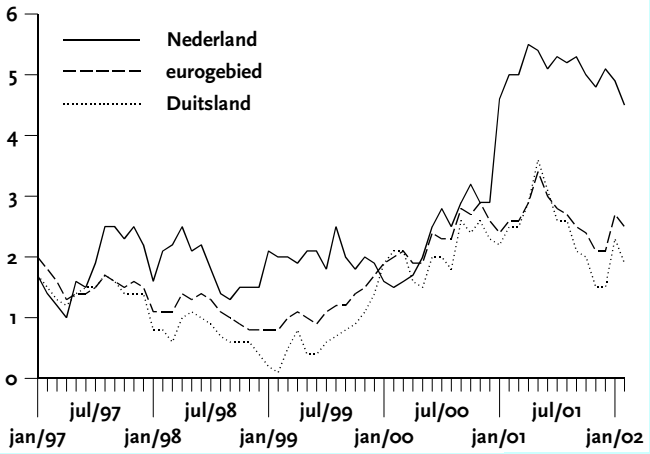

Naast bovengenoemde oorzaken zorgen ook verschillen in weging voor een verschil tussen de inflatie in Nederland en de rest van Europa. Productgroepen met een relatief groot gewicht in het Nederlandse consumptiemandje kennen ook een relatief grote stijging. Dit verklaart ongeveer 0,1% van het verschil in inflatie in 2001.

Als bovengenoemde effecten geëlimineerd worden uit de inflatiecijfers, resteert nog steeds een aanzienlijk verschil in inflatie. Het verschil in de ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product vormt hiervoor de belangrijkste verklaring. De arbeidskosten stegen in de eerste drie kwartalen van 2001 (vergeleken met de overeenkomstige periode in 2000) in Nederland met ongeveer 5,1% tegenover 3,4% voor het eurogebied, terwijl de groei van de arbeidsproductiviteit in Nederland iets achterbleef bij die in het eurogebied.

In de raming voor 2003 is nog geen rekening gehouden met de effecten van de voorgenomen liberalisering van de automarkt, aangezien de besluitvorming hierover nog niet is afgerond. Indien de voorstellen van EU-commissaris Monti worden aangenomen zullen de invoerprijzen van auto's in 2003 naar verwachting met 5% stijgen (zie kader in paragraaf 3.4.1). Bij een ongewijzigde BPM zou de inflatie hierdoor 0,1 à 0,2%-punt hoger uitvallen.

De consumentenprijsindex (CPI) steeg in 2001 iets sneller dan de consumptieprijs. Dit werd vooral veroorzaakt door een verschil in weging. In de CPI worden prijsontwikkelingen gewogen met de vaste gewichten zoals deze op basis van het Budgetonderzoek 1995 zijn vastgesteld. Voor de consumptieprijs worden lopende gewichten uit de Nationale Rekeningen gebruikt. Het verschil in weging is in de loop van de tijd aanzienlijk toegenomen.

Enkele productgroepen, zoals bijvoorbeeld telecommunicatie, die vanwege volumegroei in de afgelopen jaren in de consumptieprijs een aanzienlijk groter gewicht hebben dan in de CPI, kennen een lage, of zelfs negatieve prijsmutatie. Het verschil van 0,3%-punt in 2001 werd voor een deel veroorzaakt doordat het gewicht van voedsel in de CPI (13%) hoger is dan in de consumptieprijs (9%) bij een relatief hoge prijsmutatie van voedsel in 2001. Onder de veronderstelling dat dit in 2002 en 2003 niet het geval is, zal het verschil tussen consumptieprijs en CPI afnemen.

Het partiële effect van de conjunctuur op de inflatie kan het beste beoordeeld worden aan de hand van de onderliggende inflatie. Deze is gecorrigeerd voor factoren die rechtstreeks van overheidswege worden bepaald (zoals belastingmaatregelen) ofwel zeer grillig en onafhankelijk van de conjunctuur verlopen (energieproducten, groenten en fruit). Zoals uit tabel 3.3 blijkt is de onderliggende inflatie aanmerkelijk stabieler dan de CPI, maar in zowel 2001 als 2002 aanzienlijk hoger dan in de jaren ervoor. Voor het eerst sinds enkele jaren zal de onderliggende inflatie in 2002 boven de CPI liggen. Dit komt vooral doordat factoren die de afgelopen jaren bijdroegen aan de hoge inflatie (energieprijzen, groenten en fruit en overheidsbeleid) dit jaar een relatief lage prijsmutatie kennen. Voor 2003 wordt verwacht dat de onderliggende inflatie en de CPI aan elkaar gelijk zijn.

3.2.2 Effect van de invoering van de euro

De daling van de inflatie tussen december 2001 en januari 2002 van 4,4 tot 4,0% viel tegen in het licht van het wegvallen van de effecten van indirecte belastingen, met name BTW en REB (1,0 %-punt). Ook in andere Europese landen viel de inflatie in januari hoger uit dan analisten hadden verwacht. Dit roept de vraag op in hoeverre de introductie van de euro in het chartale betalingsverkeer een opwaarts effect heeft gehad op de inflatie in januari.

De meest geschikte maatstaf voor het waarnemen van eventuele effecten van de introductie van de euro op de inflatie is de onderliggende marktinflatie. Dit is de CPI exclusief het effect van groente, fruit, energie, overheidsdiensten, huren en indirecte en consumptiegebonden

belastingen. Bij deze maatstaf zijn de effecten van volatiele componenten (groente, fruit, energie), van componenten waarvan de prijzen contractueel voor langere tijd vastliggen (huren) en van overheidsmaatregelen (zoals bijvoorbeeld BTW, REB) geëlimineerd. Seizoenseffecten spelen nauwelijks een rol bij het gebruik van twaalfmaandscijfers. De onderliggende marktinflatie bedroeg in januari 2002 4,5% op twaalfmaandsbasis, duidelijk hoger dan in december 2001 (4%).

Een mogelijke verklaring voor de stijging van de inflatie is dat de invoering van de euro is aangegrepen om de marge meer of sneller te verhogen dan anders het geval was geweest. Een argument hiervoor zou kunnen zijn dat prijsaanpassingen minder opvallen door de verandering van de geldeenheid. Hier staat echter tegenover dat sinds medio vorig jaar veel prijzen al in guldens en euro's werden vermeld en dat consumenten (en hun organisaties) in deze periode extra alert zijn geweest op prijsverhogingen.

Verder is het mogelijk dat de invoering van de euro ertoe heeft geleid dat het tijdstip van prijsaanpassing is verplaatst naar 1 januari jongstleden. Dit zou deels gecompenseerd kunnen worden door minder prijsaanpassingen op andere momenten. Per saldo zou het effect op de inflatie hiervan beperkt zijn. Op basis van de ontwikkeling van de inflatie in de laatste maanden van 2001 zijn er geen aanwijzingen dat veel prijsaanpassingen zijn uitgesteld. De ontwikkeling van de inflatie in de komende maanden biedt mogelijk enig inzicht in hoeverre prijsaanpassingen zijn vervroegd. Een sector waar de invoering van de euro tot meer prijsaanpassingen heeft geleid dan in dezelfde periode in andere jaren is de horeca. Wellicht vormen de kosten van het drukken van nieuwe menu's hiervoor een verklaring; mogelijk zijn afgeronde en psychologische prijzen in deze sector ook meer van belang dan in andere sectoren (zie kader). De prijsontwikkelingen in de horeca dragen voor 0,1%-punt bij aan de toename van de inflatie (exclusief de effecten van BTW en REB) in januari 2002.

DNB concludeert op basis van een enquête onder detaillisten dat de invoering van de euro per 1 januari 2002 een tijdelijk effect heeft gehad op de CPI-inflatie van 0,2 à 0,4%-punt.[1] Deze uitkomst spoort getalsmatig met de eerdergenoemde stijging van de onderliggende marktinflatie tussen december 2001 en januari 2002 met 0,5%-punt, die herwogen naar de totale CPI neerkomt op een stijging van 0,3%-punt. Tegenover deze tijdelijke inflatieverhoging staan de voordelen van de euro. Zo zal de euro leiden tot een grotere prijstransparantie en meer concurrentie in het eurogebied zodat op de middellange termijn duurzaam lagere prijzen in het verschiet liggen.

[1] DNB, *Kwartaalbericht maart 2002*.

Afronding van prijzen en de euro

Een vaak genoemd gevolg van de introductie van de euro als chartaal betaalmiddel is dat prijzen naar boven worden afgerond. Een reden hiervoor zou kunnen zijn om uit te komen op 'mooie' prijzen. Echter, afronding naar beneden kan net zo goed resulteren in mooie prijzen. Het CBS heeft onderzoek gedaan naar de mate waarin prijzen naar boven of naar beneden werden afgerond, en of dat geschiedde op mooie prijzen.[1]
Vergeleken met hetzelfde tijdstip in voorgaande jaren was het aantal prijsveranderingen (vooral prijsstijgingen) rond de jaarwisseling 2001-2002 groot. Alleen vorig jaar waren er meer prijsverhogingen, maar dat hing samen met de verhoging van de BTW per 1 januari 2001. Vooral in de horeca en in de productgroep recreatie en cultuur zijn er rond de jaarwisseling meer prijsaanpassingen geweest dan in voorgaande jaren. Ook kleding en schoeisel veranderden vaak van prijs (met name prijsdalingen), maar dit was niet veel anders dan in andere jaren. De uitverkoop zorgt in januari altijd voor prijsdalingen in deze categorie. In de horeca is ruim driekwart van de prijzen veranderd, waarvan 85% omhoog (zie de figuur). Ook bij recreatie en cultuur betreft het merendeel van de prijsveranderingen een verhoging.

Prijsveranderingen en mooie europrijzen rond de introductie van de euro

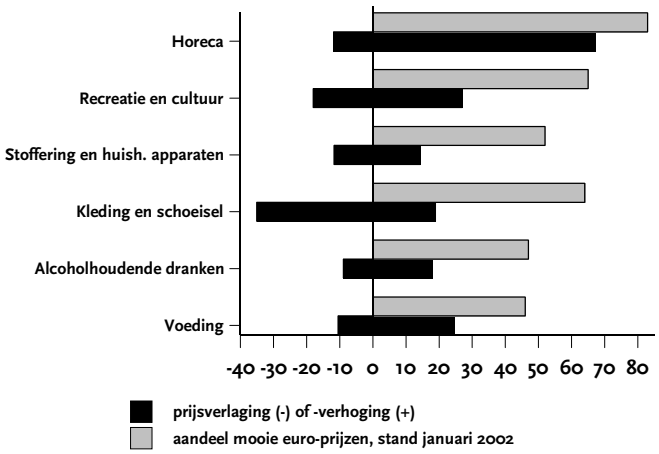

Zijn deze prijsveranderingen nu ingegeven door afrondingen op mooie euro-prijzen? Mooie prijzen zijn op te splitsen in ronde prijzen, gebroken prijzen en psychologische prijzen. Ronde prijzen zijn geheeltallige bedragen, zoals 35,00. Gebroken bedragen zijn bedragen die gemakkelijk zijn te voldoen, zoals € 2. Voor deze bedragen is geen of slechts één munt als wisselgeld nodig. Bij psychologische prijzen is het laatste significante cijfer vaak een 9. In januari 2001 waren 95% van de prijzen die door het CBS werden geregistreerd voor de berekening van de CPI mooie guldenprijzen. In december 2001 was dit gedaald naar 90%. Er werden nog weinig mooie europrijzen geconstateerd. In januari van dit jaar is de spreiding van de europrijzen achter de komma aanmerkelijk groter dan bij guldenprijzen, alhoewel in sommige productgroepen het aandeel mooie europrijzen snel toeneemt. Met name in sectoren waar veel prijsveranderingen hebben plaatsgevonden (zoals in de horeca) is het aandeel mooie prijzen hoog maar nog altijd lager dan het percentage mooie guldenprijzen. Een deel van de prijsveranderingen heeft dus geleid tot mooie europrijzen. De reden kan echter een heel andere zijn (margeverbetering, doorberekenen kosten). Het is aannemelijk dat het proces van prijsaanpassingen nog in volle gang is, waarbij het op voorhand niet duidelijk is of dit tot verdere prijsverhogingen gaat leiden.

[1] CBS (2002), *Prijsaanpassingen rond de jaarwisseling 2001-2002*, webmagazine CBS.

3.2.3 Lonen

De contractloonstijging in de marktsector bedraagt dit jaar naar vewachting 4%, slechts een fractie lager dan de 4,1% van vorig jaar. De lonen reageren hiermee traag op de verslechterde economische situatie. Deze uit zich onder meer in een oploop van de werkloosheid en, met name vorig jaar, een scherpe teruggang in de arbeidsproductiviteitsstijging. Het hoge niveau van de inflatie zorgt echter voor opwaartse druk op de lonen. De trage aanpassing van de lonen aan nieuwe omstandigheden is deels te wijten aan het feit dat contracten voor langere tijd vastliggen.

Voor bijna 25% van de werknemers in de marktsector is voor heel 2002 al een contract afgesloten, met een gemiddelde loonstijging van 4,0% op jaarbasis. Dit percentage afgesloten cao's is lager dan in voorgaande jaren, doordat enkele grote tweejarige cao's juist dit jaar aflopen. Voor 60% van de werknemers is al een gemiddelde loonstijging van 2,1% op jaarbasis bekend op grond van doorwerking uit vorige cao's. Voor deze groep werknemers geldt dat dit jaar nog extra loonstijgingen kunnen worden afgesproken.

Figuur 3.4 Effectieve jaarlijkse contractloonmutatie op twaalfmaandsbasis per cao naar afsluitdatum, marktsector

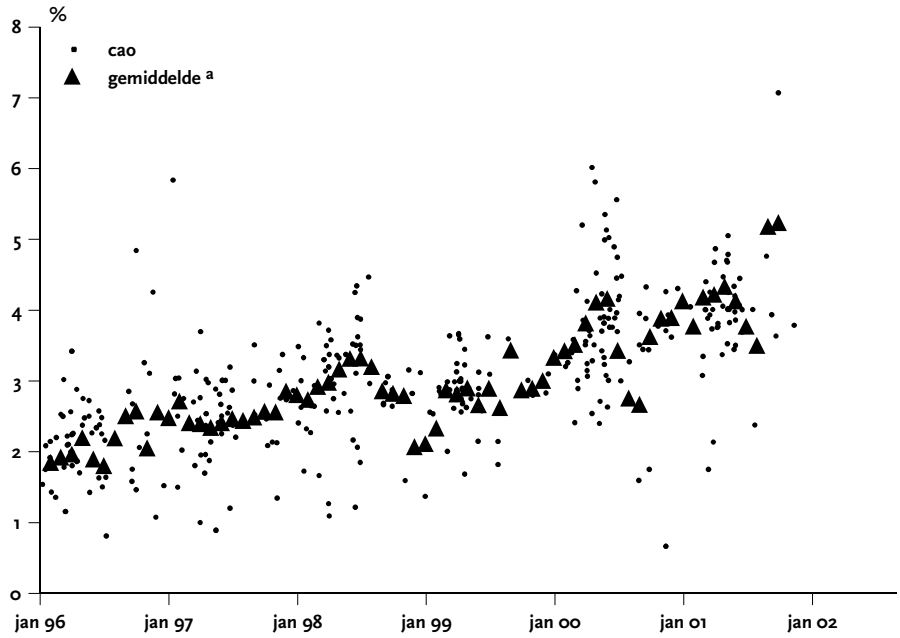

[a] Drie-maands voortschrijdend gewogen gemiddelde. Alleen afgedrukt indien meer dan 50 000 werknemers onder de afgesloten cao vallen.

Figuur 3.4 geeft een beeld van de reeds afgesloten cao's, aan de hand van de contractloonmutatie op twaalfmaandsbasis. De cao's zijn gerangschikt op afsluitdatum. De loonmutaties liggen in 2001 gemiddeld aanzienlijk hoger dan in 2000. Hierdoor is ook de overloop naar 2002 in vergelijking met vorig jaar hoger. De laatste twee driemaandsgemiddelden liggen aanzienlijk hoger dan die in de maanden daarvoor. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt door de cao van de

Tabel 3.4 Opbouw loonvoetmutatie marktsector, 1998-2003

	1998	1999	2000	2001[a]	2002	2003
	mutaties per jaar in %					
Contractloon (incl. overloop)	3,0	2,6	3,3	4,1	4	3½
Incidenteel	0,6	0,7	0,4	2,3	¾	½
Brutoloon	3,6	3,3	3,7	6,4	4¾	4
Sociale lasten werkgevers	0,4	–0,3	1,3	– 2,4	¾	½
Loonvoet marktsector	3,9	3,0	5,1	4,0	5¼	4½

[a] De bruteringsoperatie van de overhevelingstoeslag in 2001 is geboekt als een stijging van de incidentele looncomponent met 1,7% en een overeenkomstige daling van de sociale lasten werkgevers.

woningcorporaties, die een loonmutatie van meer dan 7% kent. Aangezien er verder in het najaar (zoals gebruikelijk) weinig cao's worden afgesloten, trekt deze relatief kleine cao de laatste twee driemaandsgemiddelden fors omhoog.

De contractloonstijging vertraagt in de projectie volgend jaar naar 3½%, vooral door de afnemende inflatie in 2003 en de voortgaande stijging van de werkloosheid. De aantrekkende arbeidsproductiviteit zorgt voor enig tegenwicht.

In 2001 leidde de brutering van de overhevelingstoeslag tot een eenmalige stijging van het incidenteel van 1,7%. Daartegenover stond een overeenkomstige daling van de werkgeverslasten. De overige elementen die de incidentele loonstijging beïnvloeden, zoals de veranderende samenstelling van de werkende beroepsbevolking en toe- of afname van de betaling van extra loonelementen, dragen in alle jaren ongeveer evenveel bij aan de loonstijging.

Stijging van pensioenpremies

Door tegenvallende beleggingsresultaten en forse loonstijgingen is de dekkingsgraad van pensioenfondsen in 2001 behoorlijk gedaald. Enerzijds leidt dit ertoe dat enkele pensioenfondsen de ingegane pensioenen niet (of onvolledig) aanpassen aan de ontwikkeling van lonen of prijzen. Anderzijds leidt dit tot een stijging van de pensioenpremies. De pensioenpremies bij de sector bedrijven stijgen in 2002 naar verwachting met 1%-punt. Enerzijds is dit het gevolg van stijgende pensioenpremies bij de pensioenfondsen en toegenomen dotaties bij ondernemingspensioenfondsen. Dit bleek uit een enquête onder de grootste pensioenfondsen (zie box in paragraaf 3.6.2). Anderzijds dalen de premies bij de rechtstreeks verzekerde regelingen. Van deze laatste regelingen vallen de winstdelingen naar verwachting lager uit. De premiestortingen van werkgevers voor de inkoop van extra rechten, die deels gefinancierd worden uit winstdelingen, vallen hierdoor naar verwachting lager uit . Bij de overheid stijgt de gemiddelde pensioenpremie zelfs met 1¾%-punt. Deze stijging wordt vooral veroorzaakt door een toename van de premie voor het ouderdomspensioen.
In 2003 zullen de pensioenpremies in de sector bedrijven naar verwachting nogmaals met gemiddeld 1%-punt stijgen; dit is in lijn met de scenario's van de Economische Verkenning 2003-2006. De stijging voor werknemers zal in 2003 iets groter zijn dan in 2002, die voor werkgevers iets kleiner.

Zowel in 2002 als in 2003 stijgen de sociale lasten voor werkgevers aanzienlijk. Voor het grootste deel wordt dit veroorzaakt door de sterke stijging van de pensioenpremies (zie kader).

3.2.4 Koopkracht

De koopkracht is in 2001 fors gestegen door lastenverlichting. De koopkracht van de meeste huishoudens neemt in 2002 met ½ tot 1% verder toe. De inflatie blijft weliswaar hoog met 3¼%, maar de contractlonen, het wettelijk minimumloon en de uitkeringen stijgen met 4% of meer. Daarnaast worden de lasten per saldo verlicht door een verhoging van de algemene heffingskorting met 21 euro, de aanvullende kinderkorting met 143 euro en de combinatiekorting met 47 euro, de verlaging van de AWF-premie met 0,3%-punt en de stijging van het tarief tweede schijf met 0,25%-punt. De koopkracht wordt gedrukt door de stijging van de premie voor de particuliere ziektekostenverzekering met 9%.

Tabel 3.5 Koopkracht standaard huishoudens (exclusief incidenteel), 1998-2003

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %					
Modaal	1,6	– 0,1	0,4	6,5	1¼	1
Modaal, alleenstaand	0,8	0,0	– 0,1	5,1	½	¾
Tweeverdieners, 1½ modaal	1,2	0,1	0,6	5,9	¾	1
Minimum plus[a]	2,6	– 0,1	1,9	9,0	2	1¾
Minimumuitkeringsgerechtigde met kinderen[a]	1,9	0,1	1,3	4,3	2¼	1¾
Minimumuitkeringsgerechtigde zonder kinderen[a]	1,9	0,1	0,8	3,2	¾	1¼

[a] De koopkracht van een deel van deze huishoudens neemt in 2002 met ¼%-punt minder toe indien tevens rekening wordt gehouden met de afschaffing van de koopkrachttoeslag in de huursubsidie per 1 juli 2001. Indien tevens rekening wordt gehouden met de afschaffing van de kindertoeslag in de huursubsidie per 1 juli 2002 neemt de koopkracht van een deel van deze huishoudens in 2002 en 2003 met ½%-punt minder toe.

De koopkracht verbetert vooral voor huishoudens met kinderen en een laag inkomen. Zij profiteren namelijk wel van de verhoging van de aanvullende kinderkorting en hebben geen last van de stijging van de premie voor de particuliere ziektekostenverzekering. De koopkracht van modaal, een alleenverdienende werknemer met een partner en twee kinderen en een bruto-inkomen van 27 560 euro per jaar, neemt in de raming dit jaar met 1¼% toe (zie tabel 3.5). De koopkracht van huishoudens met kinderen en een loon of uitkering rond minimumniveau stijgt zelfs met (ruim) 2%. Dit komt doordat de stijging van het wettelijk minimumloon in 2002 iets boven de contractloonstijging ligt en de verhoging van de aanvullende kinderkorting bij lagere inkomens tot relatief grotere effecten op de koopkracht leidt. Dit beeld is echter geflatteerd, omdat een groot deel van deze huishoudens nadeel ondervindt van het vervallen van de koopkrachttoeslag en de kindertoeslag in de huursubsidie; deze effecten worden in de berekening van de standaardkoopkracht (tabel 3.5) niet meegenomen. De koopkrachteffecten

voor een steekproef van huishoudens (tabel 3.6), waarin deze effecten wel zijn meegenomen, geven aan dat de huishoudens met een minimuminkomen er gemiddeld ongeveer 1% op vooruit gaan.

Tabel 3.6 Koopkracht (exclusief incidenteel) naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, 2002-2003

Bruto huishoudinkomen[a]	Alleenverdiener		Tweeverdiener		Alleenstaande[b]	
	2002	2003	2002	2003	2002	2003
	mediaan koopkrachtmutatie in %					
Hoofdverdiener werknemer						
< 150% WML	1	1¼	} ¾	} 1	½	1
150-250% WML	½	½			½	¾
> 250% WML	½	¼	½	½	½	½
Hoofdverdiener uitkeringsgerechtigd						
< 120% WML	¾	1¼	} 1	} 1¼	1	1¼
> 120% WML	¾	1¼			1	1¼
65-plussers						
< 120% AOW	} ½	} ¾	1¼	1¼	1	1
> 120% AOW			¾	1	½	¼

[a] Bruto inkomen uit arbeid of uitkering ; WML = bruto minimumloon, AOW = bruto 100% AOW-uitkering.
[b] Inclusief alleenstaande ouders.

De koopkracht van ouderen met alleen AOW verbetert ook behoorlijk (1¼%) door de vertraagde koppeling aan de loonstijging. Ouderen met aanvullend pensioen zien hun koopkracht gemiddeld minder stijgen, doordat de aanvullende pensioenen gemiddeld minder stijgen dan de contractlonen. Bovendien zal een deel van de pensioenen in 2002 niet zoals gebruikelijk geïndexeerd worden op basis van de ontwikkeling van lonen of prijzen, omdat de financiële situatie van het pensioenfonds dit niet toestaat. Aangezien niet bekend is in hoeveel gevallen dit voorkomt is hier in de gepresenteerde koopkrachteffecten nog geen rekening mee gehouden. De koopkracht van particulier verzekerde 65-plussers neemt niet of nauwelijks toe, omdat zij bovendien geconfronteerd worden met een forse stijging van de premie voor de ziektekostenverzekering.

Ambtenaren bij rijk, onderwijs, defensie en rechterlijke macht gaan er dit jaar naar verwachting in koopkracht op achteruit. De forse stijging van de pensioenpremies voor de werkgever beperkt de ruimte voor de contractloonstijging in de niet afgesloten cao's; deze komt hierdoor naar verwachting maar net boven de inflatie uit. De stijging van de pensioenpremie voor de ambtenaar en de forse stijging van de premie voor de particuliere ziektekostenverzekering leiden ertoe dat de modale ambtenaar er in koopkracht ½ à 1% op achteruit gaat. Overigens worden de arbeidsvoorwaarden, met name in het onderwijs, wel verbeterd via de incidentele looncomponent. Dit gebeurt via aanpassing van de loonschalen. De

stijging van de incidentele looncomponent, die niet in de koopkracht is meegenomen, biedt voor deze ambtenaren enig tegenwicht.

Figuur 3.5 Koopkracht alleenverdiener, werknemer, 2003

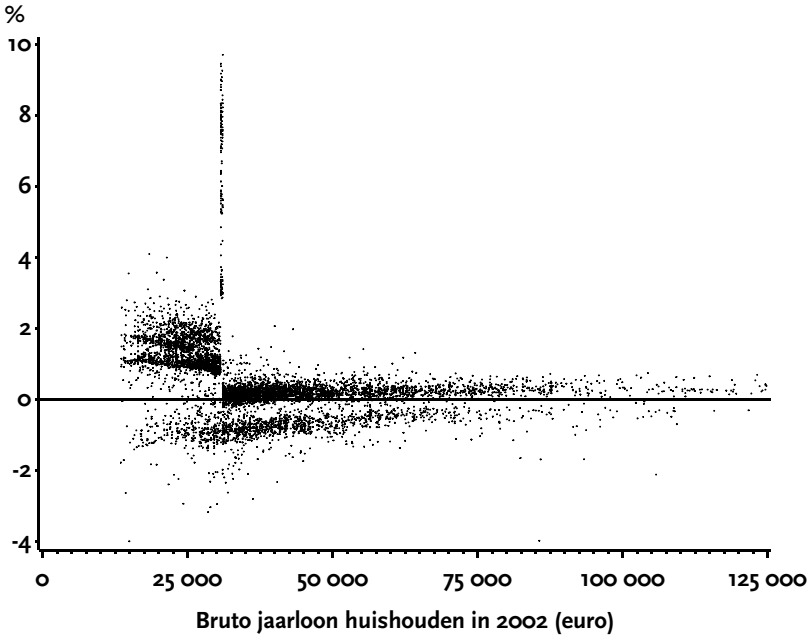

Het verschil in koopkrachtontwikkeling tussen lage en hoge inkomens wordt volgens de beleidsarme raming in 2003 nog meer geprononceerd. De lagere inkomens gaan er behoorlijk op vooruit, terwijl de hogere inkomens er niet of nauwelijks op vooruit gaan (zie figuur 3.5). Het verder uiteenlopen van de koopkrachtontwikkeling heeft drie oorzaken. Ten eerste stijgen de particuliere ziektekosten in 2003 naar verwachting nog meer dan in 2002, namelijk met 10%. Deze stijging is mede het gevolg van een forse verhoging van de WTZ-bijdrage (zie kader). Ten tweede stijgen de pensioen- en vut-premies voor werknemers in 2003 waarschijnlijk meer dan in 2002 (zie kader). Ten derde profiteren de huishoudens met kinderen en een laag inkomen van de verhoging van de extra aanvullende kinderkorting met 87 euro; deze verhoging hangt nog samen met de afschaffing van de kindertoeslag in de huursubsidie per 1 juli 2002.

De koopkracht van ZFW-verzekerden neemt in 2003 met ongeveer 1 tot 1¼% toe. De effecten voor werknemers, uitkeringsgerechtigden en 65-plussers met (bijna) alleen AOW en van alleenverdieners, tweeverdieners en alleenstaanden verschillen nauwelijks van elkaar. Ook de koopkracht van modaal, met een bruto-inkomen van 28 980 euro, neemt in 2003 met 1% toe. De standaardkoopkracht van werknemers en uitkeringsgerechtigden met kinderen en een inkomen op minimumniveau is weer enigszins geflatteerd omdat geen rekening is gehouden

met het vervallen van de kindertoeslag in de huursubsidie. De koopkracht van particulier verzekerden neemt in 2003 niet of nauwelijks toe.

Stijging van premies particuliere ziektekosten

De totale kosten van de particuliere ziektekostenverzekering, bestaande uit verzekeringspremie, WTZ- en MOOZ-bijdragen en eigen betalingen, nemen in 2002 naar verwachting met 9% toe. De stijging voor 2003 wordt geraamd op 10%. De forse stijging in 2003 is mede het gevolg van een sterke stijging van de WTZ-bijdrage. Deze wettelijke bijdrage wordt gebruikt voor medefinanciering van de zorgkosten van 65-plussers, studenten en mensen met een hoog risico.
De WTZ-bijdrage stijgt in de raming in 2003 met ongeveer 50 euro per volwassenequivalent. Er zijn twee redenen waarom naar verwachting de WTZ-bijdrage in 2003 behoorlijk stijgt. Ten eerste neemt het verwachte schadebedrag van de onder de WTZ-regeling vallende verzekerden naar verwachting meer toe dan de premieopbrengsten. Ten tweede wordt de voorziening ten behoeve van naijlende schadebedragen in 2003 aanzienlijk verhoogd ten opzichte van 2002. In de WTZ 1998 is het vormen van een voorziening ter dekking van naijlende schadebedragen bij eventuele beëindiging van de omslagregeling verplicht gesteld. Voor de hoogte van de voorziening wordt uitgegaan van een bedrag ter grootte van twee maanden schade. Door een meevallende financiële ontwikkeling in de omslagregeling over 1999 en 2000 is deze voorziening al gedeeltelijk opgebouwd. Deze opbouw wordt in 2002 en latere jaren voortgezet.

3.2.5 Particuliere consumptie

Op 1 januari van dit jaar konden consumenten voor het eerst met euromunten en -bankbiljetten betalen. De overgang naar de chartale euro is boven verwachting soepel verlopen. Al in december stortte het publiek zich massaal op de gratis Eurokit –93% van de rechthebbenden haalde de kit op –en de consumentenpakketten met euromunten –50% van de huishoudens beschikte over tenminste één pakket. Binnen een week na de introductie vond reeds 90% van de contante betalingen in euro's plaats, waar op 75% was gerekend. Nagenoeg overal gaven winkeliers meteen wisselgeld in euro's terug.

De introductie van de euro zal de consumptieve bestedingen waarschijnlijk niet sterk gehinderd hebben door problemen met betalingen. Dit betekent niet dat de komst van de euro geen invloed heeft op de consumptie. Een mogelijk gevolg is dat mensen euro's gaan uitgeven als guldens. Producten kunnen goedkoper lijken doordat prijzen nu in euro's luiden –'money illusion'. Het algemene gevoel lijkt echter eerder te zijn dat door de euro alles flink duurder is geworden (zie ook paragraaf 3.2.2). En het omgekeerde zou natuurlijk ook kunnen: consumenten gaan minder besteden omdat hun inkomen lager lijkt. Het feit dat producten vorig jaar al dubbel geprijsd waren en dat de loonstrookjes ook al het salaris in euro's aangaven zal dergelijke effecten hebben verkleind.

Met het verdwijnen van de gulden verdwijnt ook een vertrouwd referentiepunt voor kopers en verkopers. Mensen zullen moeite hebben te bepalen of goederen geprijsd in euro's nu duur

of goedkoop zijn. Deze onzekerheid over de waarde van producten kan consumenten doen besluiten aankopen van met name duurzame goederen uit te stellen. Dit zou kunnen verklaren waarom de koopbereidheid in de eerste maanden van dit jaar tamelijk sterk daalde, terwijl consumenten het economische klimaat juist gunstiger inschatten.

De consumptie in 2001: een leerzame ervaring

De groei van de particuliere consumptie is vorig jaar veel lager uitgekomen dan het CPB lange tijd heeft voorspeld. Zelfs tot en met het voorjaar van 2001 was de raming van de consumptiegroei nog hoger dan 4%, in de zomer van 2001 nog hoger dan 2%. Volgens de laatste cijfers is de consumptie vorig jaar met 1,2% gegroeid.
Naast de onzekerheid over de definitieve gevolgen van het nieuwe belastingstelsel zou een mogelijke reden voor deze overschatting kunnen zijn dat in de gebruikte consumptievergelijking de gevolgen van een vermogenstoename even groot zijn als die van een vermogensafname. In de periode waarover de consumptievergelijking empirisch is geschat, is het aantal jaren met negatieve vermogensontwikkelingen schaars. Zelfs dermate schaars, dat het niet mogelijk is gebleken om bij de bepaling van de vermogensparameters en de vertragingen onderscheid te maken tussen jaren met positieve en negatieve vermogensontwikkelingen. Het is echter goed voorstelbaar dat gezinnen bij een ongunstige vermogensontwikkeling hun consumptie sneller en misschien zelfs sterker neerwaarts aanpassen dan dat ze in tijden van vermogensgroei hun bestedingen opvoeren.
In 2001 daalden de aandelenkoersen substantieel en kwam bovendien een periode met forse huizenprijsstijgingen ten einde. Met het neerwaartse effect op de consumptie van de laatstgenoemde ontwikkeling is van meet af aan rekening gehouden doordat gezinnen niet alleen reageren op de groei van het huizenvermogen, maar ook met de verandering ten opzichte van de vermogensgroei in het voorafgaande jaar. Nadere analyse van de consumptieraming 2001 suggereert dat voortaan ook rekening moet worden gehouden met het effect van de verandering van de groei van het aandelenvermogen en dat de vertraging waarmee een aandelenkoersdaling doorwerkt waarschijnlijk aanzienlijk korter is dan die van een koersstijging.
Ook al zou de consumptiegroei van vorig jaar hierdoor beter worden verklaard, de vraag blijft of hierdoor in de toekomst ook de ramingen zullen verbeteren. Dit zal maar ten dele het geval zijn, omdat veranderingen in de aandelenkoersen zelf praktisch onvoorspelbaar zijn.

De groei van de particuliere consumptie is vorig jaar uitgekomen op 1,2%. Magertjes, zeker gezien de lastenverlichting van meer dan 3 miljard euro die met de invoering van het nieuwe belastingstelsel gepaard ging. De verlaging van de belastingtarieven zorgde voor een toename van het reëel beschikbaar gezinsinkomen van maar liefst 6,3%.

Een oorzaak van de lage consumptiegroei is dat consumenten geanticipeerd hebben op de BTW-verhoging van 1 januari van vorig jaar. Dit zorgde eind 2000 voor een sterke stijging van vooral duurzame consumptiegoederen zoals auto's en begin 2001 voor een krimp. Daarna vertoonde de consumptie in de rest van het jaar alweer een redelijke groei. Verder daalden vorig jaar de aandelenkoersen sterk en kwam de ontwikkeling van de huizenprijzen in rustiger vaarwater terecht, zij het dat de huizenprijsstijging (9,7%) nog altijd ruimschoots de inflatie te boven ging. Onderschatting van de doorwerking van deze vermogensdaling op de consumptie zou kunnen verklaren waarom de ramingen lange tijd te hoog zijn geweest (zie kader).

Dit en volgend jaar zal de consumptiegroei naar verwachting aantrekken tot circa 2¾% per jaar. Daarmee volgen de consumptieve bestedingen nagenoeg de toename van het beschikbaar gezinsinkomen. De koopkracht van gezinnen blijft in 2002 en 2003 toenemen. De verwachte inflatie is weliswaar fors, maar wordt nog altijd ruimschoots overtroffen door de geprojecteerde stijging van de lonen. De weinig uitbundige werkgelegenheidsgroei heeft, vergeleken met de afgelopen jaren, slechts een beperkt opwaarts effect op het looninkomen, maar daar staat een relatief forse toename van het aantal uitkeringsontvangers tegenover. Dit jaar groeit de consumptie wat harder dan het gezinsinkomen, doordat de lastenverlichting van vorig jaar de bestedingen nog wat aanmoedigt.

De gezinsvermogens hebben in de raming van dit en volgend jaar slechts een beperkte invloed op de consumptieve bestedingen. De toename van de huizenprijzen zal naar verwachting verder afvlakken, maar volgend jaar nog wel 5% bedragen door een geringe oplevering van nieuwe woningen. Verder wordt de (technische) aanname gemaakt dat de aandelenkoersen slechts beperkt in waarde toenemen. Eind jaren negentig namen de besparingen van gezinnen sterk af doordat zij vermogenswinsten op aandelen en de eigen woning voor consumptie aanwendden. Door de afwezigheid van een sterke vermogensgroei in de prognose blijft de spaarquote in 2002 en 2003 min of meer constant op een in historisch perspectief gemiddeld niveau van ruim 3% (zie figuur 3.6).

Figuur 3.6 Spaarquote en netto-vermogensratio[a] gezinnen, 1981-2003

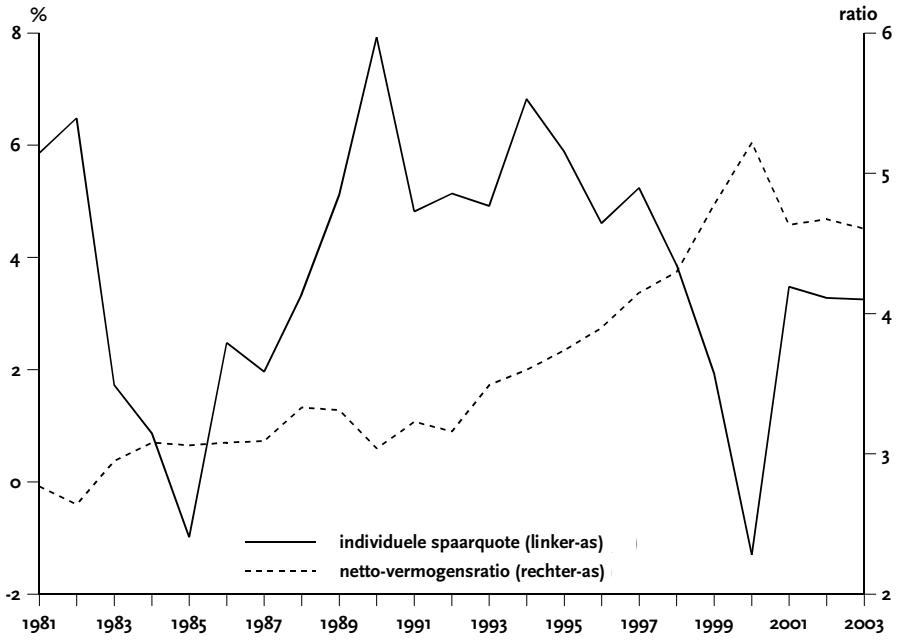

[a] Het netto-vermogen van gezinnen gedeeld door het beschikbaar inkomen (inclusief collectieve pensioenbesparingen).

Door het toenemend belang van vermogenseffecten is de in het verleden redelijk stabiele relatie tussen de ontwikkeling van de reële inkomens enerzijds en het consumptievolume anderzijds in de laatste jaren minder stabiel geworden. Mede hierdoor zijn de huidige consumptieramingen met meer onzekerheden omgeven dan voorheen. De eerdergenoemde scherpe daling van de koopbereidheid in de eerste maanden van dit jaar vergroot de onzekerheid rond de consumptieraming voor 2002 nog extra. Om die reden is in paragraaf 1.2 een onzekerheidsvariant omtrent de consumptiegroei opgenomen.

De terugval van de consumptiegroei vorig jaar deed zich over een breed front voor. De consumptie van voedings- en genotmiddelen liet zelfs een lichte daling zien, iets wat in de afgelopen decennia zelden is voorgekomen. Bij de lagere uitgaven aan voedingsmiddelen zou de sterke stijging van de voedselprijzen een rol gespeeld kunnen hebben. De genotmiddelen lieten net geen daling zien, doordat een stijging bij de uitgaven aan drank en een daling bij de uitgaven aan tabaksproducten elkaar in evenwicht hielden. Dit en volgend jaar zal de consumptie van voedings- en genotmiddelen naar verwachting weer een normale groei van 1¼% laten zien.

Ook de uitgaven aan duurzame consumptiegoederen kwamen vorig jaar lager uit, waarbij de forse daling van de autoverkopen het meest in het oog springt. Eerder was al enige verzadiging opgetreden na de hoge groeicijfers eind jaren negentig, maar het anticiperende gedrag van consumenten op de BTW-verhoging van vorig jaar heeft de verkoop van personenauto's in 2001 extra onder druk gezet. Veel mensen kochten eind 2000 nog snel een auto, waarna begin 2001 de verkopen instortten. De meest recente cijfers van de RAI laten zien dat de autoverkopen in januari alweer een stuk hoger lagen dan een jaar eerder. Ook de bestedingen aan andere duurzame goederen, zoals huishoudelijke apparaten en woninginrichting, vertraagden sterk. Uitzondering waren de uitgaven aan kleding, die een hoge groei lieten zien. Voor 2002 en 2003 ligt naar verwachting een gematigde groei van 3¼% in het verschiet.

De groei van de vaste lasten is vorig jaar toegenomen. Het gasverbruik nam sterk toe als correctie op de absolute daling in 2000, toen de winter extreem zacht was. Ook de particuliere zorgconsumptie groeide weer flink, ook na een daling in 2000, toen een aantal zelfstandigen toetrad tot het ziekenfonds. Vanaf 2001 neemt de particuliere zorg juist weer iets toe door een toename van het aantal particulier verzekerden ten koste van het aantal ziekenfondsverzekerden. Ook de groei van het aantal verhuurde woningen nam vorig jaar licht toe. De vaste lasten zullen dit en volgend jaar iets minder hard toenemen, met naar het zich laat aanzien 2¾% in beide jaren.

De consumptie van telecomdiensten vlakte vorig jaar wat af, maar groeide nog steeds boven gemiddeld. Zo kwamen er meer dan twee miljoen mobiele aansluitingen bij, waardoor de penetratiegraad nu rond de 80% ligt. De afvlakking zal doorzetten doordat de groei bij het aantal mobiele aansluitingen eruit lijkt. Internet zal waarschijnlijk nog wel de groei uit het verleden kunnen continueren, zeker wanneer meer mensen overstappen op breedband-internet. De

bank- en verzekeringsdiensten gaven vorig jaar een daling te zien; door de mineurstemming op de aandelenmarkten gaven consumenten minder effectenorders. Ook boekten mensen minder buitenlandse reizen. De aanslagen van 11 september zorgden niet alleen voor minder vakanties, maar ook voor meer vakanties dicht bij huis. Desalniettemin daalde het horeca-bezoek; sommige gebieden waren niet meer bereikbaar door de MKZ-crisis en mensen zochten weer de knusheid van hun eigen huis als gevolg van de aanslagen.

Tabel 3.7 Aspecten van de particuliere consumptie, 1999-2003

	2000	1999	2000	2001	2002	2003
	waarde mld euro	mutaties per jaar in %				
Loon- en uitkeringsinkomen[a]	189,0	3,3	1,2	6,2	2½	2¼
Uitgekeerd winstinkomen[a]	8,0	– 14,7	– 19,1	19,7	3½	12¼
Totaal gezinsinkomen[a]	197,1	2,2	0,1	6,7	2½	2¾
Particuliere consumptie, volume	199,9	4,5	3,8	1,2	2¾	2¾
w.v. voedings- en genotmiddelen	28,1	1,2	1,2	– 0,3	1¼	1¼
duurzame consumptiegoederen	45,8	8,3	5,4	– 0,1	3¼	3¼
vaste lasten[b]	39,9	1,3	0,7	2,9	2¾	2¾
overige goederen en diensten	86,1	5,2	5,2	1,7	3¼	3
		in % beschikbaar gezinsinkomen				
Individuele besparingen	– 2,8	1,9	– 1,3	3,5	3¼	3¼

[a] Reëel beschikbaar, gecorrigeerd voor statistische vertekeningen.
[b] Aardgas, woningdiensten en zorg.

3.2.6 Woningbouw

In 2001 namen de investeringen in woningen af.[2] Verwacht wordt dat de daling zich versterkt voortzet in 2002. In beide jaren is de daling van de nieuwbouwproductie hier debet aan. Capaciteitsproblemen, juridische knelpunten en verschuiving van een gedeelte van de capaciteit naar utiliteitsbouw doen het aantal opgeleverde woningen afnemen. De daling van het volume van de overdrachtskosten als gevolg van een kleiner aantal verkooptransacties op de woningmarkt zorgt voor een verdere afname van de investeringen in woningen. Hiertegenover staat een stijging van de kwaliteit van de opgeleverde woningen – de nieuwbouwproductie daalt maar de productiewaarde per opgeleverde woning neemt toe – alsmede een toename van het volume aan herstel- en verbouwactiviteiten als gevolg van de stijgende vraag naar kwaliteit. De kwalitatieve verhoging vindt zowel plaats in de particuliere sector als in de sociale huursector. De

[2] De investeringen in woningen omvatten drie categorieën: nieuwbouw, herstel- en verbouwactiviteiten en overdrachtskosten. De kosten van taxateurs, architecten en notarissen worden aan deze drie categorieën toegerekend.

particuliere vraag naar herstel- en verbouwactiviteiten werd in 2001 versterkt door de nog steeds forse stijging van de koopprijzen, waardoor een gedeelte van de bewoners in plaats van verhuizing naar een betere woning koos voor verbetering van de eigen woning. In de sociale huursector trachtten de woningcorporaties via renovaties een deel van hun woningvoorraad weer up-to-date te brengen.

Tabel 3.8 Verleende bouwvergunningen, kwaliteitsstijging en investeringen in woningen, 2000-2003

	2000	2001	2002	2003
	niveaus in dzd			
Verleende vergunningen	79	65	65	70
w.v. huur	12	15	10	12
koop	67	50	55	58
	mutaties in %			
Investeringen in woningen (=1+2+3)	0,1	– 0,7	– 1	2
1) bijdrage nieuwbouw (= a+b+c)	0,6	– 0,7	– 1	2¼
a) aantal vergunningen	– 0,6	– 3,1	– 2	1½
b) kwaliteit	2,0	3,0	1¼	1
c) overige factoren (weer, marge architecten etc.)	– 0,8	– 0,6	– ¼	– ¼
2) bijdrage herstel en verbouw	0,4	0,8	¾	¾
3) bijdrage overdrachtskosten	– 0,9	– 0,8	– ¾	– 1
	niveau in %			
Hypotheekrente	5,1	5,9	5,5	5,5

De woningbouwcapaciteit werd in 2001 bijna volledig benut en de schaarste aan materiaal en werknemers had een prijsverhogend effect. Dit werd nog versterkt door de BTW-verhoging. Daarnaast steeg het gemiddelde transactiebedrag aan overdrachtskosten als gevolg van de prijsstijging van de bestaande woningvoorraad. Een en ander resulteerde in een prijsstijging van 7% voor de investeringen in woningen.

De prijsstijging van de investeringen in woningen in 2002 neemt naar verwachting af tot 5% als gevolg van het wegvallen van het effect van de BTW-verhoging en de afzwakkende stijging van de gemiddelde verkoopprijs van bestaande woningen. Afhankelijk van lokale marktomstandigheden wijken prijsontwikkelingen soms fors af van het landelijk gemiddelde. In de drie grote steden en in mindere mate in het zuiden van Nederland, waar de prijzen de afgelopen jaren zeer fors zijn gestegen, is een tempering zichtbaar van de prijsstijgingen. Voor de topsegmenten is een daling van de verkoopprijzen zelfs niet uitgesloten. Hier staat tegenover dat de prijzen van de goedkopere segmenten (de wat eenvoudiger appartementen) toe blijven nemen, omdat het middensegment voor velen onbereikbaar is geworden. In de rest van het land, waar de prijsstijgingen de afgelopen jaren minder dan gemiddeld waren, is sprake van een

inhaalslag: de prijsstijgingen zijn hier nu groter dan in de 'top'-regio's. De gespannen woningmarkt in Amsterdam verhoogt de aantrekkelijkheid van bijvoorbeeld een stad als Almere.

In 2003 zullen de investeringen in woningen naar verwachting toenemen met 2%. Dit wordt veroorzaakt door de verwachte krimp van de investeringen in bedrijfsgebouwen, waardoor er meer capaciteit vrijkomt voor de woningbouwproductie. Dit leidt naar verwachting tot een stijging van het aantal in 2002 af te geven vergunningen en daarmee tot een hogere woningbouwproductie in 2003. Verwacht wordt dat de herstel- en verbouwactiviteiten net als in de voorafgaande jaren flink zullen toenemen vanwege de herstructeringsopgave van de woningcorporaties en de stijgende welvaart. De verwachte daling van de overdrachtskosten, als gevolg van een afnemend aantal transacties op de woningmarkt, tempert de groei van de investeringen in woningen enigszins.

De prijsstijging van de investeringen in woningen zwakt in 2003 verder af tot 4½%. De schaarste aan werknemers en materialen vermindert enigszins maar is in vergelijking met andere sectoren nog steeds groot. Daarnaast speelt de verminderende opwaartse druk op de gemiddelde verkoopprijs van bestaande woningen een rol.

3.3 Buitenlandse handel

De uitvoer zal dit jaar in bescheiden mate groeien (2%) na de sterke terugval van vorig jaar. Het herstel van de uitvoergroei zal in navolging van de fors aantrekkende wereldhandel vooral in de raming van volgend jaar zichtbaar worden. Het beeld is aanzienlijk somberder als gekeken wordt naar de binnenslands geproduceerde uitvoer. De groei daarvan blijft duidelijk achter bij die van de wereldhandel, hetgeen betekent dat de Nederlandse exporteurs verder marktaandeel zullen verliezen. De sterk verslechterde prijsconcurrentiepositie speelt daarbij een belangrijke rol. Ook volgend jaar zal naar verwachting de prijsconcurrentiepositie ten opzichte van de concurrenten verder verslechteren, ondanks de toenemende arbeidsproductiviteit en de daarmee samenhangende gunstiger ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product.

3.3.1 Uitvoervolume

De signalen voor de ontwikkeling van de uitvoer zijn dit jaar positiever dan vorig jaar. In de Verenigde Staten lijkt de groei zich te herstellen en ook de industriële ondernemers in Duitsland zijn nu iets optimistischer over de economie dan vorig jaar. Ook de orderontvangsten uit het buitenland door de Nederlandse industrie zijn het dieptepunt gepasseerd. De voorlopende indicator van de buitenlandse handel wijst derhalve voorzichtig op een herstel van de uitvoer. In de projectie ligt besloten dat de groei van de export van goederen in het begin van dit jaar fors versnelt. Volgend jaar zal de aantrekkende wereldhandel de uitvoer van goederen naar verwachting een extra impuls geven.

De volumegroei van de uitvoer van goederen, ongerekend energie, liep vorig jaar sterk terug vergeleken met het jaar ervoor. Niet alle bedrijfstakken toonden dezelfde gevoeligheid voor conjuncturele schommelingen. Zo presteerde de chemie vorig jaar ondanks terugvallende groeicijfers beter dan op grond van de conjuncturele ontwikkeling werd verwacht. In het verleden was de chemie altijd erg gevoelig voor fluctuaties in de internationale conjunctuur. Door een opwaardering van het productassortiment lijkt de Nederlandse chemie minder kwetsbaar voor conjuncturele tegenvallers dan voorheen. Daarentegen was de conjuncturele tegenwind in de metaal- en elektrotechnische industrie vorig jaar hard. Een belangrijke oorzaak was de wereldwijde vraaguitval naar ICT-producten.

Figuur 3.7 Indicator voor de uitvoer, 1974-2002

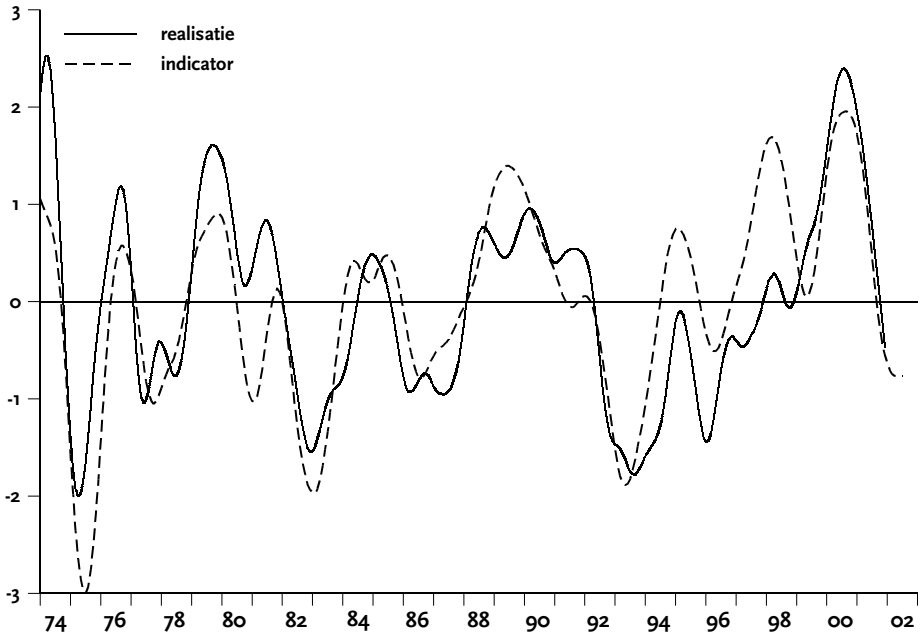

Bij de uitvoer van goederen kan onderscheid worden gemaakt tussen de uitvoer van in Nederland geproduceerde goederen en de wederuitvoer. In een kader wordt ingegaan op het belang van dit onderscheid. De volumegroei van de uitvoer van goederen, ongerekend energie, zal dit jaar naar verwachting uitkomen op 2%, terwijl voor volgend jaar een toename van 6½% wordt voorzien. Deze groei wordt vooral gedragen door een sterke toename van de wederuitvoer. Historisch gezien was het groeicijfer van de wederuitvoer vorig jaar verrassend laag (2,3%). De aantrekkende wereldconjunctuur stuwt naar verwachting de ontwikkeling van de wederuitvoer van goederen weer op tot 11% in het volgend jaar.

Binnenslands geproduceerde uitvoer en wederuitvoer

Bij de uitvoer kan onderscheid gemaakt worden tussen de wederuitvoer en de binnenslands geproduceerde uitvoer. Dit verschil is onlangs behandeld in de Macro Economische Verkenning 2002. Er is sprake van wederuitvoer als het gaat om goederen die in Nederland worden ingevoerd en na meer of mindere bewerking het land weer verlaten, maar die wel in eigendom zijn overgedragen aan een Nederlandse ingezetene. Het aandeel van de wederuitvoer is gestegen van circa 20% in 1990 tot rond de 40% in 2000. Dit komt onder andere door de toenemende Europese integratie en de groeiende betekenis van producten zoals computers, die niet in Nederland worden geproduceerd, maar wel via ons land worden gedistribueerd.
Het is om een aantal redenen belangrijk om een onderscheid te maken tussen binnenslands geproduceerde uitvoer en wederuitvoer. Allereerst is de toegevoegde waarde van een euro binnenslands geproduceerde uitvoer (circa 65 eurocent) aanzienlijk groter dan van een euro wederuitvoer (circa 10 eurocent). Nederland verdient aan de wederuitvoer voornamelijk via handels- en transportmarges. Verder is de wederuitvoer op een andere manier prijsgevoelig dan de binnenslands geproduceerde uitvoer. De prijs van wederuitvoerproducten hangt voor een belangrijk deel samen met de prijsontwikkelingen op de internationale markten. Deze zijn voor Nederlandse ondernemers grotendeels gegeven en hangen nauwelijks samen met specifiek Nederlandse kostenvoordelen. Daarom is de uitvoerprijs van de binnenslands geproduceerde uitvoer een betere indicator voor de prijsconcurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven. Ten slotte was de volumegroei van de wederuitvoer de afgelopen jaren veel groter dan de ontwikkeling van de binnenslands geproduceerde uitvoer.
Hoewel de wederuitvoer voor de Nederlandse economie bepaald niet zonder betekenis is, is het voor de beoordeling van de Nederlandse marktpositie en concurrentiekracht op korte termijn relevanter om naar de binnenslands geproduceerde uitvoer te kijken dan naar de totale uitvoer. Het beeld blijkt dan aanzienlijk somberder dan uit de cijfers van de totale export kan worden afgeleid. De redelijk ogende groeicijfers van de totale goederenuitvoer maskeren dat Nederlandse industriële exporteurs sinds 1993 een fors verlies van marktaandeel hebben geleden (zie figuur).

Volume goederenuitvoer (exclusief energie) ten opzichte van de relevante wereldhandel, 1970-2003

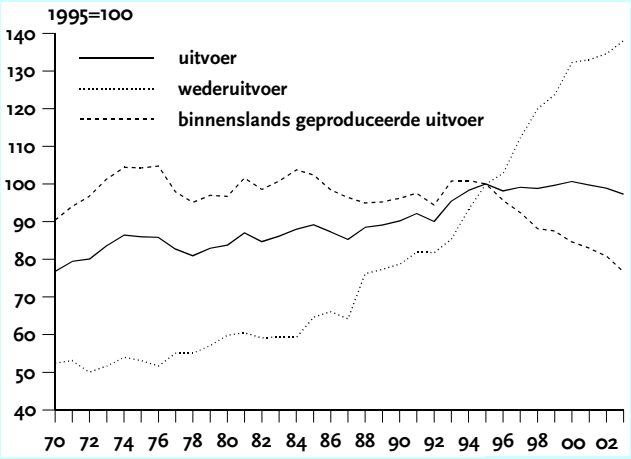

Het beeld blijkt minder gunstig als alleen wordt gekeken naar de in Nederland geproduceerde goederenuitvoer. In de projectie ligt besloten dat deze uitvoer dit jaar slechts ½% zal groeien,

terwijl de groei volgend jaar naar verwachting 2¾% zal bedragen. De omvang van de relevante wereldhandel neemt volgend jaar naar verwachting met 8¼% toe, zodat de Nederlandse exporteurs in de projectie opnieuw marktaandeel verliezen. Dit is weliswaar in lijn met het beeld van de afgelopen jaren, maar een negatief verschil van 5½%-punt is in historisch perspectief fors. De in de afgelopen jaren sterk verslechterde prijsconcurrentiepositie is de belangrijkste oorzaak van deze ontwikkeling.

Tabel 3.9 Aspecten goederenuitvoer (exclusief energie), 1998-2003

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %					
Uitvoervolume	7,8	5,5	10,8	0,9	2	6½
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	3,1	3,8	6,1	– 0,3	½	2¾
wederuitvoer	15,5	7,9	17,3	2,3	4¼	11
Relevant wereldhandelsvolume	7,5	4,8	10,3	1,8	3	8¼
Marktprestatie binnenslands geproduceerde uitvoer	– 4,4	– 1,0	– 4,2	– 2,0	– 2½	– 5½
Bijdragen aan prijsstijging binnenslands geproduceerde uitvoer[a]						
Invoer grondstoffen en halffabrikaten (exclusief energie)	0,2	– 0,5	2,7	0,6	– ½	0
Energiekosten	– 0,9	0,4	1,9	– 0,2	– ¾	¼
Arbeidskosten	– 0,1	0,0	1,0	1,9	1½	½
Bruto margeverbetering[b]	0,5	– 2,2	0,0	– 0,3	– ¾	¾
Prijs binnenslands geproduceerde uitvoer	– 0,3	– 2,3	5,6	2,0	– ½	1¼
Prijs wederuitvoer	– 1,0	– 1,0	6,1	1,3	– 1	0
Uitvoerprijs	– 0,6	– 1,8	5,8	1,7	– ¾	¾
Relevante wereldhandelsprijs	– 1,6	– 1,1	7,9	0,8	– 2	– 1
Prijsconcurrentiepositie binnenslands geproduceerde uitvoer	– 1,3	1,2	2,3	– 1,2	– 1½	– 2¼
Effectieve koers van de euro t.o.v. concurrenten	1,3	– 2,1	– 5,4	1,0	1	1

[a] Bijdragen in %-punt.
[b] Inclusief afschrijvingen en rente.

De prijsconcurrentiepositie van de Nederlandse industrie zal naar verwachting dit jaar en komend jaar verder verslechteren. Bij het bepalen van de concurrentiepositie moeten concurrenten uit het eurogebied en concurrenten van buiten het eurogebied worden onderscheiden. Sinds de introductie van de euro worden de arbeidskostenverschillen per eenheid product met euroconcurrenten niet meer beïnvloed door wisselkoersfluctuaties. De koers van de euro is daarentegen wel van belang voor het bepalen van de concurrentiepositie ten opzichte van concurrenten van buiten het eurogebied.

Sinds 1998 stijgen de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse industrie meer dan de vergelijkbare kosten van de concurrenten in het eurogebied. Vorig jaar stegen de arbeidskosten per eenheid product in Nederland met 5,0%, tegenover 3,2% voor de euroconcurrenten. Aan deze sterke stijging van de arbeidskosten per eenheid product in

Tabel 3.10 Arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie, Nederland en concurrenten, 1997-2003

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %						
Nederland							
Loonsom per werknemer[a]	2,2	3,8	3,0	5,2	3,6	5¼	4½
Arbeidsproductiviteit	3,0	2,5	2,1	3,8	– 1,3	2½	3¼
Arbeidskosten per eenheid product	– 0,7	1,3	0,9	1,4	5,0	2¾	1
Euroconcurrenten							
Loonsom per werknemer[a]	3,0	2,1	2,3	2,8	2,8	3¼	3¼
Arbeidsproductiviteit	5,2	3,8	2,2	4,6	– 0,5	1¾	4
Effectieve wisselkoers gulden/euro	– 1,5	0,1	0,1	–	–	–	–
Arbeidskosten per eenheid product	– 0,6	– 1,8	0,0	– 1,7	3,2	1½	– ¾
Niet-euroconcurrenten							
Loonsom per werknemer[a]	3,6	4,3	2,8	3,1	5,0	2¾	3¾
Arbeidsproductiviteit	5,2	2,6	3,4	5,4	1,7	2½	4¾
Effectieve wisselkoers gulden/euro	– 9,6	2,4	– 4,6	– 11,3	2,0	2	2
Arbeidskosten per eenheid product	8,9	– 0,7	4,3	10,2	1,3	– 1½	– 3
Alle concurrenten							
Loonsom per werknemer[a]	3,3	3,2	2,5	3,0	3,8	3	3½
Arbeidsproductiviteit	5,0	3,2	2,7	4,6	0,6	2	4¼
Effectieve wisselkoers gulden/euro	– 5,4	1,2	– 2,2	– 5,4	1,0	1	1
Arbeidskosten per eenheid product	4,0	– 1,3	2,1	4,1	2,3	0	– 1¾

[a] In nationale valuta

Nederland lag zowel een forse stijging van de loonkosten als een daling van de arbeidsproductiviteit ten grondslag. Een conjuncturele neergang van de economie gecombineerd met een krappe arbeidsmarkt was de belangrijkste oorzaak voor de ongunstige ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. Hoewel het beeld voor zowel dit als volgend jaar minder ongunstig is dan dat van vorig jaar ligt in de projectie besloten dat de prijsconcurrentiepositie van de Nederlandse industrie ten opzichte van de concurrentie uit het eurogebied verder verslechtert. Volgend jaar stijgen de arbeidskosten per eenheid product voor de Nederlandse industrie naar verwachting 1¾%-punt minder dan dit jaar, maar voor de euroconcurrenten zullen deze zelfs dalen.
Ook vergeleken met concurrenten buiten het eurogebied verslechtert naar verwachting in de projectieperiode de prijsconcurrentiepositie van de Nederlandse producenten in de industrie. Een aantal jaren werd de ongunstige ontwikkeling van de arbeidskosten in Nederland nog gecompenseerd door de depreciatie van de euro. Hierdoor verbeterde de prijsconcurrentiepositie ten opzichte van deze concurrenten. Vorig jaar is aan deze voor de Nederlandse industrie gunstige koersontwikkeling van de euro een einde gekomen en naar verwachting zal de euro volgend jaar nog wat verder in waarde stijgen. De Nederlandse economie lijkt op de korte

termijn gevoeliger voor wisselkoersfluctuaties dan de grote landen in het eurogebied. In paragraaf 3.3.5 wordt hier dieper op ingegaan.

3.3.2 Uitvoerprijzen

Naar verwachting zal de prijs van de uitgevoerde goederen, ongerekend energie, dit jaar ¾% lager liggen dan vorig jaar. Dit betekent een breuk met de voorgaande twee jaren, toen de prijzen nog met respectievelijk 5,8% en 1,7% stegen. In de projectie ligt besloten dat de uitvoerprijs volgend jaar weer licht zal stijgen, mede door de aantrekkende conjunctuur.

De uitvoerprijs is de resultante van de wederuitvoerprijs en de prijs van binnenslands geproduceerde goederen. Laatstgenoemde prijs is een betere indicatie voor de prijsconcurrentiepositie van de Nederlandse exporteurs dan de totale uitvoerprijs. Dit jaar wordt een daling van de uitvoerprijs van binnenslands geproduceerde goederen verwacht, maar omdat de prijzen van de concurrenten nog sterker afnemen, verslechtert toch de prijsconcurrentiepositie. Een verslechtering van de winstmarge (inclusief afschrijvingen en rente) is deels de oorzaak van de verwachte daling van de uitvoerprijs van in Nederland geproduceerde goederen. Verder hebben ook de ontwikkelingen van de energiekosten en de invoerkosten een drukkend effect. Alleen de arbeidskosten per eenheid product zullen dit jaar een opstuwend effect hebben op de uitvoerprijzen van in Nederland geproduceerde goederen. Deze invloed is waarschijnlijk wel iets minder sterk dan vorig jaar.

Ondanks het herstel van de productiviteitsgroei zal ook het volgend jaar de arbeidskosten-ontwikkeling per eenheid product waarschijnlijk nog enig opstuwend effect hebben op de uitvoerprijzen van binnenslands geproduceerde goederen. De bijdrage van de invoerprijzen van goederen en halffabrikaten en de energiekosten zal naar verwachting gering zijn. Verwacht wordt dat de ondernemers deze ontwikkelingen vooral zullen gebruiken om de winstmarge enigszins te vergroten, nadat deze vorig jaar is verslechterd.

3.3.3 Invoer

De ontwikkeling van de invoer van goederen volgt in belangrijke mate die van de uitvoer. Dit is gebruikelijk in een open, op export gerichte economie als de Nederlandse. Een aanzienlijk deel van de ingevoerde producten wordt immers na meer of mindere bewerking weer uitgevoerd. Vooral de invoer van grondstoffen en halffabrikaten vertoont een sterke relatie met de buitenlandse afzet van de Nederlandse industrie. In de projectie ligt dan ook besloten dat in het voetspoor van de uitvoer de volumegroei van de invoer van goederen toeneemt. Dit jaar is de groei naar verwachting 2¾%, terwijl deze in de projectie volgend jaar oploopt tot 7¼%.

Bij de invoer van goederen kunnen naast grondstoffen en intermediaire goederen ook investeringsgoederen en consumptiegoederen worden onderscheiden. Hun invoerontwikkeling is vooral afhankelijk van de finale bestedingen door consumenten en de investeringen door bedrijven. Dit jaar is de geraamde groei van de consumptieve bestedingen iets groter dan vorig jaar, toen de toename zeer bescheiden was. Hierdoor is de positieve bijdrage van de consumptie aan de volumegroei van de invoer dit jaar naar verwachting groter dan vorig jaar. Daarentegen is de impuls vanuit de investeringen nog negatief. Ondernemers lijken voorlopig voldoende productiecapaciteit te hebben om aan de hogere vraag te voldoen. Pas volgend jaar leidt het sterke herstel van de wereldhandel tot een investeringsimpuls, die ook de invoercijfers van investeringsgoederen opstuwt tot 6¾%.

Naast het directe effect van de bestedingen speelt in de projectie de toenemende invoerpenetratie een rol. Dit komt doordat buitenlandse producten vergeleken met de in Nederland geproduceerde goederen goedkoper zijn geworden, wat leidt tot substitutie van Nederlandse goederen door buitenlandse. Vorig jaar was dit effect nog bescheiden, maar voor dit jaar en komend jaar neemt het belang aanzienlijk toe. Hierdoor zal het invoervolume van goederen in dit en volgend jaar naar verwachting sterker toenemen dan de uitvoer van goederen.

3.3.4 Betalingsbalans

Het saldo op de goederenbalans, ongerekend energie, zal dit jaar naar verwachting maar weinig veranderen. Ook volgend jaar is het beeld stabiel. Weliswaar ligt in de projectie besloten dat de invoer sneller toeneemt dan de uitvoer, maar dit wordt gecompenseerd door een verbetering van de ruilvoet. Wel is de ruilvoetverbetering minder groot dan vorig jaar. Het overschot van de dienstenbalans toont in de projectie een stijgende tendens. Het saldo van de energiebalans komt dit jaar waarschijnlijk negatiever uit dan vorig jaar. Voor volgend jaar zet die verslechtering naar verwachting in lichte mate door.

Naast de handel in goederen en diensten is de saldo-ontwikkeling van de inkomensstromen met het buitenland van belang voor het uiteindelijke saldo van de lopende rekening. Voor het grootste deel zijn dit de opbrengsten van directe investeringen door Nederlanders in het buitenland. Door een gunstige dollarkoers en een sterke groei in de Verenigde Staten genereerden deze investeringen vooral in 1999 en 2000 een veel grotere positieve opbrengst dan in de jaren ervoor. Aan deze gunstige samenloop van omstandigheden is vorig jaar een einde gekomen. Hierdoor is het resultaat vorig jaar teruggevallen vergeleken met de twee jaren ervoor. Naar verwachting zal de economie in de Verenigde Staten dit jaar weer aantrekken, wat het saldo positief zal beïnvloeden.

Het saldo van de secundaire inkomensstromen zal dit jaar en volgend jaar negatiever zijn dan vorig jaar. Dit komt voornamelijk door hogere inkomensoverdrachten van de Nederlandse overheid aan de EU. De afdracht op basis van de BTW daalt weliswaar iets ten opzichte van vorig jaar, maar de afdracht op basis van het BBP komt hoger uit.

De resultante van al deze ontwikkelingen is dat in de raming het saldo van de lopende rekening dit jaar circa ¾ miljard euro lager uitkomt dan vorig jaar. Volgend jaar daarentegen zal er naar verwachting een toename zijn van 1¼ miljard euro. Geschaald naar het BBP schommelt het overschot op de lopende rekening rond de 5%.

3.3.5 De dollargevoeligheid van de Nederlandse economie

Vanaf het midden van de jaren negentig is de dollarkoers ten opzichte van de euro sterk geapprecieerd. Hiervoor is gebleken dat wisselkoersfluctuaties de concurrentiepositie van nationale industrieën sterk kunnen beïnvloeden (zie tabel 3.10). Sinds de introductie van de euro is de koers van de dollar voor alle landen binnen het eurogebied gelijk. Dit roept de vraag op of wisselkoersfluctuaties vergelijkbare gevolgen hebben in alle afzonderlijke eurolanden of dat kleine eurolanden, zoals Nederland, wellicht gevoeliger of juist minder gevoelig zijn voor dollarkoersveranderingen dan grote eurolanden, zoals Duitsland, Frankrijk en Italië.

Een appreciatie van de dollar heeft in alle landen van het eurogebied gelijksoortige effecten. Zo heeft een dollarappreciatie tot gevolg dat de prijsconcurrentiepositie verbetert, waardoor de export en de productie van de eurolanden stijgt. Daarnaast zullen de invoerprijzen in de eurolanden toenemen, wat leidt tot hogere consumptie- en uitvoerprijzen. Deze inflatie oefent in combinatie met een tijdelijke stijging van de arbeidsproductiviteit een opwaartse druk op de lonen uit. Deze loonstijging leidt tot hogere kosten per eenheid product, hetgeen de initiële verbetering van de concurrentiepositie geheel of gedeeltelijk weer ongedaan maakt. Bij een depreciatie van de dollar zijn de effecten tegengesteld.

De omvang en ‘timing’ van de bovenbeschreven effecten kunnen verschillen voor afzonderlijke eurolanden. In de eerste plaats speelt de openheid van de economie een belangrijke rol. Het effect op het BBP-volume van een gelijke procentuele stijging van de uitvoer is in een open economie, zoals de Nederlandse, vanzelfsprekend groter dan in een minder open economie, zoals die van de drie grote eurolanden. Ook zal het effect op de inflatie groter zijn naarmate de economie opener is. In een open economie zal immers het afzetaandeel van de finale invoer en het kostenaandeel van de intermediaire invoer groter zijn dan in een meer gesloten economie.

Het is evenwel te eenvoudig om uit te gaan van een gelijk procentueel effect op de uitvoer in alle eurolanden. De mate waarin de uitvoer stijgt als gevolg van een dollarappreciatie is namelijk afhankelijk van de mate waarin wordt geconcurreerd met dollarlanden. Daarnaast is het aandeel

van goederen dat in dollars worden verhandeld ('currency invoicing') van belang. Dit speelt bijvoorbeeld bij de handel in energie en overige grondstoffen en halffabrikaten. Bij deze goederen verandert in geval van een wisselkoersfluctuatie niet zozeer de concurrentiepositie en daardoor het productievolume, maar eerder de winstmarge op de producten.

Naast de openheid van de economie speelt ook de arbeidsproductiviteitsontwikkeling een rol. Doordat de werkgelegenheid vertraagd reageert op de hogere productiegroei, zal op korte termijn de arbeidsproductiviteit een stijging laten zien, met een opwaarts effect op de loonontwikkeling. Verwacht mag worden dat bij een dollarappreciatie in een open economie de arbeidsproductiviteit op korte termijn relatief sterk stijgt. Immers, op korte termijn zal het productie-effect door het grotere afzetaandeel van de uitvoer in een open economie omvangrijker zijn dan in een meer gesloten economie. Vanwege de hogere inflatie en arbeidsproductiviteitsontwikkeling op korte termijn is het ook aannemelijk dat de lonen in een kleine open economie in eerste instantie relatief sterker stijgen. Daardoor zal de inflatie nog weer verder toenemen. Door deze nominale aanpassingen zullen ook de evenwichtsherstellende mechanismen sterker en sneller werken, waardoor het productie-effect sneller wegebt.

Om bovenstaande overwegingen te toetsen zijn voor Nederland de effecten berekend op het BBP-volume en de consumptieprijs van een appreciatie van de dollar ter grootte van 10% ten opzichte van alle overige valuta. Deze effecten zijn vervolgens vergeleken met die van een identieke berekening van de OESO voor Duitsland, Frankrijk en Italië (zie tabel 3.11).[3]

Tabel 3.11 Gecumuleerde effecten van een dollarappreciatie van 10% in Nederland, Duitsland, Frankrijk en Italië

	Jaar 1	Jaar 2	Jaar 3	Jaar 4	Jaar 5
	cumulatieve afwijkingen in %				
Bruto binnenlands product					
Nederland	0,4	0,4	0,0	– 0,1	– 0,2
Duitsland	0,3	0,4	0,3	0,2	0,1
Frankrijk	0,2	0,4	0,3	0,3	0,2
Italië	0,2	0,4	0,2	0,2	0,0
Consumptieprijs					
Nederland	0,5	1,4	1,8	2,1	2,3
Duitsland	0,3	0,4	0,8	1,3	2,0
Frankrijk	0,2	0,5	1,0	1,6	2,3
Italië	0,6	1,0	1,5	2,1	2,7

[3] De gegevens voor Duitsland, Frankrijk en Italië zijn afkomstig van: Th. Dalsgaard, C. André and P. Richardson (2001), *Standard Shocks in the OECD INTERLINK Model*, Economic Department Working Paper No. 306, OECD, 6 September 2001. Ten behoeve van de vergelijkbaarheid is ten aanzien van de gevolgen voor de wereldeconomie in de Nederlandse variant aangesloten bij de OESO-uitkomsten.

Op korte termijn neemt het productievolume in Nederland relatief sterk toe in geval van een dollarappreciatie. Echter, ook de binnenlandse prijzen gaan sterker omhoog. Door de sterkere prijseffecten verloopt de aanpassing sneller en wordt de productiegroei in Nederland eerder getemperd. Na drie jaar is de gecumuleerde productieverandering in Nederland daardoor kleiner dan in de drie grote landen. Op den duur zal een permanente wisselkoersverandering in alle eurolanden leiden tot een terugkeer naar het oorspronkelijke productievolume bij een hoger prijsniveau.

Al met al lijkt de Nederlandse economie op korte termijn relatief gevoelig voor dollarkoersfluctuaties vergeleken met grote eurolanden. Dit geldt niet alleen voor het productievolume maar ook voor de inflatie, waardoor de relatief grote productie-effecten ook eerder wegebben.

3.4 Bedrijven

Onder invloed van de verwachte conjunctuuromslag herstelt het groeitempo van het productievolume van bedrijven weer enigszins van 0,8% in 2001 naar 1½% dit jaar. Voor volgend jaar wordt een productiegroei van 2½% verwacht. Productiegroei blijft dit jaar nog vrijwel uit in de industrie, mede vanwege de scherpe concurrentie met buitenlandse producenten en het hieruit voortvloeiend verlies aan marktaandeel. Volgend jaar zal de industrieproductie wel substantieel kunnen toenemen. De winstgevendheid zal dit jaar nog niet verbeteren, maar voor volgend jaar ligt wel enig winstherstel in het verschiet. Door de aanhoudende vraag naar producten van de bouwnijverheid en het voortduren van capaciteitsknelpunten zal de kapitaalinkomensquote van de bouwsector blijven oplopen. Het volume van de bedrijfsinvesteringen daalt in de projectie voor dit jaar nog enigszins, mede door uitstel van voorgenomen investeringsprojecten. Onder invloed van de verdere conjuncturele opleving die wordt voorzien voor volgend jaar zal het investeringsvolume van bedrijven in 2003 aanzienlijk kunnen toenemen.

3.4.1 Productie

Onder invloed van de verwachte conjunctuuromslag herstelt het groeitempo van het productievolume van bedrijven weer enigszins van 0,8% in 2001 naar 1½% dit jaar. Het groeiherstel is vooral het gevolg van een toename van de binnenlandse vraag en van de buitenlandse vraag naar diensten. De goederenafzet naar het buitenland blijft onder druk staan vanwege de scherpe concurrentie met buitenlandse aanbieders op de belangrijkste afzetmarkten. Voor sectoren die sterk afhankelijk zijn van de uitvoer, zoals de industrie en de groothandel, wordt dit jaar nog nauwelijks productiegroei verwacht. De productiegroei is dit jaar hoger dan gemiddeld in de landbouw, de energiesector, de commerciële dienstverlening en de zorg. Bij de landbouw is het herstel vooral het gevolg van de MKZ-crisis, die vorig jaar de landbouwproductie deed dalen. Binnen de commerciële dienstverlening herstelt de groei zich vooral bij de zakelijke dienstverlening en het bank- en verzekeringswezen. Daarnaast is er groeiherstel in de horeca en

de transportsector, mede omdat de negatieve effecten van de terroristische aanslagen in de Verenigde Staten op de mobiliteit weer verdwijnen.

Voor 2003 wordt een verder aantrekken van de productiegroei van bedrijven verwacht naar 2½%. Dit is het gevolg van een verdere opleving van de binnen- en buitenlandse vraag. Tabel 3.12 biedt een overzicht van de verwachte ontwikkeling van de productie in de verschillende bedrijfstakken.[4]

Industrie

Voor de industrie wordt voor dit jaar nog nauwelijks groei voorzien. Weliswaar verbetert de situatie in vergelijking met het afgelopen jaar, waarin de productie met 1% afnam, maar een substantiële groei van het productievolume zal naar verwachting pas volgend jaar volgen. In de metalelektro-industrie was de conjuncturele tegenwind vorig jaar het hardst.

Tabel 3.12 Productievolume[a] bedrijven, 1999-2003

	2000	1999	2000	2001	2002	2003
	waarde mld euro	mutaties per jaar in %				
Landbouw	9,4	5,8	– 1,6	– 2,1	1½	0
Industrie excl. aardolie	58,1	2,9	4,6	– 1,0	¼	1¾
w.o. Metalelektro-industrie	20,4	2,0	6,8	– 1,6	– ½	3
Chemische industrie	10,5	6,7	6,0	– 0,1	1½	2½
Energie	17,7	– 1,5	0,6	2,3	2¼	1¾
Bouwnijverheid	21,3	5,3	2,7	2,7	1	1½
Tertiaire diensten	193,0	5,0	4,3	1,2	1½	3
w.o. Handel en reparatie	48,4	4,8	3,2	1,0	¾	3½
Vervoer	17,7	2,9	3,5	– 0,5	2	2½
Post en telecommunicatie	9,1	17,9	19,8	9,4	5	4¾
Uitzendbranche[b]	10,4	2,5	2,1	– 2,7	– 2¼	5
Overige tertiaire diensten[c]	55,5	6,0	5,0	1,2	1¾	3¼
Zorg	27,4	1,4	2,8	4,0	2¾	2¼
Totaal bedrijven	314,4	3,6	3,8	0,8	1½	2½
Marktsector[d]	248,7	4,5	4,3	0,3	1	2½
w.o. ICT– sector	21,7	12,8	13,8	4,6	3½	5¾

[a] Bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten.
[b] Inclusief huishoudelijke diensten.
[c] Horeca, overige zakelijke dienstverlening en particuliere dienstverlening.
[d] Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur en handel in onroerend goed en zorg.

Alleen de staalproductie kon in 2001 toenemen (met zo'n 2,5%) doordat de aanloopproblemen met de in 2000 bij Corus geïnstalleerde gietwals werden opgelost. Een belangrijke oorzaak van

[4] Meer gedetailleerde bedrijfstakgegevens staan in bijlagen C en D.

de productiedaling in de metalelektro was de wereldwijde vraaguitval naar ICT-producten. De verminderde vraag naar computers en mobiele telefoons leidde tot krimp bij de fabrikanten van chips en chipmachines. Daarnaast leidde de verslechterde wereldconjunctuur tot een afwachtende houding bij investeerders in binnen- en buitenland. Vooral de machine- en auto-industrie werden hiervan de dupe. De productiegroei in de autobranche werd ook negatief beïnvloed door de anticipatie-aankopen van auto's voor particulier gebruik aan het eind van het jaar 2000 in verband met de verhoging van de BTW in 2001.

Het voor dit en komend jaar verwachte groeiherstel zal bij de metalelektro-industrie pas volgend jaar duidelijk zichtbaar worden. Verwacht wordt dat de vraag naar computerapparatuur weer zal aantrekken, evenals, in een later stadium, de vraag naar mobiele telefoons. De vraagontwikkeling zal echter minder onstuimig zijn dan in het recente verleden. Met enige vertraging zal het betere conjuncturele beeld ook leiden tot een grotere vraag naar transportmiddelen en andere investeringsgoederen. Verwacht mag worden dat al in een vrij vroeg stadium de basismetaalindustrie zal opveren met de oplevende vraag. In een later stadium zal dan waarschijnlijk ook de productie van de metaalverwerkende industrie aantrekken. Toch wordt dit groeiherstel pas duidelijk zichtbaar in 2003. Bij de ramingen is aangenomen dat veel Nederlandse metaalbedrijven aan winstherstel meer prioriteit zullen geven dan aan afzetvergroting. Door arbeidsuitstoot zal de arbeidsproductiviteit kunnen toenemen, maar vermoedelijk niet in die mate dat de loonstijgingen geheel worden gecompenseerd. Gegeven de verwachte prijsontwikkeling bij buitenlandse concurrenten zullen de marges onder druk blijven staan, omdat men ook al te groot verlies van marktaandeel zal proberen te vermijden. Enig verlies aan marktaandeel is niettemin waarschijnlijk en daarmee een geringer exportvolume dan op grond van de geraamde ontwikkeling van de wereldhandel verwacht zou mogen worden.

De productie van de chemische industrie daalde vorig jaar licht. Omdat driekwart van de totale omzet van de chemie geëxporteerd wordt, is deze bedrijfstak erg gevoelig voor conjunctuurveranderingen in het buitenland. De uitvoer van petrochemicaliën en primaire kunststoffen stagneerde. De totale exportgroei bleef toch nog enigszins op peil door de groeiende internationale vraag naar eindproducten zoals geneesmiddelen en cosmetica. Dit jaar zal de productie in de chemie weer wat aantrekken. De export van de basischemie zal behoorlijk toenemen, niet alleen vanwege de grotere wereldhandel maar ook door de start en uitbreiding van grootschalige productie-units in onder andere Rotterdam en Terneuzen. Hier staat tegenover dat de afzet van eindproducten dit jaar minder sterk zal stijgen door een nog uitblijvend herstel van het consumentenvertrouwen. Volgend jaar zal het groeitempo verder verbeteren onder invloed van de aantrekkende wereldhandel. Ook de binnenlandse afzet, die voornamelijk bestaat uit intermediaire leveringen aan andere bedrijven, zal in 2003 verder toenemen.

De voedingsmiddelenindustrie liet het afgelopen jaar een lichte krimp zien. Deze krimp was de resultante van een terugval in de productie in de dierlijke sectoren als gevolg van de MKZ-uitbraak, en een geringe groei in de meeste andere onderdelen van de voedings- en genotmiddelenindustrie. De terugval betrof overigens alleen het volume van de productie. Dankzij een forse stijging van, vooral, de prijzen van vlees en zuivel nam de waarde van de productie behoorlijk toe. Voor dit jaar en volgend jaar worden bescheiden groeicijfers verwacht. De milieu- en quotumperikelen in de landbouw zullen voorlopig nog hun stempel drukken op die delen van de voedings- en genotmiddelenindustrie die Nederlandse grondstoffen verwerken, dan wel producten leveren aan de Nederlandse landbouw. Hiertoe behoren onder andere de zuivel-, de vlees-, de suiker- en de veevoerindustrie. Hoewel expansie van de overige onderdelen van de voedings- en genotmiddelenindustrie in beginsel gemakkelijker is, zal de combinatie van marktverzadiging en bescheiden inkomensgroei in de meeste relevante afzetmarkten ervoor zorgen dat de groei – in historisch perspectief – beperkt zal blijven.

Ook in de overige industrie nam de productie vorig jaar enigszins af, vooral vanwege een geringere afzet van de grafische industrie. Voor dit jaar wordt nog geen duidelijk herstel verwacht. Volgend jaar zal de productie naar verwachting aantrekken, vooral vanwege een toenemende vraag naar de producten van de grafische industrie en de meubelindustrie en naar hout en bouwmaterialen.

Bouw

In de bouwnijverheid neemt de groei dit jaar af in vergelijking met vorig jaar. Dit is enerzijds een uitvloeisel van een vorig jaar geringer aantal verleende bouwvergunningen en anderzijds het gevolg van een tijdelijke groeivertraging in de grond-, weg- en waterbouw (GWW), zoals bij de aanleg van infrastructuur voor de spoorwegen. Voor volgend jaar wordt een vergelijkbare groei van het bouwvolume verwacht. Deze is de resultante van enerzijds een productiedaling in de utiliteitsbouw in reactie op de vele recent gereed gekomen kantoor- en bedrijfspanden en anderzijds groeiversnellingen bij de woningbouwproductie en bij de uitvoering van GWW-projecten. Hiernaast zullen herstel- en verbouwactiviteiten dit jaar en volgend jaar waarschijnlijk een stabiele groeimarkt vormen met een gemiddelde jaarlijkse groei van zo'n 3% per jaar. De hoogste groei zal naar verwachting worden gerealiseerd in de GWW-sector, net als in de afgelopen jaren. In het recente verleden heeft de grote, aanhoudende vraag naar uitvoering van infrastructurele werken geleid tot een stijging van de prijzen in deze sector (zie kader).

Commerciële diensten

Van het vraagherstel in binnen- en buitenland profiteren dit jaar ook de dienstverlenende sectoren, met uitzondering van het uitzendwezen. Het aantal uitzendkrachten daalde fors in 2001, met name in de tweede helft van het jaar. Dit beïnvloedt het gemiddeld aantal uitzenduren in 2002 ook nog negatief. Omdat het conjunctuurherstel dit jaar nog bescheiden is, zal het

Uitvoeringshausse infrastructurele projecten leidt tot prijsstijgingen in de GWW-sector

In de grond-, weg- en waterbouw (GWW-)sector is sprake van prijsstijgingen die boven de gemiddelde inflatie uitgaan. In de Nationale Rekeningen wordt de prijsstijging voor 2000 gesteld op 4% voor de GWW overheid (Rijk en gemeenten) en 6% voor de kleinste sector, GWW bedrijven. Deze prijsstijging wordt met name veroorzaakt door het grote aantal infrastructurele projecten dat de overheid tegelijkertijd laat uitvoeren, zoals de Betuwelijn, de HSL en de Westerscheldetunnel. De invloed hiervan is op twee manieren terug te vinden in de prijsontwikkeling. Enerzijds heeft de druk op de GWW-sector geleid tot een sterke stijging van de winstmarges. Was de kapitaalinkomensquote in 1996 nog 21%, in 2000 bedroeg hij gemiddeld 28%. Anderzijds heeft de noodzaak tot capaciteitsuitbreiding er mede voor gezorgd dat steeds meer activiteiten door de grote bedrijven worden uitbesteed. Dit leidt ook tot prijsstijgingen, aangezien GWW-bedrijven bij uitbesteding het proces minder in eigen hand hebben en grotere risico's lopen op hogere kosten. Daarnaast leidt uitbesteding van werkzaamheden tot meer coördinatie-activiteiten. De hogere kosten kunnen door de geringe prijselasticiteit van de vraag worden verdisconteerd in de prijs. Overigens levert uitbesteding van activiteiten, naast capaciteitswinst, ook efficiencywinsten op voor de grote ondernemingen, omdat zij zich meer kunnen richten op de meest winstgevende activiteiten. Tenslotte zij opgemerkt dat de toegenomen vraag ook heeft geleid tot een loonkostenstijging van 24% in de periode 1996-2000. Deze loonkostenstijging werkt door in de prijzen.

Ontwikkeling van de kapitaalinkomensquote en het volume aan investeringen in de GWW-sector

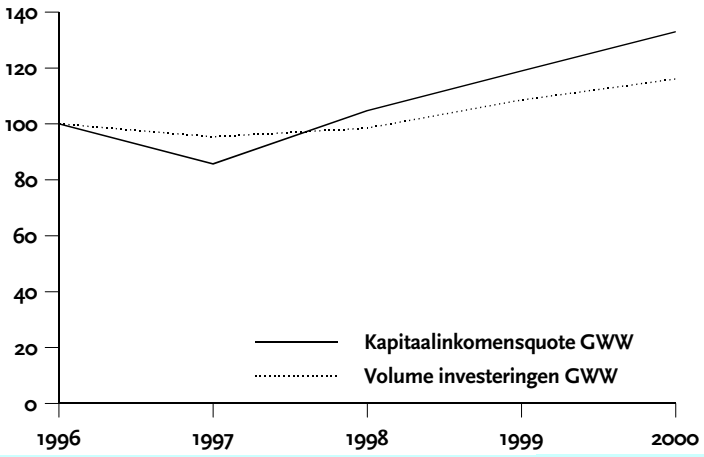

uitzendwerk naar verwachting per saldo in 2002 verder krimpen. Pas in 2003 zal het uitzendwezen profiteren van het conjunctuurherstel. Het geschetste conjunctuurverloop geldt vooral voor het traditionele uitzendwerk en minder voor detacheringen en andere arbeidsbemiddeling.

De markt voor bancaire diensten liet in 2001 een divers beeld zien. Enerzijds zijn Nederlandse consumenten, in vergelijking met voorgaande jaren, opvallend veel gaan sparen in 2001, zodat het volume van de rentemarge sterk toenam. Anderzijds daalden de inkomsten uit provisies

aanzienlijk. Vooral de provisie-inkomsten uit effectenemissies namen vorig jaar sterk af. Daarnaast daalden de provisie-inkomsten door vermindering van het zakelijk betalingsverkeer en door een teruglopend aantal orders voor de effectenbeurs. Bij de verzekeraars traden vorig jaar forse premiestijgingen op, van zo'n 7% bij de schadeverzekeringen en zo'n 10% bij de ziektekostenverzekeringen. Al met al groeide het productievolume van het bank- en verzekeringswezen vorig jaar slechts in geringe mate. Door de aanslagen in de Verenigde Staten zijn herverzekeraars terughoudender geworden in hun acceptatiebeleid. Daarom worden voor dit jaar weer forse premiestijgingen verwacht in de verzekeringsbranche. Voor het bankwezen wordt een licht herstel verwacht van de provisie-inkomsten, min of meer in lijn met de conjuncturele opleving. Hier staat tegenover dat de rentemarge waarschijnlijk minder uitbundig zal groeien dan in 2001.

De sector handel is gevoelig voor de algemene conjuncturele ontwikkeling. De handel, en in het bijzonder de groothandel, intermedieert tussen andere bedrijfstakken, terwijl de detailhandel rechtstreeks de effecten ondervindt van veranderingen in de groei van de consumentenuitgaven. In de neerwaartse fase van de conjunctuur neemt het kostenbewustzijn toe en worden – waar mogelijk – kortingen bedongen. Dit leidt tot verkrapping van de marges. Ook in de consumentenmarkt nemen de marges af als het economisch tegen zit. Terwijl vorig jaar de volumegroei van de handel vrijwel spoorde met de groei van het nationaal inkomen, bleef de prijsstijging in de handel achter bij die van het algemene prijspijl. Voor dit jaar zal het beeld niet veel anders zijn. Pas volgend jaar wordt een verruiming van de handelsmarges voorzien. Het gros van de kosten van de invoering van de euro werd reeds vorig jaar genomen; het restant van deze kosten valt in de eerste paar maanden van 2002. De groothandel, de importeurs en de exporteurs zullen het eerst de positieve effecten ervaren van de overgang naar de euro in de vorm van lagere transactiekosten binnen het eurogebied. Deze kostenverlaging is blijvend, en zal deels tot uitdrukking komen in betere marges, deels ook worden doorgegeven aan de afnemers in de vorm van lagere prijzen. In 2002 zal de volumegroei in de autohandel miniem of zelfs negatief zijn, terwijl voor 2003 herstel wordt verwacht. De verwachte liberalisatie van de Europese automarkt zal vanaf volgend jaar de kostprijzen 'af fabriek' mogelijk doen stijgen (zie kader).

Op de markt voor telecommunicatie waren mobiele telefonie en dataverkeer ook vorig jaar weer de succesnummers. Zo kwamen er in 2001 meer dan twee miljoen mobiele aansluitingen bij, waardoor de penetratiegraad nu rond de 80 procent ligt. Opvallend was, dat er vorig jaar een einde kwam aan de forse tariefdalingen bij mobiele telefonie. Het vaste telefoonverkeer groeide vorig jaar met zo'n 8 procent, met name door een sterke groei van het internetgebruik. In totaal kwam de volumegroei van de toegevoegde waarde in 2001 voor de post- en telecomsector uit op ruim 9%. Voor de jaren 2002 en 2003 wordt een verdere vertraging van de groei verwacht, die

Grote veranderingen op til op Europese personenautomarkt

De autohandel ziet een structurele verschuiving in het distributiesysteem op zich af komen, die het gevolg is van Europees beleid. De distributie van personenauto's kent nu nog een systeem waarbij de autofabrikanten een hechte greep hebben op de handelsketen via eigen importeurs en exclusieve dealerschappen per merk. In de dealerlicenties is de handelingsvrijheid van de dealer sterk aan banden gelegd, onder andere via verbod op levering naar andere landen, verbod op parallelverkoop van andere merken, inperking van de mogelijkheden om met prijzen te stunten, regels over de inrichting van showrooms en regels met betrekking tot de verkoop van reserve-onderdelen. Hoewel een aantal van deze concurrentiebeperkende maatregelen in strijd is met het algemene mededingingsbeleid binnen de Europese Unie, werden ze gedoogd onder een tijdelijke regeling met als voornaamste argument de bescherming van de serviceverlening aan de autokopers. Deze regeling werd steeds verlengd maar zal in september 2002 aflopen.
In de afgelopen jaren nam de kritiek op de vrijstellingsregeling toe, onder meer omdat deze leidde tot belemmeringen op het vrije verkeer van goederen tussen de EU-landen. Het staat een dealer namelijk niet vrij een auto te verkopen aan ingezetenen van andere lidstaten. Een belangrijke reden voor de autofabrikanten om deze handelsbeperkingen op te leggen, was dat men hiermee een systeem van prijsdifferentiatie per land in stand kon houden. Halfjaarlijkse rapporten van de EU bevestigden keer op keer dat in de lidstaten voor gelijke auto's verschillende prijzen gehanteerd werden, ook na correctie voor transportkosten, wisselkoersverschillen en modeluitvoeringen. Eén van de redenen voor prijsdifferentiatie is het streven om de consumentenprijzen na belastingen min of meer gelijk te maken in de verschillende landen, ondanks de zeer grote nationale verschillen in de belastingheffing op personenauto's. Voor Nederland betekent dit dat de 'af fabriek'-prijzen (dus vóór belasting) relatief laag zijn in vergelijking met andere Europese landen. De 'af fabriek' prijzen in Duitsland en het Verenigd Koninkrijk liggen bijvoorbeeld circa 10% hoger dan in Nederland.
Voor de toekomst stuurt EU-commissaris Monti aan op een autodistributiesysteem waarbij meer concurrentie tussen dealers mogelijk is, waarbij dealers meerdere merken mogen verkopen, en waarbij ze ook in heel Europa mogen verkopen. Over de toekomstige regeling vindt nog discussie plaats met het Europese parlement. Gevolg van de veranderingen zal zijn, dat de concurrentie tussen dealers zal toenemen en dat de 'af fabriek'-prijzen in de lidstaten waarschijnlijk zullen convergeren naar een gemeenschappelijk niveau. Ervan uitgaande dat de relatief hoge Nederlandse belasting op de aanschaf van personenauto's voorlopig in stand blijft, kunnen de autoprijzen in Nederland dan vanaf volgend jaar oplopen. De stijging van de Nederlandse prijzen 'af fabriek' zal naar verwachting de daling van de marges in de autohandel als gevolg van de toenemende concurrentie overtreffen. Onbekend is echter hoe snel de convergentie van de prijzen 'af fabriek' zal plaatsvinden. Omdat ook de precieze uitvoeringsmodaliteiten van de liberalisatie nog onzeker zijn, is het mogelijke effect ervan op de inflatie en het productievolume niet opgenomen in de centrale raming voor het volgend jaar.
Mochten de voorstellen van de Europese Commissie doorgang vinden, dan zullen de invoerprijzen van auto's volgend jaar naar verwachting met circa 5% stijgen. De inflatie zal hierdoor met 0,1 à 0,2% toenemen, terwijl de binnenlandse afzet van personenauto's negatief zal worden beïnvloed.

nauwelijks samenhangt met conjuncturele ontwikkelingen, maar veel meer met marktverzadiging. De grote groei bij het aantal mobiele aansluitingen is er duidelijk uit. Telecombedrijven zullen proberen het gebruik per aansluiting te laten stijgen, maar het lijkt onwaarschijnlijk dat mobiele datacommunicatie de komende jaren al voor een nieuwe groei-impuls zal zorgen. Het internetverkeer zal naar verwachting wel onverminderd blijven

doorgroeien en mogelijk nog een extra impuls krijgen wanneer meer particulieren en bedrijven de overstap maken naar breedbandaansluitingen.

Bij de zakelijke dienstverleners, in het bijzonder bij de computerservicebedrijven, groeide de productie jaren achtereen sterk.[5] Vorig jaar viel de productiegroei van de zakelijke dienstverlening sterk terug, onder meer als gevolg van de economische vertraging. Als leverancier van hoofdzakelijk diensten aan andere bedrijfstakken is deze bedrijfstak tamelijk conjunctuurgevoelig. Daarnaast vielen vorig jaar belangrijke impulsen weg zoals het millenniumprobleem en de euroconversie en werd het bedrijfsleven veel terughoudender bij het opzetten van e-commerce activiteiten en bij het invoeren van nieuwe ICT-technieken. De hoge ICT-budgetten van de tweede helft van de jaren negentig zijn intussen drastisch teruggeschroefd. Vooral de computerservicebedrijven zagen hierdoor hun productiegroei vorig jaar sterk afnemen. Andere zakelijke dienstverleners, zoals de meer traditionele adviesbureaus, ondervonden minder hinder van de economische vertraging. Bij hun klanten vond wel een vraagverschuiving plaats van strategische adviezen naar adviezen over kostenreductie en herstructurering. Dit jaar en volgend jaar zal de productiegroei van de zakelijke dienstverlening zich naar verwachting maar in beperkte mate herstellen. Zo zal de productiegroei van de computerservicebedrijven in volumetermen oplopen van ongeveer 5% in 2001 tot circa 8% in 2003. Doordat een snelle introductie van UMTS en een doorbraak van B2C e-commerce vooralsnog niet worden verwacht, krijgen de computerservicebedrijven op korte termijn geen extra impuls. Wel profiteren software- en beveiligingsbedrijven van de toegenomen aandacht voor beveiliging na de gebeurtenissen van 11 september vorig jaar. Daarnaast zet de trend van uitbesteding van ICT-activiteiten verder door. Ook trekken ICT-dienstverleners profijt van de toenemende aandacht voor ICT-technieken die bedrijven kunnen helpen bij het stroomlijnen van het productieproces en van het communicatieproces met leveranciers en klanten.

In de overige branches van de zakelijke dienstverlening trekt de groei in het algemeen licht aan vanwege het herstel van de conjunctuur. De vraag naar zakelijke diensten zal mede door het complexer worden van bedrijfsprocessen en door incidentele factoren zoals het nieuwe belastingstelsel zowel dit jaar als volgend jaar sneller toenemen dan de gemiddelde economische groei. Bij ingenieurs- en architectenbureaus zal omzet kunnen wegvallen omdat hun werkzaamheden aan grote projecten als HSL en Betuwelijn over het hoogtepunt heen zijn.

Veel horeca-ondernemers hadden vorig jaar een slecht jaar. Eerst was er de zich maandenlang voortslepende MKZ-crisis en toen hier eindelijk licht gloorde, volgden op 11 september de

[5] Zie F.W. Suijker, A.E. Kuijpers, M.F. van Dijk, H.L.M. Kox en H.P. van der Wiel, *De commerciële dienstverlening: een heterogene sector met gunstige groeiperspectieven*, CPB Document no. 17, 2002.

aanslagen in de Verenigde Staten. Tegelijkertijd vertraagde de economische groei wereldwijd al sterk. De MKZ-crisis had met name aanzienlijke gevolgen voor horeca-bedrijven in gebieden die vanwege de ziekte gedeeltelijk of geheel afgesloten werden van de buitenwereld. Niet alleen de toeristen moesten hierdoor afhaken, maar ook cursussen en congressen in het landelijk gebied konden niet doorgaan. Voor een deel leidde de MKZ-crisis wel tot extra groei van de horeca in andere landstreken. De tegenvallende economische ontwikkeling en de gebeurtenissen in Amerika troffen vooral de zakelijke markt. In dit segment kregen de vijfsterren-hotels de zwaarste klappen en dit werd nog versterkt doordat kapitaalkrachtige Amerikaanse toeristen en masse wegbleven. Ook West-Europese toeristen bleven dichter bij huis. Vorig jaar kwamen daardoor zo'n 10% ofwel 1 miljoen minder toeristen naar ons land dan in 2000. En ook de Nederlanders zelf hebben vorig jaar minder van horeca-faciliteiten gebruik gemaakt dan op basis van de welvaartsontwikkeling verwacht mocht worden. Voor dit jaar en volgend jaar wordt een gematigd herstel voorzien, zowel bij de consumptieve bestedingen als bij de zakelijke markt. Door het verder op de achtergrond raken van de aanslagen in de Verenigde Staten zal het grensoverschrijdende reisverkeer weer aantrekken, niet alleen naar Nederland maar ook vanuit Nederland naar het buitenland.

Land- en tuinbouw

Het volume van de bruto productie in de landbouw nam in 2001 met ruim 2% af. Vooral de uitbraak van MKZ en de lagere opbrengsten in de akkerbouw waren hiervoor verantwoordelijk. Maar ook de tuinbouw liet het afgelopen jaar een kleine krimp zien vanwege sterk lagere oogsten in de fruitteelt. De externe omstandigheden zijn in het algemeen niet erg gunstig voor een expansie van de landbouw. Milieumaatregelen, quotumregelingen en verzadigingsverschijnselen op belangrijke afzetmarkten bemoeilijken de autonome groeimogelijkheden. De groeiverwachtingen voor dit jaar en volgend jaar weerspiegelen dit. Weliswaar wordt voor het lopende jaar nog een groei van 1½% geraamd, maar dit heeft vooral te maken met een opklimmen uit het MKZ-dal en de verwachte betere weersomstandigheden, met navenant hogere opbrengsten in de akkerbouw en de fruitteelt. De verdere aanscherping van de mestmaatregelen leidt zowel dit jaar als volgend jaar tot een afname van het aantal dieren in de intensieve veehouderij.

Energie

De tegenvallende economische groei en de (nog steeds) hoge energieprijzen drukten vorig jaar het energiegebruik. Het effect van de hoge energieprijzen op de efficiëntie van het verbruik zal ook in de komende jaren het energieverbruik nog neerwaarts beïnvloeden. De weersomstandigheden vorig jaar zorgden voor een toename van verbruik en productie. Hoewel het afgelopen jaar een relatief warm jaar was, was het toch kouder dan het jaar 2000. Als gevolg hiervan namen vorig jaar zowel het kleinverbruik van gas als de binnenlandse gasafzet toe. In de

raming voor dit en komend jaar wordt met normale buitentemperaturen gerekend en dus met een grotere afzet van binnenlands aardgas aan de kleinverbruikers dan vorig jaar.

In 2001 is de invoer van aardgas wederom fors gestegen. Zowel de invoer door de Gasunie als de invoer door derden namen toe. Toenemende concurrentie door buitenlandse aanbieders zorgt ervoor dat het binnenslands gewonnen gas vooral bij de industriële klanten marktaandeel verliest. Ook voor het lopende en komende jaar wordt een toename van de invoer verwacht. Tegenover een dalende binnenlandse afzet staan stijgende exporten. Door enkele grote uitvoercontracten voor aardgas kon vorig jaar een forse groei van de productie worden gerealiseerd.

De productie van elektriciteit groeit met de aantrekkende vraag; de invoer van elektriciteit zal naar verwachting nauwelijks toenemen.

Zorg

De groei van het productievolume van de bedrijfstak zorg[6] was in 2001 met 4% aanzienlijk. De groei was het gevolg van forse intensiveringen, gericht op de aanpak van de wachtlijstproblematiek, het oplossen van arbeidsmarktknelpunten en het stimuleren van ICT-investeringen. Voor de jaren 2002 en 2003 wordt een aanzienlijk lagere groei van het productievolume verwacht, omdat de intensiveringen in die jaren een beperktere oploop kennen.

3.4.2 Winstgevendheid

Dit jaar blijft de winstgevendheid van bedrijven naar verwachting onder druk staan. De kapitaalinkomensquote, het complement van de arbeidsinkomensquote, komt voor de marktsector uit op 14¾%. Dit is een fractie lager dan het voorgaande jaar en veel lager dan het niveau aan het eind van de vorige eeuw. Een substantiële stijging van de arbeidskosten per eenheid product heeft de winsten gedrukt, waardoor de arbeidsinkomensquote in de afgelopen drie jaar gecumuleerd met 4%-punt is opgelopen. Vorig jaar was de ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product wel bijzonder ongunstig voor de winsten. De combinatie van stijgende loonkosten en een dalende arbeidsproductiviteit had een opwaarts effect van bijna 5%-punt. Voor een effect met een vergelijkbare omvang moet worden teruggegaan tot de zeventiger jaren. De situatie werd enigszins getemperd door de inflatie en de ruilvoetverbetering, maar per saldo steeg de arbeidsinkomensquote met 1,9%-punt.
Naar verwachting vertoont de arbeidsinkomensquote dit jaar een beperkte verdere stijging tot 85¼%, terwijl voor volgend jaar een bescheiden daling van ¾%-punt wordt verwacht, veroorzaakt door het herstel van de arbeidsproductiviteit.

[6] De bedrijfstak zorg heeft een iets andere dekking dan de budgettaire sector zorg. Zo wordt het verbruik van medicijnen en hulpmiddelen volgens het systeem van de Nationale Rekeningen geboekt bij de industrie en niet bij de bedrijfstak zorg.

Tabel 3.13 Determinanten van de arbeidsinkomensquote marktsector, 1998-2003

		1998	1999	2000	2001	2002	2003
		mutaties per jaar in %-punt					
Arbeidsinkomensquote		81,0	81,9	83,1	84,9	85¼	84½
Idem, mutatie		0,0	1,0	1,1	1,9	¼	– ¾
Bijdrage	Loonsom per werkende	3,2	2,4	4,2	3,3	4½	3¾
	Arbeidsproductiviteit	1,8	0,7	1,3	– 1,5	½	1¾
	Loonkosten per eenheid product	1,4	1,7	2,9	4,8	4	2
	Binnenlandse afzetprijs[a]	– 1,2	– 1,6	– 1,7	– 2,2	– 2½	– 1¾
	Externe ruilvoet	– 0,2	0,9	0,0	– 0,8	– 1	– ¾

[a] Ongerekend indirecte belastingen en subsidies.

Door de verwachte stijging van de kapitaalsinkomensquote met ¾%-punt neemt naar verwachting ook de winstquote volgend jaar enigszins toe tot 7½%, een niveau dat evenwel nog altijd ver beneden dat van eind jaren negentig ligt. Bij de winstquote wordt rekening gehouden met de ontwikkeling van de netto rentelasten en de winstbelasting. De netto rentelastenquote is in de raming volgend jaar ongeveer gelijk aan die van dit jaar. Zowel de rentelasten als de rentebaten zijn naar verwachting beide wat hoger. Dit komt doordat de rente in de jaren ervoor een stijgende tendens toonde. Omdat dit soort renteschommelingen alleen relevant zijn voor leningen die nieuw worden afgesloten, ijlt deze ontwikkeling na in de rentebaten en rentelasten.

Hoewel de winstquote van productie in Nederland volgend jaar iets verbetert ten opzichte van dit jaar, geldt dit naar verwachting niet voor de solvabiliteit. Ingehouden winsten zijn weliswaar de belangrijkste bron voor een toename van eigen vermogen, maar het aarzelend herstel van de winstgevendheid is nog onvoldoende voor een verbetering van de solvabiliteit. Een andere belangrijke bron voor de toename van het eigen vermogen is de opbrengst van investeringen in het buitenland. De Nederlandse investeringen in het buitenland zelf nemen dit jaar naar verwachting minder toe dan vorig jaar. Door de neergang van de Nederlandse conjunctuur lag de investeringsstroom vorig jaar beduidend lager dan in het topjaar 2000. De gunstiger ontwikkeling van de conjunctuur zal naar verwachting leiden tot een herstel van de groei van de Nederlandse investeringen in het buitenland. Aangezien in het verleden de ontwikkelingen van de investeringsstromen en de daarbij behorende inkomsten vrij parallel liepen, zullen ook de inkomsten uit buitenlandse investeringen volgend jaar waarschijnlijk weer gaan aantrekken.

Omdat de eigen bronnen ter financiering van de investeringen behoorlijk zijn afgenomen, zullen de ondernemers de investeringen meer met vreemd kapitaal moeten financieren. Desondanks wordt niet verwacht dat de kredietgroei zal toenemen. Met het huidige economische klimaat zullen de kredietverschaffers namelijk voorzichtiger zijn met het

verstrekken van krediet. Deze neerwaartse druk is naar verwachting groter dan de opwaartse als gevolg van de toegenomen vraag.

Tabel 3.14 Aspecten winstgevendheid en vermogensverhoudingen marktsector, 1998-2003

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	%					
Kapitaalinkomensquote marktsector[a]	19,0	18,1	16,9	15,1	14¾	15½
w.v. Industrie excl. aardolie	27,6	27,1	26,9	23,7	22½	23¼
Bouwnijverheid	11,9	16,1	16,6	19,0	20½	21¼
Tertiaire diensten[b]	22,4	22,1	20,7	18,7	18½	19¼
w.v. Handel en reparatie	25,9	26,2	24,1	21,4	20¼	20½
Overige tertiaire diensten[c]	16,0	17,0	15,9	13,4	13¼	13¾
Kapitaalinkomensquote (gecorrigeerd)[d]	21,8	21,3	20,2	18,7	18¼	19
w.v. Netto rentelastenquote	4,2	4,3	4,7	5,4	6	5¾
Belastingquote	6,0	6,0	6,6	5,9	5¾	6
Winstquote (productie in Nederland)	11,7	10,9	9,1	7,5	6½	7½
Rentabiliteit eigen vermogen	8,5	9,1	8,1	6,6	6¼	6¾
Solvabiliteit	46,5	47,0	45,6	43,8	43	43
Lange rente	4,6	4,6	5,4	4,9	5	5
Korte rente	3,5	3,0	4,4	4,3	3¼	3¾

[a] De marktsector is hier inclusief banken en verzekeringswezen. Dit begrip is het complement van de arbeidsinkomensquote.
[b] Exclusief verhuur van en handel in onroerend goed.
[c] Horeca, overige zakelijke dienstverlening en particuliere dienstverlening.
[d] De marktsector is hier exclusief banken en verzekeringswezen.

De winstgevendheid van de marktsector vermindert in de raming voor dit jaar in vergelijking met vorig jaar en zal naar verwachting volgend jaar weer verbeteren. In het merendeel van de bedrijfstakken binnen de marktsector stemt de ontwikkeling van de kapitaalinkomensquote overeen met dit algemene beeld. Een opvallende uitzondering is de bouwnijverheid, waarvoor ook voor dit jaar een toenemende winstgevendheid wordt voorzien. Dit hangt samen met een aanhoudende vraag naar bouwproducten, terwijl de mogelijkheden voor capaciteitsuitbreiding beperkt zijn omdat aannemers moeilijk aan gekwalificeerd personeel kunnen komen. Binnen de industrie wijken zowel de voedings- en genotmiddelenindustrie als de chemie qua winstgevendheid af van het algemene patroon. In de voedings- en genotmiddelenindustrie is het herstel van de volumegroei van de productie vanuit het dal van de MKZ-crisis zo sterk, dat de winstgevendheid dit jaar al verbetert. In de chemie zal naar verwachting ook volgend jaar de winstgevendheid nog verder afnemen. Capaciteitsuitbreidingen zetten de prijzen van petrochemicaliën en kunststoffen op de Europese markt verder onder druk. Daarnaast kan de daling van de olie- en grondstoffenprijzen de stijging van de arbeidskosten onvoldoende compenseren.

In de metalelektro en de overige industrie zal naar verwachting winstherstel dit jaar nog uitblijven, doordat de concurrentiestrijd met buitenlandse aanbieders zeer scherp is vanwege de stijging van de arbeidskosten per eenheid product. Volgend jaar zal de winstgevendheid in deze industrietakken onder invloed van het betere conjuncturele beeld wel kunnen toenemen. Ook de deelsectoren van de commerciële dienstverlening volgen het algemene patroon van een dit jaar geringere winstgevendheid, gevolgd door winstherstel volgend jaar. Alleen het bank- en verzekeringswezen wijkt hiervan af doordat de kapitaalinkomensquote dit jaar in de raming al stijgt. De winstgevendheid in deze tak van dienstverlening zal dit jaar al toenemen vanwege aantrekkende provisie-inkomsten en hogere premietarieven bij de schadeverzekeraars.

Tabel 3.15 Arbeidsproductiviteit[a], 1998-2003

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %					
Landbouw	1,1	6,1	– 2,4	1,0	3½	2½
Industrie exclusief aardolie	2,4	2,7	3,9	– 1,3	2¼	3¼
Bouwnijverheid	2,0	3,0	0,5	1,7	¾	1¼
Tertiaire diensten	1,7	1,1	1,0	– 0,9	1	2¼
w.v. Handel en reparatie	5,2	1,4	– 0,2	– 1,7	½	3
Post en telecommunicatie	12,5	14,8	14,2	4,3	6¼	6½
Overige tertiaire diensten[b]	– 0,3	1,6	1,2	– 2,0	0	2
Zorg	– 2,7	– 1,1	0,3	0,0	¼	0
Totaal bedrijven	1,2	1,0	1,3	– 0,9	1	2
Marktsector	2,2	1,7	1,8	– 1,1	1¼	2½
w.v. ICT–sector	7,6	6,8	9,2	1,0	3¼	4¾

[a] Volume bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten per arbeidsjaar.
[b] Horeca, overige zakelijke dienstverlening en particuliere dienstverlening.

Vorig jaar daalde de arbeidsproductiviteit in de marktsector. Deze daling wordt veroorzaakt doordat de productiegroei vertraagde terwijl de werkgelegenheid in de marktsector relatief sterk bleef doorgroeien. Het is gebruikelijk dat de werkgelegenheid zich met enige vertraging aanpast aan de groei van de productie. Daarnaast zijn werkgevers vanwege de krappe arbeidsmarkt meer geneigd om hun personeel aan te houden. Naar verwachting zal de werkgelegenheid in de marktsector dit jaar niet meer toenemen, zodat de productiviteitsgroei in 2002 oploopt met de groei van de productie. Volgend jaar wordt voor de marktsector een verdere toename verwacht van de groei van de arbeidsproductiviteit naar 2½%. Sinds 1994, dat eveneens een jaar van conjunctuurherstel was, is een dergelijke productiviteitsgroei niet meer waargenomen.

Dit jaar neemt de arbeidsproductiviteit in de projectie al relatief sterk toe in de landbouw, de industrie en de telecommunicatie door een aantrekkende productie bij een krimpende werkgelegenheid. Volgend jaar zal ook in de handel en de zakelijke dienstverlening de

arbeidsproductiviteit naar verwachting sterk verbeteren. De voortdurende personeelsschaarste noopt de zakelijke dienstverlening tot efficiencyverbetering. Verwacht wordt dat de branche erin zal slagen de vruchten te plukken van de omvangrijke ICT-investeringen die in het verleden zijn gedaan. Deze verwachting houdt een ommekeer in omdat de bijdrage aan de arbeidsproductiviteitsgroei van de bedrijfstak overige tertiaire diensten in de tweede helft van het vorige decennium gemiddeld negatief is geweest (zie kader).

3.4.3 Investeringen

Het patroon van de investeringsgroei komt overeen met dat van de winstgevendheid. De daling van de investeringen in 2001 zet naar verwachting door in 2002, maar slaat weer om in een stijging in 2003. Aangezien een groot deel van de investeringen zeer conjunctuurgevoelig is, werken conjunctuurschommelingen vaak versterkt door in de investeringen. Doordat de productiegroei sneller dan verwacht is afgenomen, zijn veel investeringen uitgesteld. De daling van de investeringsgroei begint hierdoor al in 2001. Aangezien ook de bezettingsgraad terugloopt en de noodzaak tot investeren na de hoge investeringen van het verleden is verminderd, daalt het investeringsvolume in 2002 verder. Voor 2003 kan door de weer aantrekkende productiegroei en door het alsnog uitvoeren van uitgestelde investeringsprojecten een positieve groei worden verwacht.

De teruggang van de investeringen is dit jaar vooral zichtbaar bij de categorie overige vervoermiddelen (rail, schepen en vliegtuigen). Omdat de komende jaren nog fors geïnvesteerd zal worden in railvervoermiddelen, wordt hiermee vooral de sterke achteruitgang van de investeringen in vliegtuigen aangegeven. In het jaar 2000 werden bijzonder veel vliegtuigen aangeschaft. De investeringen in vliegtuigen staan sindsdien onder druk en dit werd nog versterkt door de aanslagen van september vorig jaar. Ook de investeringen in wegvervoermiddelen laten dit jaar een daling zien, zij het minder sterk dan bij de overige vervoermiddelen. Hierin is de gevoeligheid van de auto-afzet voor conjunctuurbewegingen zichtbaar. Voor volgend jaar wordt groeiherstel verwacht van de investeringen in zowel weg- als overige vervoermiddelen.

Ook bij andere investeringstypen is ongeveer hetzelfde beeld zichtbaar als bij de vervoermiddelen. Zo worden dit jaar minder uitbreidingsinvesteringen gedaan in machines en computers vanwege de teruglopende productiegroei. Bovendien is het doen van diepte-investeringen minder urgent, nu het door de oplopende werkloosheid weer gemakkelijker en goedkoper lijkt te gaan worden om vacatures te vervullen. De meeste bedrijven zijn inmiddels ruim voorzien van computerapparatuur. De investeringvraag naar computers is daarom hoofdzakelijk vervangingsvraag. De investeringen in immateriële activa blijven dit jaar naar verwachting nog enigszins toenemen vanwege de noodzaak nieuwe software aan te schaffen.

Grote verschillen in bijdragen van bedrijfstakken aan macro-economische productiviteitsgroei

Welke bedrijfstakken dragen sterk bij aan de macro productiviteitsgroei en welke bedrijfstakken minder of zelfs negatief? Simpel gezegd draagt een bedrijfstak op twee manieren *direct* bij aan de totale arbeidsproductiviteitsgroei. Ten eerste door productiviteitswinsten binnen de bedrijfstak zelf. Daarnaast gaat het algehele productiviteitspeil omhoog naarmate hoogproductieve bedrijfstakken een zwaarder gewicht krijgen in de totale economie.
In de periode 1996-2000 nam de arbeidsproductiviteit van de marktsector gemiddeld met iets meer dan 1½% per jaar toe. Alhoewel dit iets beter was dan in de eerste helft van de jaren negentig, valt de ontwikkeling in historisch maar ook internationaal perspectief tegen. Gezien het teruglopend arbeidsaanbod wordt de toekomstige economische groei in Nederland steeds meer afhankelijk van de arbeidsproductiviteitstoename.
De figuur geeft een overzicht voor de periode 1996-2000. De bedrijfstakken zijn gerangschikt naar grootte van hun jaarlijkse bijdrage aan de productiviteitsstijging van de marktsector, beginnend met de grootste. De verschillende bijdragen tellen op tot de totale stijging van ruim 1½%. De werkgelegenheidsaandelen geven inzicht in de omvang van de bedrijfstakken. De handel is – net als in de Verenigde Staten – de bedrijfstak met de grootste bijdrage.[1] De handel realiseerde mede door toepassing van ICT een sterke productiviteitstoename in combinatie met een licht stijgend aandeel in de economie.[2] Ook de bijdragen van de industrie en de communicatie waren groot. De overige bedrijfstakken, meest dienstverlenende bedrijven, droegen nauwelijks bij aan de productiviteitstoename van de marktsector in de periode 1996-2000. De bijdrage van de bedrijfstak tertiair overig, waaronder de zakelijke dienstverlening, was zelfs licht negatief in deze periode. In deze analyse blijven overigens de *indirecte* bijdragen aan de productiviteitsontwikkeling elders in de economie buiten beschouwing. Bedrijfstakken kunnen immers ook productiever worden door toepassing van kennis en diensten van andere bedrijfstakken.
Wil de productiviteitsgroei in de toekomst stijgen, dan valt er winst te behalen in grote delen van de economie. De zakelijke dienstverlening is bijvoorbeeld uitgegroeid tot een zwaargewicht in de Nederlandse economie, maar de productiviteitsprestatie van deze bedrijfstak valt al jaren tegen. Het speciaal onderwerp *Zakelijke dienstverlening en de productiviteitsagenda* in hoofdstuk 4 gaat hierop uitvoeriger in, evenals op de indirecte effecten.

Cumulatieve bijdrage bedrijfstakken aan jaarlijkse arbeidsproductiviteitsgroei marktsector, 1996-2000

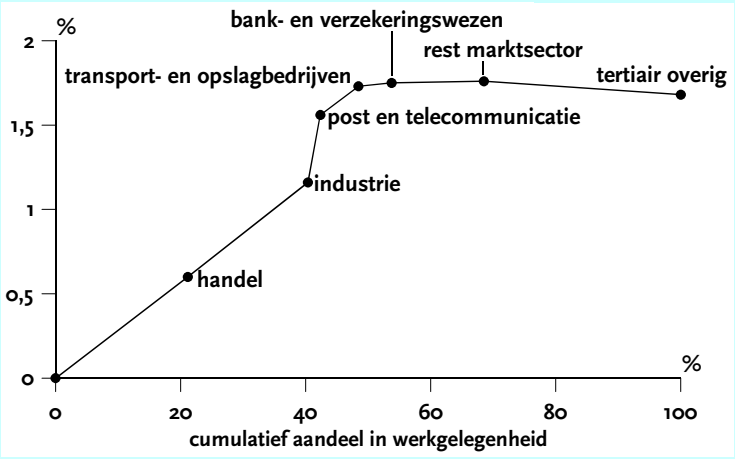

[1] Zie McKinsey Global Institute, 2001, *US Productivity growth 1995-2000; Understanding the contribution of Information Technology relative to other factors.*
[2] Zie H.P. van der Wiel, 2001, *Does ICT boost Dutch productivity growth?*, CPB Document no. 016.

Tabel 3.16 Aspecten investeringen van bedrijven, 1999-2003

	2000	1999	2000	2001	2002	2003
	waarde mld euro	volumemutaties per jaar in %				
Machines en computers	24,5	9,4	3,7	– 4,8	– 2¾	7
Bedrijfsgebouwen	12,4	11,1	6,7	2,7	2½	– 3
Wegvervoermiddelen	5,9	13,6	– 2,3	– 4,9	– ¾	1¼
Overige vervoermiddelen	1,9	– 4,6	71,5	– 22,5	– 7½	6¼
Immateriële activa	5,8	8,5	6,3	3,0	¾	6
Totaal exclusief woningen	56,5	9,9	5,4	– 2,3	– ½	3¼
w.v. Conjunctuurgevoelig[a]	51,7	13,4	5,0	– 1,0	– 3¾	3¼
		%				
Cash flow[b]		122	115	114	115	119
Investeringsquote[c]		19,6	19,8	19,0	18¼	18¼

[a] Investeringen van bedrijven ongerekend woningen, schepen, vliegtuigen, railvervoermiddelen en investeringen door de energiesector.
[b] Afschrijvingen plus winst van de productie in de Nederlandse marktsector als percentage van de bruto investeringen in vaste activa in Nederland.
[c] Investeringen in vaste activa (exclusief woningen) als percentage van de bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten (exclusief verhuur van en handel in onroerend goed).

Voor volgend jaar wordt een sterke opleving van de investeringsgroei verwacht van zowel machines en computers als van immateriële activa.

Investeringen in woningen en bedrijfsruimten zijn weinig conjunctuurgevoelig, waardoor ze doorgaans niet hetzelfde patroon volgen als de overige investeringstypen. Het investeringsvolume van woningen nam vorig jaar af en zal naar verwachting ook dit jaar nog dalen. De afname wordt onder meer veroorzaakt door de beperkte capaciteit van de bouwnijverheid. De beschikbare capaciteit wordt dit jaar vooral nog ingezet voor het bouwen van bedrijfsgebouwen vanwege de aanhoudende vraag naar moderne, representatieve bedrijfspanden. Net als vorig jaar zullen de investeringen in bedrijfsgebouwen dit jaar naar verwachting blijven toenemen. Voor volgend jaar wordt een omslag voorzien. Hierdoor zal capaciteit vrij komen voor het bouwen van meer woningen.

De teruggang van het investeringsvolume van de industrie in 2001 wordt vooral veroorzaakt door een afname van de investeringen in de metalelektro-industrie. In deze bedrijfstak zijn de afgelopen jaren enkele grote projecten gereedgekomen, waarna het volume van de investeringen nu weer naar een lager niveau terug zal keren. Tezamen met de minder gunstige conjunctuurontwikkeling leidde dit tot een forse achteruitgang van de investeringen van deze bedrijfstak. Een groot deel van deze achteruitgang wordt gecompenseerd door de ontwikkelingen in de andere industriële bedrijfstakken. In de voedings- en genotmiddelenindustrie is ondanks de recente crises in verschillende deelsectoren van de

Tabel 3.17 Volume bedrijfsinvesteringen naar sectoren, 1999-2003

	2000	1999	2000	2001	2002	2003
	waarde mld euro	mutaties per jaar in %				
Landbouw	3,4	21,6	– 5,0	– 6,2	– 6½	– 1¾
Industrie exclusief aardolie	9,5	0,1	2,8	2,8	8¾	3
w.v. Chemische industrie	2,2	11,3	– 9,7	32,9	7¼	5
Metalelektro-industrie	3,3	– 5,0	6,7	– 30,0	3¼	5½
Energie	2,8	– 23,3	– 11,9	– 11,8	73¼	½
Diensten[a]	41,1	14,6	9,0	– 0,9	– 6¼	4
w.v. Handel en reparatie	6,8	8,8	8,3	1,5	– 8¼	2¾
Vervoer	7,7	9,1	35,4	– 10,7	– 2¼	4
Post en telecommunicatie	5,3	65,9	– 7,1	0,5	– 14¼	15½
Andere diensten[b]	19,0	7,6	6,7	1,9	– 5½	1¾
Bedrijven[a]	56,5	9,9	5,4	– 2,3	– ½	3¼

[a] Exclusief investeringen in woningen van de bedrijfstak verhuur van en handel in onroerend goed.
[b] Bank- en verzekeringswezen, overige tertiaire diensten en zorg.

landbouw de vraag redelijk op peil gebleven. Dit gaat gepaard met een hoog blijvende investeringsgroei. Verder hebben enkele bedrijven in de chemische industrie reeds ver gevorderde projecten lopen, waarvoor de investeringsuitgaven niet meer kunnen worden uitgesteld. In de overige industrie spelen naast conjuncturele invloeden ook structurele factoren een rol. In de papierindustrie bijvoorbeeld heerst overcapaciteit en in de grafische industrie zijn in het verleden al omvangrijke investeringen in ICT gedaan. Veel uitbreidingsinvesteringen zijn hier voorlopig niet meer te verwachten.

De verwachting voor de investeringsontwikkeling bij de diensten is voor 2002 slechter dan die voor de industrie. Net als vorig jaar zullen ook dit jaar de investeringen in de dienstensector afnemen, terwijl de investeringsgroei in de industrie positief is. De investeringen van de bedrijfstak handel en reparatie hangen nauw samen met conjuncturele ontwikkelingen, omdat de conjunctuurgevoelige groothandel tot deze bedrijfstak behoort. Ook de investeringsontwikkeling van de bedrijfstak vervoer weerspiegelt de conjunctuurontwikkeling. Enkele grote projecten, zoals in de haven van Rotterdam, bieden tegenwicht, maar niet voldoende om de teruggang te voorkomen. De minder gunstige ontwikkeling van de investeringen is vooral te zien in de bedrijfstak post en telecommunicatie. Liquiditeitsproblemen en minder gunstige groei-vooruitzichten leiden tot een afname van het investeringsvolume. Vóór de crisis in de ICT waren investeringen nodig om de problemen in verband met de personeelsschaarste te verminderen, maar door de huidige ontwikkelingen is de behoefte aan nieuw personeel alsmede aan nieuwe kapitaalgoederen sterk verminderd. Als de productie na

2002 weer aantrekt, ontstaat, mede door het afgenomen investeringsvolume, in 2003 weer ruimte voor investeringsgroei.

Vanwege de forse toename van de investeringen van de bedrijfstak landbouw eind jaren '90, waren de vooruitzichten voor de jaren na 2000 niet erg positief. De landbouw kreeg daar bovenop te maken met de gevolgen van diverse crises, hervormingen en teruglopende overheidssteun. Dit vertaalt zich in een verwachte teruggang van het investeringsvolume in 2002, na een eerdere teruggang in 2001. In 2003 zal het volume ongeveer constant blijven.

In de energiesector zijn veel investeringen uitgesteld. De ontwikkeling van de olieprijs en het verloop van de conjunctuur hebben geleid tot een afwachtende houding. Dit heeft vooral in de olie-industrie en in de bedrijfstak delfstoffen geleid tot een forse afname van het investeringsvolume in 2001. Naar verwachting zullen de uitgestelde investeringen dit jaar alsnog plaats vinden. Ook bij de nutsbedrijven speelt onzekerheid over de toekomst een rol, maar ook hier dragen uitgestelde investeringen bij aan de verwachte investeringsgroei in 2002.

3.5 Arbeidsmarkt

3.5.1 Arbeidsvraag

De teruglopende economische groei komt met enige vertraging tot uitdrukking in de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Deze laat in 2002 en 2003 naar verwachting nog slechts ½% groei zien, een fractie van de groei in de afgelopen jaren. Onder invloed van de conjuncturele situatie vlakt ook de arbeidsaanbodgroei af, zij het veel minder sterk. De werkloosheid loopt daardoor in de projectie op van 3,3% in 2001, het laagste cijfer sinds 1979, tot 4½% in 2003.

Veranderingen in het groeitempo van de bedrijvigheid werken niet onmiddellijk door in de werkgelegenheid. Bij een tijdelijke terugval is het inkrimpen van de personeelsomvang niet altijd rationeel. Tegenover een besparing op de loonkosten staan omschakelingskosten wegens verlies aan bedrijfsspecifieke scholing, kosten van afvloeiingsregelingen en wervingskosten als de bedrijvigheid weer aantrekt. Daarom kijken ondernemers meestal eerst de kat uit de boom. Dit verschijnsel wordt wel aangeduid als 'labour hoarding'. Als de groei weer aantrekt, zal de werkgelegenheid ook pas na enige tijd reageren, omdat bedrijven aanvankelijk qua personeel nog ruim in hun jas zitten.

De samenhang tussen het groeitempo van de bedrijvigheid en van de werkgelegenheid is in beeld gebracht in figuur 3.8. Hierin staan behalve het BBP-volume ook andere arbeidsmarktindicatoren (vacatures, faillissementen, en ontslagaanvragen) afgezet tegen de

werkgelegenheid. Ook deze indicatoren lopen globaal gesproken vooruit op de ontwikkeling van de werkgelegenheid.

Figuur 3.8 Arbeidsmarktindicatoren[a]

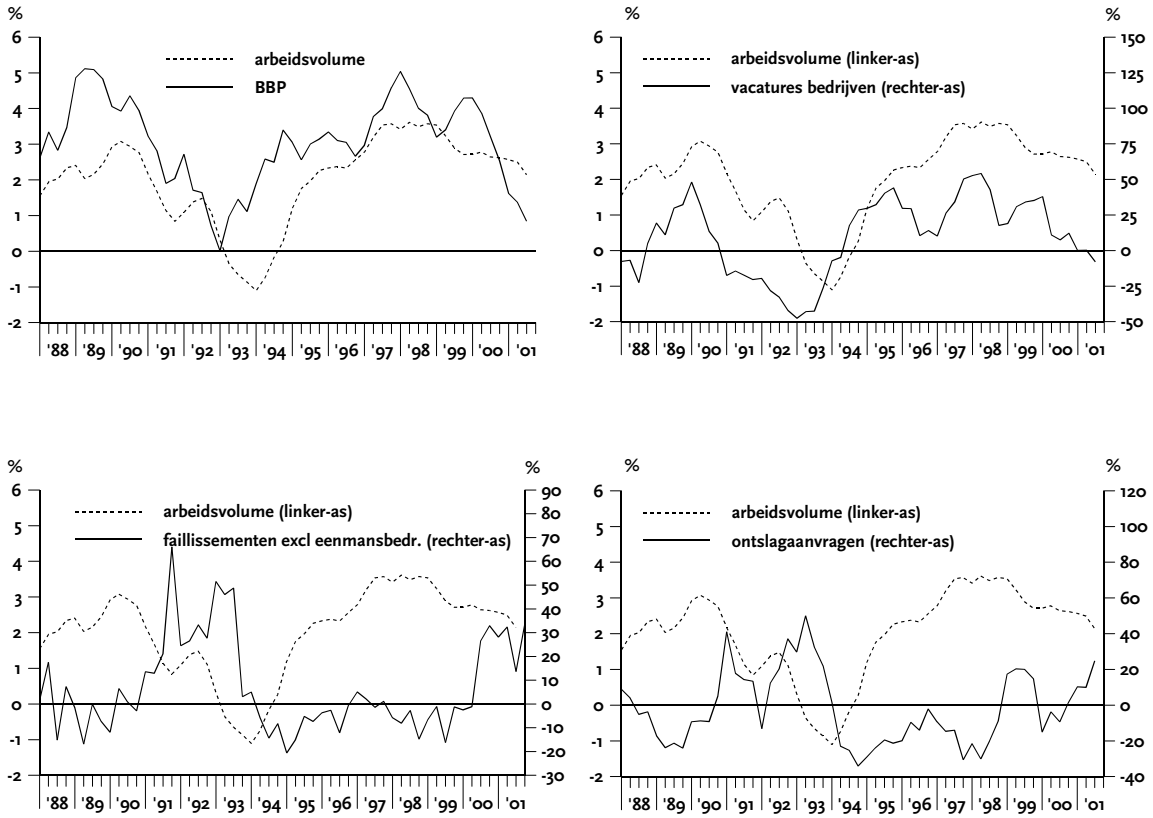

[a] Uitgedrukt in procentuele mutaties ten opzichte van het overeenkomstige kwartaal in het voorafgaande jaar.

Tijdens de vorige groeivertraging, die in 1993 een dieptepunt bereikte, en het daaropvolgende herstel, lag het omslagpunt in de productie vier kwartalen eerder dan het omslagpunt in de werkgelegenheid. De groeivertraging in de productie die in 2000 begon en in 2001 doorzette is te beschouwen als de voorbode van een teruglopende werkgelegenheidsgroei in 2002. Ook de andere indicatoren (teruglopende groei van vacatures en aantrekkende groei van faillissementen en ontslagaanvragen) wijzen in deze richting. De situatie op de arbeidsmarkt in 2001 is echter niet geheel vergelijkbaar met die in het begin van de jaren negentig. De arbeidsmarkt is, afgemeten aan de lage werkloosheid en het grote aantal vacatures, nu aanzienlijk krapper. Bedrijven zullen daardoor extra voorzichtig zijn met het inkrimpen van hun personeelsbestand. Dit kan verklaren dat het omslagpunt van de BBP-groei in het eerste kwartaal van het jaar 2000, pas aan het einde van het daaropvolgende jaar gevolgd is door een groeivertraging van de werkgelegenheid.

Nadat de werkgelegenheid in arbeidsjaren gedurende een aantal jaren met gemiddeld meer dan 2½% per jaar was gegroeid, trad in 2001 een vertraging in tot 1,8%. Deze was het gevolg van de eerder ingezette groeivertraging van de productie en van de stijging van de reële arbeidskosten door de krappe arbeidsmarkt. In 2002 wordt de vertraging van de economische groei in het jaar daarvoor nog duidelijker zichtbaar in de werkgelegenheidsontwikkeling. Gerekend wordt met een toename van de werkgelegenheid in arbeidsjaren met ½% in 2002, en hoewel de economische groei in 2003 weer behoorlijk aantrekt neemt de werkgelegenheid in dat jaar naar verwachting eveneens slechts met ½% toe. Dit wordt primair verklaard door de vertraagde reactie van de werkgelegenheid op de economische groei, maar ook de stijging van de reële arbeidskosten speelt een rol.

Tabel 3.18 Werkgelegenheid naar sectoren in arbeidsjaren 1998-2003

	2000	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	dzd	mutaties per jaar in %					
Landbouw	240	– 1,8	– 0,3	0,8	– 3,0	– 2	– 2½
Industrie exclusief aardolie	973	0,9	0,2	0,7	0,3	– 2	– 1½
Bouwnijverheid	472	1,6	2,3	2,2	1,0	½	¼
Tertiaire diensten	3323	3,9	3,8	3,3	2,1	½	½
w.v. Handel en reparatie	1057	1,8	3,3	3,4	2,7	¼	½
Uitzendbureaus	446	6,2	3,6	1,3	– 3,1	– 2	2
Overige tertiaire diensten[a]	1103	5,1	4,5	3,8	3,3	1¾	1
Zorg	677	5,5	2,5	2,5	4,0	2¾	2¼
Totaal bedrijven	5735	3,0	2,6	2,5	1,7	¼	¼
Marktsector[b]	4996	2,7	2,7	2,5	1,4	0	0
Overheid	734	1,9	1,3	1,5	2,5	1¼	1
Totaal	6469	2,9	2,5	2,4	1,8	½	½

[a] Horeca, overige zakelijke dienstverlening en particuliere dienstverlening.
[b] Bedrijven exclusief delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

De werkgelegenheidgroei is in de ramingsjaren geheel geconcentreerd in de collectieve sector (zorg en overheid). In de marktsector is zowel in 2002 als in 2003 sprake van nulgroei (zie tabel 3.18). Zoals hierboven reeds werd aangegeven, houden veel bedrijven – ondanks de verminderde afzetmogelijkheden – hun personeelsbestand op peil omdat zij op de arbeidsmarkt niet achter het net willen vissen als de economie weer aantrekt. Veel heftiger is de reactie in de uitzendbranche. Bedrijven die met een teruglopende afzet worden geconfronteerd, verminderen doorgaans eerst het aantal uitzendkrachten en bezuinigen pas daarna eventueel op hun vaste personeelsbestand. Omgekeerd zal bij een opleving allereerst versterking worden gezocht door uitzendkrachten te werk te stellen. In 2002 zal het aantal uitzendkrachten verder afnemen, maar

daar staat tegenover dat deze bedrijfstak in 2003 ook als een van de eerste profiteert van het conjunctuurherstel.

De werkgelegenheid in personen groeide in het verleden sterker dan het aantal arbeidsjaren. Hieraan lijkt langzamerhand een einde te komen. Vrouwen werken meer in deeltijd dan mannen en hun aandeel in de werkgelegenheid neemt nog steeds toe. Daar staat echter tegenover dat vrouwen steeds langer gaan werken. Incidentele factoren leiden in 2002 en 2003 waarschijnlijk nog tot een iets grotere stijging van het aantal werkzame personen in vergelijking tot het aantal arbeidsjaren. In 2002 speelt werktijdverkorting, als maatregel om een tijdelijke terugval in de productie op te vangen, in sommige bedrijven een rol. Verder is zowel in 2002 als in 2003 de werkgelegenheidsgroei geheel geconcentreerd in de collectieve sector, waar verhoudingsgewijs veel in deeltijd wordt gewerkt.

3.5.2 Arbeidsaanbod, werkloosheid en vacatures

Het arbeidsaanbod groeit naar verwachting in 2002 met 85 000 en in 2003 met 80 000 personen, wat in beide jaren neerkomt op circa 1%. Demografische ontwikkelingen dragen voor 10 000 respectievelijk 5 000 personen bij aan deze groei. De bevolking in de beroepsgeschikte leeftijden groeit nog wel, mede door de komst van werknemers uit het buitenland, maar daartegenover staat een daling van de arbeidsdeelname door de veroudering van deze bevolking.

Tabel 3.19 Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, 1998-2003

	2000	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	niveaus in dzd	mutaties per jaar in %					
Werkgelegenheid							
arbeidsjaren	6469	2,9	2,5	2,4	1,8	½	½
personen totaal	8122	2,6	2,5	2,4	1,9	½	½
personen vanaf 12 uur	7172	3,3	2,6	2,4	1,9	½	½
Beroepsbevolking	7442	1,8	1,7	2,0	1,5	1	1
		niveaus in dzd					
Werkloze beroepsbevolking		348	292	270	248	290	340
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen							
personen		807	708	624	576	620	680
uitkeringsjaren		738	653	577	547	585	640
		niveaus in % van de beroepsbevolking					
Werkloze beroepsbevolking		4,9	4,0	3,6	3,3	3¾	4½
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen							
personen		11,3	9,7	8,4	7,6	8	8¾
uitkeringsjaren		10,3	8,9	7,8	7,2	7¾	8¼

De trendmatige stijging van de participatie, met name van vrouwen, is goed voor een toename van het arbeidsaanbod met circa 45 000 personen per jaar. Ongeveer even groot is de bijdrage van beleidseffecten aan de groei. Het gaat met name om beleid inzake arbeidsongeschiktheid en bijstand, alsmede om de effecten van het nieuwe belastingstelsel. Tezamen zijn deze goed voor ongeveer driekwart van de beleidseffecten op de groei van het arbeidsaanbod. Tenslotte is zowel in 2002 als 2003 gerekend met een negatief conjunctureel effect.
De werkloosheid is in de achterliggende jaren van sterke economische groei gedaald tot 3,3% van de beroepsbevolking in 2001. Dit is het laagste cijfer sinds 1979. In 2002 en 2003 loopt de werkloosheid weer op tot 3¾%, respectievelijk 4½% en zij komt daarmee in de buurt van het geschatte niveau van de evenwichtswerkloosheid. Er is vooralsnog dus geen sprake van een ruime arbeidsmarkt. De werkloosheid heeft betrekking op personen die beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt en die actief op zoek zijn naar werk. In 2001 bedroeg hun aantal 248 000. Echter, het aantal personen met een werkloosheids- of bijstandsuitkering bedroeg in dat jaar 576 000 en was dus ruim 300 000 hoger. Het verschil in 2002 en 2003 ligt in dezelfde orde van grootte. Een deel van deze groep is vrijgesteld van de verplichting om werk te zoeken, met name alleenstaande ouders met kinderen tot 5 jaar en personen van 57,5 jaar en ouder. Degenen voor wie een dergelijke formele vrijstelling niet geldt hebben vaak enige afstand tot de arbeidsmarkt, door gebrek aan recente werkervaring, onvoldoende opleiding en/of taalproblemen.[7] De instrumenten van het arbeidsmarktbeleid, met inbegrip van financiële prikkels, zijn erop gericht deze groep een duwtje in de rug te geven richting arbeidsmarkt. Omdat in 2002 en 2003 nog geen sprake is van een ruime arbeidsmarkt zijn er nog steeds goede mogelijkheden voor de betrokkenen om aan de slag te komen.

Het aantal vacatures lag in 2001 evenals in het jaar daarvoor, rond de 200 000 (schatting op basis van gegevens tot en met het derde kwartaal). Exclusief onderwijs en openbaar bestuur waren er naar schatting 185 000 vacatures, wat overeenkomt met circa 3% van de werkgelegenheid in arbeidsjaren. Een dergelijk hoog percentage is sinds het begin van de jaren zeventig niet meer voorgekomen. Het is echter aannemelijk dat dit cijfer onder invloed van de stagnerende werkgelegenheidsgroei in 2002 en 2003 zal teruglopen.

Achter de totale werkloosheid en de vacatures op de arbeidsmarkt ligt een gedifferentieerd beeld voor de verschillende deelmarkten. Aansluitingsproblemen, die te maken hebben met verschillen tussen gevraagde en aangeboden kwalificaties, blijven in de totaalcijfers buiten beeld. Er zijn echter wel aanwijzingen dat de aansluiting niet optimaal is (zie kader). Niet zozeer het

[7] Uit een onderzoek bij 50 gemeenten blijkt dat in 1999 tweederde van de bijstandontvangers formeel, dan wel de facto, was vrijgesteld van de arbeidsverplichting. Zie Ministerie van SZW, *Activeringsinstrumenten in de Bijstandswet*, Deelrapport: arbeidsverplichtingen, Werkdocument no. 139, december 1999.

opleidingsniveau vormt een probleem, als wel de aard van de gevolgde opleiding.[8] Werkgevers zijn vooral op zoek naar personen met een beroepsopleiding op alle niveaus, terwijl veel werklozen alleen een algemene opleiding hebben gevolgd.

Aansluiting tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt

Dat de opleidingsverdeling van de werkloze beroepsbevolking afwijkt van die van de openstaande vacatures, vormt een aanwijzing voor aansluitingsproblemen op de arbeidsmarkt. In 1996 was de arbeidsmarkt vrij ruim: tegenover elke vacature stonden gemiddeld acht werklozen. Bij de algemene opleidingen (basis, MAVO, HAVO/VWO) was dit verhoudingsgetal echter veel groter, terwijl het bij de overige opleidingen rond of onder het gemiddelde lag. In 2000, toen de arbeidsmarkt een stuk krapper was, stonden tegenover iedere vacature maar 1 à 2 werklozen. Ook toen was echter hetzelfde patroon herkenbaar als in 1996. Een en ander blijkt uit de onderstaande figuur.

Aantal werklozen per vacature naar opleiding, 1996 en 2000

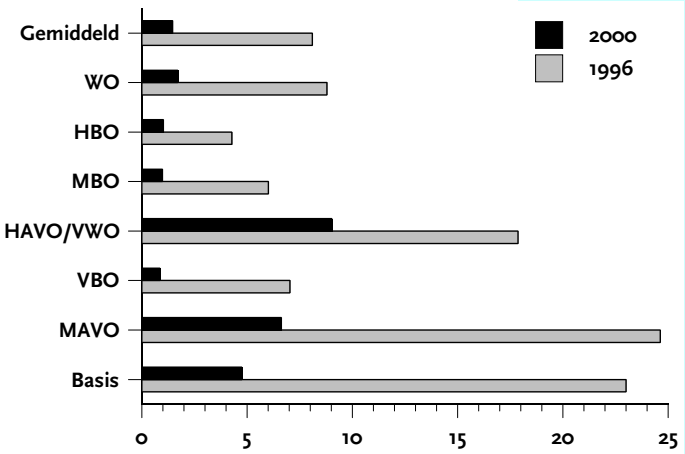

Aan mensen met een beroepsopleiding (met inbegrip van het WO) is blijkbaar meer behoefte dan aan personen met alleen een algemene opleiding. De grafiek beperkt zich omwille van de overzichtelijkheid tot de beroepsopleidingen op de verschillende niveaus in hun totaliteit. Echter, ook afzonderlijke gespecialiseerde hoofdrichtingen in het beroepsonderwijs ('technisch', 'economisch' en 'verzorgend') liggen beter in de markt dan de algemene opleidingen.

[8] Deze twee zijn overigens niet geheel onafhankelijk: op het laagste niveau bestaat alleen een algemene opleiding (basisonderwijs) en op de hogere niveaus (HBO, WO) komt een dergelijke opleiding niet voor.

3.6 Collectieve sector

Dit jaar en volgend jaar is vrijwel sprake van een stabilisatie van de bruto collectieve-uitgavenquote. Daarmee komt een eind aan de gestage daling sinds 1992. Hoge reële lonen en een oplopende i/a-ratio dragen hieraan bij. De zwakke conjunctuur is eveneens zichtbaar bij de belasting- en premieontvangsten. Bij ongewijzigde belasting- en premietarieven daalt de collectieve lastendruk volgend jaar aanzienlijk. Onder deze omstandigheden neemt het EMU-saldo na een top in 2000 gestaag af tot een verwacht tekort van 0,5% BBP in 2003. Geschoond voor het effect van de conjunctuur resulteert een beperkt overschot.

3.6.1 De collectieve uitgaven

Beleidsuitgangspunten

De beleidsuitgangspunten voor de collectieve uitgaven in 2002 zijn na de MEV 2002 op enkele punten gewijzigd. In de Najaarsnota is voor 2001 nog 0,2 mld euro ingezet voor intensiveringen onder meer op het terrein van terrorismebestrijding, natuur en monumentenzorg. Daarnaast is aan de begroting van SZW 0,2 mld euro toegevoegd in het kader van de ontvlechting van de Arbeidsvoorzieningsorganisatie. Structureel worden de uitgaven met ingang van 2002 verhoogd met 0,1 mld euro (ten laste van de uitgavenreserve) voor terrorismebestrijding. De raming voor 2003, het eerste jaar van de nieuwe kabinetsperiode, is beleidsarm. Voor de collectieve uitgaven vertaalt zich dat in toepassing van de huidige indexerings- en koppelingsregelingen. Wat betreft de volume-ontwikkeling in 2003 is, afgezien van macro-economische doorwerkingen, aangesloten bij de meerjarencijfers uit de Miljoenennota 2002. Dit geldt niet voor de zorguitgaven; de inschatting daarvan is - evenals in de 'Economische Verkenning 2003-2006' - gebaseerd op ontwikkelingen in vraag en aanbod van zorg en veronderstellingen over de invloed van technologie. Hierbij is uitgegaan van het huidige verzekeringsstelsel, inclusief de reikwijdte van het zorgpakket[9].

Bij de uitgaven is rekening gehouden met de Najaarsnota, de Najaarsbrief Zorg, de Najaarsbrief Sociale Zekerheid en Arbeidsmarkt en de Voorlopige Rekening. Uit de Najaarsnota en de Voorlopige Rekening komt naar voren dat de in de MEV 2002 verwachte onderuitputting is gerealiseerd. Daarnaast is sprake van een incidentele meevaller van 0,25 mld euro als gevolg van lagere EU-afdrachten. Door de zwakke conjunctuur is minder aan invoerrechten en BTW afgedragen aan Brussel dan geraamd. Op zichzelf zou dit leiden tot een hogere BNP-afdracht in 2002. Verondersteld is dat onderuitputting van de EU-uitgaven in 2001, die in 2002 wordt verrekend, tegenwicht biedt. Voorts is een nieuwe winstraming van DNB verwerkt, die in 2002 leidt tot 0,1 mld euro hogere ontvangsten en in 2003 tot 0,2 mld euro lagere ontvangsten. In de Najaarsnota zijn additionele (niet voor het uitgavenkader relevante) uitgaven van 2,9 mld euro

[9] Zie CPB, *Economische Verkenning 2003-2006*, SDU Uitgevers, Den Haag, december 2001, pagina 85 - 87.

opgenomen in samenhang met de afkoop van het recht van DSM op een deel van de aardgaswinst van Energie Beheer Nederland en met de aankoop van aandelen KPN.

Tabel 3.20 Kerngegevens collectieve sector, 1998-2003 [a]

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	% BBP					
I Collectieve uitgaven						
Directe bestedingen	26,5	27,0	26,7	27,2	27,6	27,7
w.v. loonsom	10,0	10,0	9,8	10,0	10,1	10,1
materiële consumptie	6,3	6,5	6,5	6,5	6,6	6,5
investeringen	3,1	3,3	3,3	3,4	3,5	3,5
uitkeringen in natura	7,2	7,1	7,2	7,4	7,4	7,5
Inkomensoverdrachten	14,4	13,7	13,2	12,8	13,1	13,2
w.v. binnenland	12,2	11,7	11,1	10,8	11,0	11,1
buitenland	2,1	2,1	2,1	2,0	2,1	2,0
Kostprijsverlagende subsidies	1,4	1,5	1,4	1,5	1,4	1,4
Rente	4,7	4,6	4,1	3,5	3,0	2,7
Kapitaaloverdrachten	1,0	1,2	1,2	1,1	1,1	1,0
Collectieve uitgaven bruto	48,0	48,0	46,7	46,1	46,2	46,0
Nbm overig excl. gasbaten binnenland	7,6	5,8	6,4	5,0	6,4	6,1
Statistische verschillen	0,3	0,5	0,6	0,6	0,2	0,2
Collectieve uitgaven netto	40,2	41,7	39,7	40,5	39,6	39,8
II Collectieve lasten en gasbaten binnenland						
Belastingen [b]	24,9	25,3	25,2	26,1	26,6	25,9
Premies	15,7	16,2	16,3	14,2	14,1	13,9
Collectieve lasten	40,7	41,4	41,4	40,3	40,6	39,8
Gasbaten binnenland	0,4	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4
III Financieringssaldo						
Rijk	– 0,4	– 1,8	– 0,4	– 0,3	0,7	– 0,2
Overige centrale overheid	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Lagere overheid	0,6	0,4	0,4	0,5	0,4	0,5
Sociale fondsen	0,6	1,3	1,9	0,1	0,3	0,1
Collectieve sector	0,9	0,0	2,0	0,2	1,5	0,5
IV Overige kerngegevens						
Vorderingensaldo collectieve sector [c]	– 0,7	0,4	2,2	0,3	0,1	– 0,5
Bruto schuld collectieve sector (ultimo)	66,8	63,1	56,0	52,9	49,6	46,8
Bruto staatsschuld (ultimo)	53,6	51,2	45,5	43,6	40,9	39,1
Verhouding inactieven-actieven (%)	69,9	68,0	66,3	65,2	66,1	67,3
Prijsmutatie netto materiële overheidsconsumptie	0,8	2,0	4,3	3,3	3,5	2,8

[a] Gecorrigeerd voor statistische vertekeningen.
[b] In 2001 gecorrigeerd voor kasvertraging van 1¾ mld euro als gevolg van de invoering van het nieuwe belastingstelsel.
[c] In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief uitgave van 0,3% BBP i.v.m. afkoop DSM.

Ontwikkeling collectieve uitgaven

Dit jaar en volgend jaar is vrijwel sprake van een stabilisatie van de bruto collectieve-uitgaven-quote (tabel 3.20). Daarmee komt een eind aan de gestage daling sinds 1992. Dit is vooral een gevolg van de prijsstijging van de collectieve uitgaven, die naar verwachting in 2002 en 2003 aanzienlijk uitgaat boven de prijsstijging van het BBP (tabel 3.21). Aan deze ruilvoetverslechtering is debet de versnelling van de reële loonstijging in de marktsector, welke doorwerkt naar het loongevoelige deel van de collectieve uitgaven. Daarnaast worden de lonen in de collectieve sector in 2002 extra verhoogd voor het bestrijden van arbeidsmarktknelpunten, met name in het onderwijs en in de zorg.

Deze oplopende uitgaven worden gecompenseerd door een teruglopende rentelastenquote. Ook nominaal nemen de rentelasten verder af. Voor de ontwikkeling van de rentelasten is niet het EMU-saldo maar het financieringssaldo van de collectieve sector relevant. Zowel in 2002 als in 2003 is sprake van een financieringsoverschot, mede doordat in de meerjarencijfers voor beide jaren een aanzienlijke stelpost voor de verkoop van staatsdeelnemingen is opgenomen. Voorts worden door het rijk en de lagere overheden aanzienlijke rentevoordelen behaald op de herfinanciering van leningen tegen de huidige, lage, lange-rentevoet van 5%.

De netto collectieve-uitgavenquote ontwikkelt zich aanzienlijk gunstiger dan de bruto quote in samenhang met de sterke stijging van de niet-belastingmiddelen (exclusief binnenlandse gasbaten) in 2002. Het grootste deel betreft de netto verkopen van staatsdeelnemingen en is niet relevant voor het EMU-saldo. In 2001 heeft het rijk voor 1,7 mld euro aandelen KPN en voor 1,8 mld euro aandelen van Tennet, de beheerder van het Nederlandse hoogspanningsnet, aangekocht. In 2002 en 2003 is juist een stelpost voor de verkoop van staatsdeelnemingen van 3 mld euro opgenomen. Wel relevant voor het EMU-saldo is het wegvallen van de uitgaven in 2001 voor de afkoop van het recht van DSM op een deel van de winst van Energie Beheer Nederland. Deze afkoop ad 1,2 mld euro is conform de richtlijnen van Eurostat, het statistisch bureau van Europa, geboekt als aankoop van een niet-financieel activum. In 2003 lopen de niet-belastingmiddelen terug met ¼% BBP. Dit is met name het gevolg van lagere aardgasbaten, een lagere winstafdracht van DNB en lagere dividendopbrengsten in samenhang met de verkoop van activa.

Het volume van de collectieve uitgaven (exclusief kredieten en rentelasten) stijgt met 2% in 2002. Ondanks het beleidsarme karakter van de raming voor 2003 versnelt de volumegroei dat jaar tot 2¼%, vooral in samenhang met oplopende sociale-zekerheidsuitgaven. De uitgaven voor infrastructuur en voor de zorg groeien gemiddeld het snelst. Bij de infrastructuuruitgaven is zelfs sprake van een stijging met bijna 5% in 2002 en 8% in 2003[10]. Dit wordt met name

[10] De scherpe prijsstijging van het cluster infrastructuur in 2002 wordt veroorzaakt door de invoering van BTW op openbaar vervoerprojecten.

veroorzaakt door de snelle toename van de uitgaven voor de HSL-Zuid en voor de aanleg van rijkswegen.

Tabel 3.21 Bruto collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 2000-2003

	2000	2003	2001	2002	2003	2001	2002	2003
	% BBP		volumemutaties in %			prijsmutaties in %		
Defensie	1,4	1,4	– 2,2	3	1¼	4,8	3¼	3½
Onderwijs	4,4	4,6	3,4	2½	2	5,1	5¼	3¾
Openbaar bestuur/orde	12,1	12,0	2,2	1¼	¾	4,4	3½	3¾
Infrastructuur	1,7	2,2	6,6	4¾	8	7,0	11¼	4½
Zorg[a]	6,8	7,4	5,0	3¾	3	5,7	4½	3¾
Sociale zekerheid	11,1	10,9	0,0	1¼	3	3,2	4	3¼
Subsidies	2,4	2,2	– 3,0	1	– ½	4,3	3	2½
Overdrachten buitenland	2,3	2,2	– 4,3	4½	1	4,9	3½	3
Collectieve uitgaven (excl.kredieten en rente)	42,1	42,9	1,6	2	2¼	4,5	4¼	3½
Rentelasten	4,1	2,7	– 15,0	– 12¾	– 6½	4,9	3½	3
Kredietverlening	0,5	0,4	– 5,3	– 6¾	– 2	4,9	3½	3
Collectieve uitgaven	46,7	46,0	0,1	1	1½	4,6	4¼	3½
Bruto Binnenlands Product			1,1	1½	2½	4,9	3½	3

[a] Volumestijging uitgaven ZFW/AWBZ is 4,0% in 2001, 2½% in 2002 en 2¼% in 2003. Hierbij is rekening gehouden met uitstroom werknemers uit het ziekenfonds.

Naar verwachting laten de uitgaven van het cluster zorg in 2002 een volumestijging van 3¾% en in 2003 van 3% zien. De uitgaven volgens de definitie van het Budgettair Kader Zorg, die ook de particuliere ziektekostenverzekeringen omvatten, vertonen een volumegroei van 2½% in 2003. Als de groei van het cluster zorg wordt gecorrigeerd voor onder andere de uitstroom van werknemers uit het ziekenfonds en voor de omslagbijdragen die uit hoofde van de WTZ door de particulier verzekerden dienen te worden opgebracht, resulteert de volumestijging voor de AWBZ en de ZFW. Voor de ZFW wordt in 2002 een groei van 1% en in 2003 één van 3% verwacht. De groeicijfers van de ZFW worden in sterke mate bepaald door beleidsmatige sturing van het aantal ziekenfondsverzekerden. De lage groei in 2002 heeft te maken met de daling van het aantal ziekenfondsverzekerden in dat jaar met ongeveer 1%. Dit komt doordat de ziekenfondsloongrens in 2002 is geïndexeerd met de prijsontwikkeling in plaats van de loonontwikkeling. In 2003 stijgt het aantal weer licht. De volumegroei voor de AWBZ is met ongeveer 4% in 2002 fors. Dit komt doordat de oploop van de in 2001 ingezette intensiveringen in 2002 voornamelijk in de AWBZ is gelokaliseerd. Zo kennen de wachtlijstmiddelen en de middelen voor het oplossen van arbeidsmarktknelpunten een oploop. In 2003 loopt de groei terug tot ongeveer 1½%.

Werkgelegenheid in de zorg

In deze en de vorige kabinetsperiode is het beleidsmatig belang van kostenbeheersing in de zorg afgenomen ten gunste van wachtlijstbestrijding en vraagsturing. Deze ontwikkeling weerspiegelt zich in de groei van de werkgelegenheid van werknemers in de sector zorg (medische dienstverlening en welzijn). In 1994 en 1995 was de groei beperkt. Dit waren jaren van kostenbeheersing en reorganisatie.
Vanaf 1996 begon de groei van de werkgelegenheid in de zorg weer toe te nemen. In de beide Paarse kabinetsperiodes is de werkgelegenheid in de zorg sterker gegroeid dan in de marktsector. In de zorg was de stijging 14% tussen 1995 en 1998 en wordt een stijging voorzien van 13% tussen 1999 en 2002. De vergelijkbare groeipercentages voor de marktsector zijn 13% en 8%. Ter vergelijking is ook de groei van het arbeidsvolume bij de overheid zelf aangegeven in de tabel; deze ligt veel lager dan in de zorg.
De zorg heeft onder Paars 1, dat begon met een werkloosheid van meer dan 8% van de beroepsbevolking, een flink steentje bijgedragen aan de gewenste groei van de werkgelegenheid. Voor Paars 2, met een werkloosheid van 4% aan het begin, geldt dat de zorg er ondanks de krapte op de arbeidsmarkt in is geslaagd om flink wat werknemers aan te trekken. De zorg stond er op grond van CBS-cijfers in 2000 niet slecht voor: 2% vacatures waarvan 0,9% moeilijk vervulbaar. Nederland als geheel had 2,6% vacatures, waarvan 1,3% moeilijk vervulbaar.
De teruglopende conjunctuur kan het makkelijker maken voor de zorgsector om voldoende arbeidsaanbod aan te trekken. In 2001 was de groei van het BBP laag ten opzichte van voorgaande jaren en nam de werkgelegenheidsgroei in de marksector af. De zorg, als relatief weinig conjunctuurgevoelige sector, kende juist een hoge werkgelegenheidsgroei van meer dan 4%. Ook voor 2002 wordt voor de zorg een vrij hoge groei van de werkgelegenheid verwacht (3%), terwijl er in de marktsector helemaal geen groei is voorzien.

Ontwikkeling van de werkgelegenheid (in arbeidsjaren) van werknemers[a]

	1986-1989	1990-1993	1994	1995 voor revisie	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Zorgsector	1,2	2,0	0,0	1,6	2,5	4,2	5,1	2,4	2,7	4,2	3
Overheid	0,0	– 0,7	– 1,2	– 1,7	– 0,9	0,3	1,9	1,3	1,5	2,4	1
Marktsector	2,2	1,4	– 0,3	1,9	3,0	3,7	3,6	3,5	2,9	1,7	0

[a] De cijfers in deze tabel wijken iets af van die in tabel 3.18, omdat het hier alleen om werknemers gaat. Voor 2000-2002 is de groei bij zelfstandigen in de zorg lager dan bij werknemers.
Bron: CBS en CPB.

De afgelopen jaren stond de zorg-arbeidsmarkt er dus relatief gunstig voor. Uit verschillende toekomstscenario's blijkt dat het niet eenvoudig zal zijn om in de komende vier jaar de benodigde groei in het arbeidsvolume te realiseren. Op grond van een beleidsscenario gericht op het bestrijden van knelpunten resulteert in 2005 een tekort van 3,8% aan verplegend en verzorgend personeel.[1] In een zorgscenario voor de komende vier jaar dat is gemaakt met het Zorgmodel, hebben CPB en SCP aangegeven dat de vraag naar verplegend en verzorgend personeel gemiddeld met 1¼% per jaar groeit, ½% sneller dan de totale werkgelegenheid. Op korte termijn kan de conjunctuur verlichting bieden, waarbij zich op de zorg-arbeidsmarkt natuurlijk wel aansluitingsproblemen kunnen voordoen. Een andere mogelijk gunstige factor is dat een belangrijk deel van de groei van het arbeidsaanbod ontstaat door een verder stijgende participatie van vrouwen.

[1] Prismant, *Regiomarge Verpleging en verzorging 2000, een arbeidsmarktverkenning*, 2001 en Zorgnota 2002.

Sociale uitkeringen

Na een gestage daling sinds 1994 stabiliseert de uitgavenquote sociale zekerheid zich in 2002 rond 10,8% BBP. De verhouding tussen het aantal inactieven en actieven (i/a-ratio) neemt dit jaar voor het eerst sinds 1993 toe tot ongeveer 66%. Hoewel het aantal uitkeringen in 2001 al steeg ten opzichte van het voorafgaande jaar, zorgde de sterke groei van het aantal werkenden ervoor dat de i/a-ratio nog steeds terugliep. In 2002 en 2003 is de werkgelegenheidsgroei naar verwachting gering, terwijl het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen in de raming toeneemt door de groei van de werkloze beroepsbevolking. De i/a-ratio stijgt in 2003 naar 67¼%. De uitgavenquote sociale zekerheid stijgt ook en bedraagt in 2003 naar verwachting 10,9% BBP.

Tabel 3.22 Uitkeringsvolume en i/a-ratio, 1997-2003

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Uitkeringsvolumina [a]							
AOW	2127	2150	2171	2192	2214	2240	2265
ANW	180	147	143	138	134	130	125
ZW	301	334	363	381	392	395	395
AAW/WAO[b]	743	757	766	788	796	805	820
WW	315	261	221	186	176	200	230
ABW	466	427	384	348	328	340	365
Totaal	4131	4074	4049	4033	4040	4110	4200
Actieven[c]	5691	5832	5957	6087	6193	6220	6240
i/a-ratio	72,6	69,9	68,0	66,3	65,2	66	67¼

[a] In duizenden uitkeringsjaren m.u.v. de ABW (in personen).
[b] Vanaf 1998 inclusief een statistische correctie van – 5000 uitkeringsjaren i.v.m. omzetting van ABP-invaliditeitspensioen naar WAO-uitkering.
[c] Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in duizenden arbeidsjaren.

Sinds 1997 neemt het aantal arbeidsongeschikten toe. Ook in 2002 en 2003 is naar verwachting weer sprake van een stijging, met name door de werkgelegenheidsgroei uit het verleden en de vergrijzing van de beroepsbevolking. De groei wordt beperkt door beleid gericht op de beperking van de instroom. Hierbij moet onder andere gedacht worden aan de Wet Verbetering Poortwachter die per 1 april van dit jaar in werking treedt en tot doel heeft de reïntegratie van de zieke werknemer in het arbeidsproces te bevorderen.

Tabel 3.23 Sociale lasten bedrijven en gezinnen, 2001-2003

	2001	2002	2003
	%		
Tarieven			
AOW-premie	17,90	17,90	17,90
ANW-premie	1,25	1,25	1,25
AWBZ-premie	10,25	10,25	10,25
Premie volksverzekeringen	29,40	29,40	29,40
Belastingtarief eerste schijf	2,95	2,95	2,95
Belastingtarief tweede schijf	8,20	8,45	8,45
Gecombineerd tarief eerste schijf	32,35	32,35	32,35
Gecombineerd tarief tweede schijf	37,60	37,85	37,85
Idem 65+ eerste schijf	14,45	14,45	14,45
Idem 65+ tweede schijf	19,70	19,95	19,95
Belastingtarief derde schijf	42,00	42,00	42,00
Belastingtarief vierde schijf	52,00	52,00	52,00
WAO-basispremie werkgever	6,10	5,85	5,65
WAO gedifferentieerde premie werkgever	1,60	2,00	2,20
WW-gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	0,85	0,85	0,85
WW-marginale AWF-premie werkgever	3,65	3,60	3,60
WW-marginale AWF-premie werknemer	5,25	4,95	4,95
ZFW procentuele premie werkgever	6,25	6,25	6,25
ZFW procentuele premie werknemer	1,70	1,70	1,70
	in % van het brutoloon		
Sociale lasten bedrijven			
Premies wettelijke sociale verzekering	11,5	11,4	11,4
Pensioenpremies (incl. VUT)	6,7	7,5	8,2
Overig particuliere sociale premies	0,2	0,2	0,2
Rechtstreeks betaalde sociale lasten	4,0	4,0	3,9
Totaal werkgevers	22,4	23,2	23,6
Totaal werknemers	20,2	19,8	19,9
	euro		
Inkomensgrenzen			
Lengte eerste belastingschijf	14870	15331	15837
Lengte tweede belastingschijf	12139	12516	12929
Lengte derde belastingschijf	19300	19899	20556
Heffingskorting	1576	1647	1702
Arbeidskorting	920	949	987
Franchise AWF, per dag	53	55	57
Max. premie-inkomensgrens WNVZ, per dag	153	160	166
Max. premie-inkomensgrens ZFW per dag	103	107	112
Verzekeringsloongrens ZFW	29813	30700	32150
Nominale premie ZFW per volwassene	157	194	190

3.6.2 Collectieve lasten

Beleidsuitgangspunten en microlasten

De beleidsuitgangspunten voor de collectieve lasten in 2002 zijn sinds de MEV 2002 nauwelijks gewijzigd. De microlasten dalen in 2002 met 1¼ mld euro, waarvan ½ mld euro bij de belastingen en ¾ mld euro bij de premies. Hiermee komt de totale lastenverlichting in de lopende kabinetsperiode op 5 mld euro. Dit is circa 3 mld euro meer dan waarmee in het regeerakkoord was gerekend. De additionele lastenverlichting slaat geheel neer bij gezinnen. Over de hele kabinetsperiode is voor bedrijven per saldo sprake van een lastenverzwaring. Dit is het gevolg van de afspraak met de verzekeraars tot aanpassing van hun fiscale winstbegrip. Daarmee voorkwamen de verzekeraars een forsere beperking van de aftrekbaarheid van premies van lijfrenten in het nieuwe belastingstelsel. Afgezien daarvan is sprake van een kleine lastenverlichting voor bedrijven als gevolg van de verlaging van het VpB-tarief in 2002. De microlasten van de lagere overheden laten in de periode 1999-2002 een stijging met ¼ mld euro zien (zie kader 'beperkte stijging lokale lasten?').

Voor 2003 is uitgegaan van ongewijzigde belasting- en premietarieven. Ook de doorwerking van maatregelen voor 2002 of eerder is beperkt, zodat de microlastenontwikkeling in 2003 nagenoeg neutraal is. De gemiddelde nominale premie ZFW is gebaseerd op de verwachte ontwikkeling van de schadelast. Er is geen rekening gehouden met mogelijke gedragsreacties van zorgverzekeraars op de naderende stelselwijziging.

Tabel 3.24 Microlastenontwikkeling, 1999-2003

	1999	2000	2001	2002	1999-2002	2003
	mld euro					
Indirecte belastingen	½	½	3	– ¼	3½	0
Directe belastingen	– ½	– ¾	¼	– ¼	– 1¼	0
Totaal rijksbelastingen	0	– ½	3¼	– ¾	2½	0
OPL-belastingen	0	0	0	¼	¼	0
Totaal belastingen	0	– ¼	3¼	– ½	2½	0
Sociale premies	¾	¼	– 7	– ¾	– 6¾	0
Heffingen	0	– ½	0	0	– ½	0
Totaal microlastendruk	¾	– ¾	– 3½	– 1¼	– 5	0
w.v. bedrijven[a]	¼	0	¼	– ½	¼	0
gezinnen	¼	– ¾	– 4	– ¾	– 5	0
overheid	0	0	0	0	0	0

[a] De opbrengst vennootschapsbelasting stijgt in 2001 autonoom met ½ mld euro door aanpassing van het fiscale winstbegrip voor levensverzekeringsmaatschappijen.

Beperkte stijging lokale lasten?

De heffingen van provincies, gemeenten en waterschappen stijgen in 2002 met 6¼%[1]. De gemeentelijke heffingen groeien eveneens met 6¼%. Dit is de kleinste toename in de afgelopen jaren: sinds 1998 schommelt de groei van de opbrengst rond 8%. Hoe valt dit te rijmen met de geringe stijging van de microlasten van de lagere overheden met ¼ mld euro in de periode 1999-2002?

Onder de microlastenontwikkeling wordt verstaan het saldobedrag dat is gemoeid met belastingmaatregelen en mutaties in premieontvangsten anders dan uit hoofde van (macro-economische) grondslagmutaties. Hierin komen dus tariefswijzigingen tot uiting. Voor de lokale overheden zijn echter onvoldoende gegevens beschikbaar om tariefsmutaties te berekenen. Vandaar dat de microlastenontwikkeling voor lagere overheden is gedefinieerd als de mate waarin de lokale belastingen harder stijgen dan de waarde-ontwikkeling van het BBP.[2] Behalve dat deze benadering eenvoudig is, is zij ook goed verdedigbaar. Immers, deze methode is een benadering van de microlastenontwikkeling als de grondslagen waarover belasting wordt geheven gelijke tred houden met het BBP. Een tweede argument is dat de kosten die gedekt moeten worden uit deze lasten evenals het BBP groeien in volume en prijs. Naarmate het algemeen prijspeil hoger is, zal ook de lokale overheid meer moeten betalen voor het aanbieden van lokale publieke dienstverlening. En naarmate de reële welvaart toeneemt, zal de vraag naar lokale publieke diensten toenemen, met de daaraan verbonden hogere kosten. Ter illustratie van de relatie tussen lokale kosten en lasten laat de 'Monitor Inkomsten uit Lokale Heffingen 2001' zien dat de ontwikkeling van rioolrechten en afvalstoffenheffing/reinigingsrechten vrijwel gelijke tred houden met de kosten van respectievelijk het riool en de afvalverwijdering.

De groei van de lokale belastingontvangsten was de afgelopen jaren slechts iets groter dan de (flinke) nominale groei van het BBP van gemiddeld 6% in 1999-2002. Het kleine groeiverschil en de relatief beperkte omvang van de lokale lasten leiden tot de genoemde geringe microlastenontwikkeling van ¼ mld euro. Dit geldt ook voor de onroerende-zaakbelasting waarbij de recente WOZ waarderingsronde bij velen het gevoel van een flinke lastenverzwaring heeft doen post vatten. In reactie op de forse stijging van de WOZ-waarde van woningen en bedrijfspanden, daalden de OZB-tarieven in 2001 met bijna eenderde. Per saldo was daarmee in 2001 nog slechts sprake van een kleine lastenverzwaring (130 mln euro). Ook is duidelijk dat toepassing van de scheiding tussen grondslag en tariefseffecten, waarbij alleen de laatste tot de microlastenontwikkeling worden gerekend, in dit geval tot onbegrijpelijke resultaten zou leiden.

[1] Dit komt naar voren uit de eerste voorlopige resultaten van een CBS-onderzoek naar de begrotingen van lagere overheden, zie persbericht CBS dd. 15 januari 2002.
[2] Zie *Tiende Rapport Studiegroep Begrotingsruimte*, 1997, blz. 68.

Ontwikkeling belasting- en premieontvangsten

De EMU-relevante belasting- en premieontvangsten laten in 2001 een forse tegenvaller zien van 2¼ mld euro. Uit de Voorlopige Rekening komt naar voren dat de EMU-relevante rijksbelastingen in 2001 1¼ mld euro lager uitvallen dan in de actualisatie van de MEV van begin november werd verwacht. De EMU-relevante premieontvangsten vallen 1 mld euro tegen. De omzetbelasting draagt bijna 1 mld euro aan de tegenvallende inkomsten bij, mede als gevolg van de slechter dan verwachte ontwikkeling van de particuliere consumptie en de investeringen

in 2001. De loon- en inkomstenheffing (inclusief de premies volksverzekeringen) blijft ¾ mld euro achter bij de geactualiseerde MEV 2002. Bij de vennootschapsbelasting hebben fors tegenvallende ontvangsten in de laatste twee maanden van 2001 uiteindelijk geleid tot een tegenvaller van ¾ mld euro. De overige belastingen met inbegrip van de premies werknemersverzekeringen zijn per saldo ¼ mld euro meegevallen.

De totale belastingopbrengsten nemen in 2002 respectievelijk 2003 naar verwachting met 8½% en 3¼% toe. Hiermee groeien de belastingontvangsten in 2002 harder dan het BBP en loopt het beslag van de belastingontvangsten op het BBP op tot 26,6%. In 2003 blijven de belastingontvangsten achter bij het BBP en wordt de oploop van het beslag in 2002 vrijwel weer tenietgedaan.

Tabel 3.25 Belasting en -premieontvangsten 2001-2003

	2001	2002	2003	2002	2003	2002	2003
				beleid		endogeen	
	niveau in % BBP			mutaties in % BBP per jaar			
Totaal belastingen (kasbasis)	25,7	26,6	26,0	0,8	– 0,1	0,0	– 0,5
w.v. Omzetbelasting	7,5	7,7	7,7	0,1	0,1	0,1	0,0
Loon- en inkomstenbelasting	5,5	6,3	6,0	0,8	– 0,2	0,0	– 0,1
Vennootschapsbelasting (exclusief gas)	3,7	3,7	3,7	0,0	0,0	0,0	0,0
Overige belastingen	9,0	8,9	8,5	– 0,1	0,0	–0,1	– 0,3
Premies (transactiebasis)	14,2	14,1	13,9	– 0,2	0,0	0,0	– 0,2
w.v. Volksverzekeringen	6,7	6,5	6,4	– 0,2	0,0	0,0	– 0,1
Werknemersverzekeringen	7,5	7,6	7,5	0,0	0,1	0,0	– 0,1

De omzetbelasting laat alleen een kleine beleidsmatige oploop zien ten opzichte van het BBP. Voor een deel betreft dit een naijlend kaseffect van de tariefsverhoging in 2001. Voor het overige gaat het om BTW-heffing op openbaar-vervoerprojecten en een gewijzigde BTW-behandeling van grondaankopen en inhuur van diensten door de overheid. De endogene ontwikkeling van de omzetbelasting houdt vrijwel gelijke tred met het BBP. Hierbij vinden wel enige verschuivingen in de samenstelling plaats. In 2002 groeit de particuliere consumptie wat harder dan het BBP en blijven de investeringen achter. In 2003 is het beeld andersom, waarbij vooral de investeringen in woningen bijdragen aan de ontwikkeling van de omzetbelasting.

De beleidsmatige invloeden op de ontwikkeling van de belastingdruk zijn geconcentreerd bij de loon- en inkomstenheffing. De kaseffecten van beleid op de loon- en inkomstenbelasting in 2002 bedragen 3¼ mld euro. Hiervan is 1½ mld euro afkomstig van de invoering van de forfaitaire rendementsheffing en de versobering van aftrekposten. Een bedrag van 1¾ mld euro is te herleiden tot het wegvallen van het effect van een eenmalige kasschuif van belastingen naar premies, die in 2001 optrad als gevolg van de introductie van heffingskortingen in het nieuwe

belastingstelsel. Het Belastingplan 2002 verlaagt de kasontvangsten loon- en inkomstenbelasting in 2002 met ¼ mld euro. De beleidseffecten in 2003 betreffen grotendeels nabetalingen aan de sociale fondsen. De endogene ontwikkeling van de loon- en inkomstenbelasting is in 2002 vrijwel neutraal. Hoewel de werkgelegenheidstoename beperkt is, stijgen de lonen vrij fors, waardoor de loonsom wat sneller groeit dan het BBP en de AIQ oploopt. Tezamen met de progressiewerking compenseert dit de neerwaartse druk op de loon- en inkomstenbelasting vanuit de stijgende pensioenpremies (zie kader) en hypotheekrenteaftrek.

Ontwikkeling pensioenpremies bij bedrijfstak- en ondernemingspensioenfondsen

Door gedaalde rendementen zijn de buffers van pensioenfondsen onder druk komen te staan. Een verhoging van de premie is één van de manieren om hierop te reageren. Om inzicht te krijgen in de premieontwikkeling is door het CPB samen met SZW en met medewerking van de Vereniging van Bedrijfstakpensioenfondsen en de Stichting voor Ondernemingspensioenfondsen een enquête gehouden naar de premies in 2001 en 2002 onder de 100 grootste bedrijfstak- en ondernemingspensioenfondsen. Deze vertegenwoordigen ongeveer 90% van de deelnemers bij de bedrijfstak- en ondernemingspensioenfondsen.

Uit de enquête komt een divers beeld naar voren. De pensioenpremie bij het ABP stijgt met ruim 1¾%-punt van 9% van het bruto loon in 2001 naar 10¾% in 2002. Bij de bedrijfstakpensioenfondsen uit de enquête (exclusief het ABP) is de premiestijging bescheiden. In 2001 is de gemiddelde pensioenpremie 9% van het bruto loon, in 2002 is deze premie 9½%, een stijging met een ½%-punt. Bij de ondernemingspensioenfondsen doet zich een soortgelijke ontwikkeling voor. De premie loopt bij de meeste fondsen in doorsnee op van 10½% van het bruto loon in 2001 naar 11% in 2002, eenzelfde stijging dus als bij de bedrijfstakpensioenfondsen. Indien echter de bijzondere ontwikkeling bij drie fondsen wordt meegenomen, blijkt dat de gemiddelde premie bij ondernemingspensioenfondsen in 2001 maar 3¼% van het bruto-loon bedraagt en in 2002 11½%. De reden hiervoor is dat twee fondsen in 2001 forse restituties hebben gedaan aan de gelieerde onderneming; het derde fonds was in 2001 nog premievrij maar rapporteert voor 2002 een aanzienlijk premiebedrag.

Ten aanzien van restituties en/of extra premiestortingen, die een grote rol spelen bij ondernemings-pensioenfondsen, is een nuancering op zijn plaats. Premiepercentages worden doorgaans voor aanvang van het jaar waarop ze betrekking hebben vastgesteld, maar restituties en extra premiestortingen kunnen ook nog gedurende het jaar plaatsvinden. Bovendien vertonen deze restituties en extra premiestortingen aanzienlijke fluctuaties van jaar op jaar. Daarom hebben de enquêteresultaten ten aanzien van de ondernemings-pensioenfondsen voor het jaar 2002 nog een voorlopig karakter. Maar reeds nu kan worden geconcludeerd dat de pensioenpremies in 2002 zullen stijgen.

De toename van de hypotheekrenteaftrek hangt samen met de enorme stijging van de woningprijzen in voorgaande jaren, hetgeen een stuwmeer aan overwaarde tot gevolg heeft gehad. Middels tweede hypotheken ter verbetering van de woning en via woningaan- en verkopen werkt dit overwaardestuwmeer naar verwachting langzaam door in een stijging van de

hypotheekschuld. Endogeen daalt de loon- en inkomstenbelasting in 2003 met 0,1% BBP. De groei van de werkgelegenheid blijft volgend jaar beperkt en de hypotheekrenteaftrek en pensioenpremies nemen verder toe. Bovendien daalt in tegenstelling tot 2002 de AIQ. Met een hogere tabelcorrectiefactor in 2003 valt bovendien de progressiewerking vrijwel weg.

In vergelijking met eerdere ramingen zijn de ontvangsten vennootschapsbelasting (exclusief gas) in 2001 tegengevallen. In de eerste plaats hangt dit samen met de tegenvallende winstgevendheid: de huidige schatting voor het overig inkomen van bedrijven in 2001 is bijna 2 mld euro lager dan bij de actualisatie van de MEV van begin november 2001 nog werd verwacht. Daarnaast zijn de ontvangsten in november en december sterk tegengevallen, terwijl tot en met oktober de ontvangsten meevaller na meevaller lieten zien. Dit laatste lijkt een gevolg van de afwikkeling van het qua winstgevendheid beduidend betere jaar 2000, waarna in november en december de gevolgen van de verslechterde winstgevendheid in 2001 tot uiting zijn gekomen.

Eén en ander betekent dat het niveau van de ontvangsten vennootschapsbelasting structureel ruim 0,1% BBP lager uitvalt dan eerder werd gedacht. De ontwikkeling van de vennootschapsbelasting houdt in 2002 en 2003 vrijwel gelijke tred met het BBP, ondanks het feit dat de winstgevendheid eerst in 2002 nog wat verder terugvalt en daarna, als spiegelbeeld van de AIQ, in 2003 verbetert. Dit hangt vooral samen met het feit dat de reactie van de vennootschapsbelasting op de macro-economische winstontwikkeling door kasvertragingen wordt afgevlakt.

De overige belastingen dalen in 2002 endogeen met 0,1% BBP en in 2003 met 0,3% BBP. Achterblijvende opbrengsten bij de accijnzen, de BPM, de overdrachtsbelasting, de sucessierechten en de dividendbelasting dragen hieraan bij. Bij de accijnzen betreft dit een normaal patroon vanwege de koppeling aan volume in plaats van waarde. De overdrachtsbelasting blijft achter als gevolg van het teruglopend geraamd transactievolume op de markt voor bestaande woningen. De BPM ondervindt hinder van lage omzetten op de automarkt. Het achterblijven van de dividendbelasting heeft met name betrekking op het geleidelijk wegebben van een deel van de meevaller dividendbelasting van 1½ mld euro uit 2001 (zie kader). De ontvangsten successierechten werden in 2001 geplaagd door inningsproblemen. In 2002 zullen de hierdoor gemiste inkomsten naar verwachting alsnog worden geïnd, zodat voor dit jaar sprake zal zijn van een meevaller die in 2003 weer wegvalt.

De lastenverlichting in de premiesfeer betekent dat de premies volksverzekeringen in 2002 achterblijven bij de groei van het BBP. Ook bij de premies werknemersverzekeringen is er sprake van beleidsmatige mutaties maar per saldo verandert hierdoor het aandeel in het BBP niet. Enerzijds wordt er bijvoorbeeld premiekorting WAO verleend voor oudere werknemers, anderzijds wordt de WAO-basispremie verhoogd. De endogene ontwikkeling van de premies volks- en werknemersverzekeringen is in 2002 neutraal. Enerzijds stijgt de AIQ en daarmee de

De meevaller dividendbelasting 2001

De dividendbelasting laat in 2001 een meevaller zien van 1,6 mld euro, ofwel 60% van de opbrengst in 2000. Onderzoek wijst uit dat deze meevaller ten dele voortvloeit uit de in 2000 spectaculair gestegen winsten van beursgenoteerde ondernemingen. Belangrijker is echter de invoering van het nieuwe belastingstelsel.
In de eerste plaats betekent de forfaitaire rendementsheffing dat niet langer een fiscaal gemotiveerde voorkeur bestaat voor vermogenswinst boven winstuitkering, en voor winstuitkering in aandelen (het stockdividend) boven winstuitkering in contanten. Bij beursgenoteerde ondernemingen heeft dit tot een wijziging in het dividendbeleid geleid in de vorm van een verschuiving van stockdividend naar contant dividend.
Onder het oude belastingstelsel gold voor directeuren-grootaandeelhouders dat vermogens(winst) in de BV houden fiscaal aantrekkelijker was dan uitkeren en werd de eigen BV gebruikt voor de vermogensvorming door winsten op te potten. Met de vermogensrendementsheffing is het voor directeuren-grootaandeelhouders echter aantrekkelijker geworden vermogen privé aan te houden. Dit betekent dat directeuren-grootaandeelhouders het deel van de gemaakte winst dat niet voor de onderneming nodig is aan zichzelf uitkeren. Ook wordt eventueel in de BV aanwezig overtollig vermogen door directeuren-grootaandeelhouders via extra winstuitkering uit de BV gehaald en privé belegd.

Samenstelling en ontwikkeling van dividendbelasting, mld euro

	2000	Geraamde groei	Meevaller	2001
Totaal	2,6	0,1	1,6	4,3
Beursgenoteerde bedrijven	2,0	0,1	0,6	2,7
w.v. niveau winstuitkering		0,1	0,3	
w.v. verschuiving uitkeringsvorm		-	0,3	
Directeuren-grootaandeelhouders	0,6	0,0	1,0	1,6
w.v. niveau winstuitkering		0,0	0,2	
w.v. vermogensverschuiving		-	0,8	

De tabel laat het kwantitatieve belang van de hierboven onderscheiden effecten zien. Van de totale meevaller is 0,6 mld euro toe te schrijven aan beursgenoteerde ondernemingen. Ongeveer de helft van dit bedrag betreft hogere winstuitkeringen. De andere helft betreft een verschuiving in de vorm van uitkeren, en wel in de richting van meer dividend in contanten ten koste van stockdividend. Bij dividendbeleid wordt in het algemeen een bestendige lijn nagestreefd zodat dit deel van de meevaller in zijn geheel als structureel moet worden aangemerkt.
Met een bijdrage van 1,0 mld euro is het grootste deel van de meevaller gelokaliseerd bij directeuren-grootaandeelhouders. Van deze bijdrage betreft naar schatting 0,2 mld euro het effect van volledig uitkeren van in een boekjaar gemaakte winsten. Dit is een structureel aspect. Het grootste deel betreft echter het verschuiven van vermogen vanuit de onderneming naar privé. Hiermee was naar raming in 2001 0,8 mld euro dividendbelasting gemoeid. Deze vermogensverschuiving kan niet eindeloos doorgaan zodat sprake is van een incidenteel effect. Aan de andere kant is het waarschijnlijk dat directeuren-grootaandeelhouders niet al het overtollige ondernemingsvermogen al volledig in 2001 hebben omgezet in privé vermogen zodat ook in 2002 en latere jaren nog wel effecten te verwachten zijn.

grondslag waarover premies geheven worden, anderzijds neemt de premie-grondslag af door stijgende pensioenpremies werknemers en hypotheekrente-aftrek. In 2003 is er geen sprake van noemenswaardige beleidsmutaties. Met de daling van de AIQ blijft de grondslag waarover de premies geheven worden dat jaar licht achter bij het BBP. Dit wordt versterkt door een stijging van de pensioenpremies werknemers met gemiddeld 0,3% in 2003. Aangezien deze pensioenpremies aftrekbaar zijn voor belasting- en premieheffing, wordt de grondslag door deze stijging geërodeerd. Ook de verdere stijging van de hypotheekrenteaftrek draagt naar verwachting aan deze erosie bij.

3.6.3 EMU-saldo en schuld

Het vorderingensaldo van de collectieve sector neemt na een top van 1,5% BBP in 2000 (exclusief opbrengst UMTS-veiling) gestaag af, naar 0,6% BBP (exclusief afkoop DSM) in 2001 en 0,1% BBP dit jaar. Overigens verbetert het EMU-saldo in deze kabinetsperiode daarmee nog met ¾%-punt, ½%-punt meer dan werd verwacht bij het behoedzame scenario van het regeerakkoord. Volgend jaar is voor het eerst sinds 1998 weer sprake van een tekort, dat naar verwachting uitkomt op 0,5% BBP.

Tabel 3.26 Aansluiting financieringssaldo en EMU-saldo, 1998-2003

	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	% BBP					
Financieringssaldo Rijk[a]	– 0,4	– 1,6	– 0,1	– 0,8	0,6	– 0,3
Verkoop staatsbezit	– 0,7	– 0,3	– 0,1	0,5	– 0,7	– 0,6
Kredietverlening e,d. [b]	– 0,1	1,2	0,5	0,2	0,0	0,1
Vorderingensaldo Rijk[a]	– 1,2	– 0,8	0,3	– 0,1	– 0,1	– 0,8
Vorderingensaldo overige centrale overheid	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Vorderingensaldo lagere overheid	0,1	– 0,1	0,1	0,2	0,2	0,3
Vorderingensaldo sociale fondsen	0,3	1,2	1,7	0,2	– 0,1	– 0,1
EMU-saldo[a]	– 0,7	0,4	2,2	0,3	0,1	– 0,5
EMU-schuld	66,8	63,1	56,0	52,9	49,6	46,8

[a] In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief uitgaven van 0,3% BBP i.v.m. afkoop DSM.
[b] Kredietverlening, deelneming in kapitaal internationale banken, kas-transactieverschillen.

De verslechtering van het EMU-saldo is vooral het gevolg van de conjuncturele ontwikkeling. Gecorrigeerd hiervoor is er deze kabinetsperiode sprake van een geleidelijk herstel tot een structureel EMU-saldo in 2003 van naar schatting 0,2% BBP. Deze verbetering wordt alleen in 2001 onderbroken door de lastenverlichting die gepaard ging met de belastingherziening (zie ook paragraaf 1.3).

De verslechtering van het EMU-saldo in 2003 is volledig gelokaliseerd bij het Rijk en is groter dan op grond van de conjuncturele ontwikkeling mag worden verwacht. Diverse factoren dragen hieraan bij. Bij de netto uitgaven is onder meer sprake van een piek in de investeringen in 2003, een aanzienlijke groei van de bijdrage aan het gemeente- en provinciefonds en een sterk terugvallende winstafdracht door DNB. Bij de belastingen speelt het wegvallen van de incidentele meevaller bij de successierechten en het wegebben van de meevaller bij de dividendbelasting.

De geraamde verbetering van het EMU-saldo van de lagere overheid in 2003 hangt samen met de verwachting dat de extra middelen uit het gemeente- en provinciefonds dat jaar niet geheel tot besteding komen. Deze middelen zijn gekoppeld aan de netto gecorrigeerde rijksuitgaven en laten door intertemporele verschuivingen binnen de rijksbegroting juist volgend jaar een sterke groei zien.

Tabel 3.27 Vermogenspositie van de centrale sociale fondsen (mld euro)[a], 2000-2003

	2000	2001	2002	2003
AOW	3	1	– ½	– 1½
ANW	¼	0	0	0
WAZ/WAO	1¼	2¼	3½	4½
AWF[b]	2½	3½	5½	7
AWBZ	0	– ½	– 2	– 3½
ZFW	½	1¼	1¼	¾
Totaal	7½	7¾	7¼	7

[a] De vermogenspositie meet het verschil tussen het vermogen en de norm per ultimo van het jaar.
[b] De mutatie van de vermogenspositie wordt in 2001 1¼ mld euro neerwaarts beïnvloed door de extra conjunctuurreserve in het AWF.

Het EMU-saldo van de sociale fondsen verslechtert in de projectieperiode aanzienlijk: in 2001 is nog sprake van een overschot van 0,2% BBP, terwijl voor 2003 wordt gerekend met een tekort van 0,1% BBP. Dit heeft zijn weerslag op de vermogensoverschotten van de centrale fondsen, die naar verwachting in zowel 2002 als 2003 dalen. Ultimo 2003 bedraagt het vermogensoverschot naar verwachting 7 mld euro tegenover 7¾ mld euro ultimo 2001. Er is sprake van twee tegengestelde tendensen. De vermogensoverschotten van het AWF en de WAO blijven toenemen ondanks de stijgende uitkeringsvolumina. Hun gecombineerde vermogensoverschot bedroeg 5¾ mld euro in 2001 en bedraagt eind 2003 waarschijnlijk 11½ mld euro. De premiepercentages van deze fondsen zijn structureel boven lastendekkend niveau vastgesteld. De ZFW heeft eveneens een vermogensoverschot, maar dit overschot komt in de raming voor 2003 ½ mld euro lager uit dan in 2001. De Algemene Kas van de Ziekenfondsverzekering ontvangt echter jaarlijks een substantiële rijksbijdrage zonder welke er sprake zou zijn van een omvangrijk vermogenstekort. Ook de vermogenspositie van de volksverzekeringen verslechtert in de raming doordat de premie-ontvangsten achterblijven bij de

uitkeringen. Ultimo 2003 bedraagt het vermogenstekort van de volksverzekeringen naar verwachting 5 mld euro, terwijl in 2001 nog sprake was van een klein overschot.

De EMU-schuldquote blijft op een dalende koers. In de regeerakkoordberekeningen resulteerde bij het behoedzame scenario een daling van 4%-punt BBP. In de huidige projectie loopt de bruto-schuldquote terug van 66¾% BBP in 1998 naar 49½% in 2002, dat wil zeggen een daling van ruim 17%-punt. Naast de gunstiger ontwikkeling van het EMU-saldo, met name in de tussenliggende jaren, speelt hierbij vooral de grote stijging van het BBP (noemereffect) een rol. Het noemereffect vormt ook de belangrijkste verklaring voor de verdere daling van de schuldquote in 2003 tot 46¾% van het BBP.

3.6.4 IJklijnen en ijklatten

IJklijnen

De collectieve uitgaven onderschrijden in het actuele beeld voor 2002 het uitgavenkader met ¼ mld euro. Het budgettaire kader is gebaseerd op de uitgavenraming bij het regeerakkoord (behoedzame scenario) en wordt jaarlijks nominaal aangepast voor de actuele prijsontwikkeling van het BBP. Deze prijsaanpassing kan afwijken van mee- en tegenvallers in de loon- en prijsontwikkeling van de collectieve uitgaven: een dergelijk verschil weerspiegelt ruilvoetwinst of -verlies voor de collectieve sector. In 2002 stijgen de reële lonen (hier gedefinieerd als het verschil tussen de nominale contractloonstijging in de marktsector en de prijsstijging van het BBP) aanzienlijk sneller dan in het behoedzame beeld achter het uitgavenkader. Daardoor slaat de (gecumuleerde) ruilvoetwinst van ¼ mld euro in 2001 naar verwachting om in een ruilvoetverlies van 1 mld euro in 2002. Bezien naar de afzonderlijke budgetdisciplinesectoren zijn de uitgavenmeevallers in de sectoren sociale zekerheid en arbeidsmarkt en rijksbegroting gebruikt voor intensiveringen in de zorg.

De toetsing van de uitgaven op de rijksbegroting laat dit jaar een onderschrijding zien van ¼ mld euro. Omvangrijke meevallers, met name in de rente-uitgaven, hebben deze kabinetsperiode ruimte geboden voor het opvangen van de ruilvoetproblematiek op de rijksbegroting (¼ mld euro) en tegenvallers bij de opvang van asielzoekers en bij het onderwijs. Daarnaast heeft het kabinet sinds het regeerakkoord besloten tot intensiveringen, onder meer voor onderwijs en veiligheid.

Bij de budgetdisciplinesector Sociale Zekerheid en Arbeidsmarkt onderschrijden de geraamde uitgaven zowel in 2001 als 2002 de ijklijn. In 2001 bedraagt de onderschrijding 2 mld euro tegenover 1 mld euro in 2002. De terugloop van de onderschrijding hangt voor ruim de helft samen met een oplopend ruilvoetverlies van ¼ mld euro in 2001 tot 1 mld euro in 2002. Verder

Tabel 3.28 Overschrijdingen uitgavenkaders Rijk, sociale zekerheid en zorg, 1999-2002

	1999	2000	2001	2002
	mld euro			
Overschrijding	– 1¼	– 1¼	– ¾	– ¼
w.v. Rijk	– ¼	¾	¾	– ¼
SZ	– 1¼	– 2	– 2	– 1
Zorg[a]	0	– ¼	¾	1½
Uitgavenreserve	0	0	0	0
Deflator voor budgetdiscipline (1998=1)	1,016	1,046	1,097	1,135

[a] Budgettair Kader Zorg.

is de terugloop te wijten aan de toename van het aantal werkloosheidsuitkeringen, hoewel nog steeds sprake is van een meevaller bij de WW en de bijstand ten opzichte van de ijklijn. Het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen komt naar verwachting 90 000 lager uit dan bij de behoedzame raming van het regeerakkoord. Ook de AOW-uitgaven en de uitgaven aan overige voorzieningen blijven achter bij de regeerakkoordcijfers. Ten opzichte van het regeerakkoord zijn er relatief meer gehuwde en minder ongehuwde AOW-ers. Een gehuwde AOW-er ontvangt 50% van het netto-minimumloon, een ongehuwde daarentegen 70%. Door dit samenstellingseffect vallen de AOW-uitgaven dus mee. Bij de overige voorzieningen is onder andere sprake van onderuitputting bij de gesubsidieerde werkgelegenheid. De uitgaven aan de WAO laten daarentegen een tegenvaller zien, niet alleen doordat het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen bijna 35 000 hoger is dan bij het regeerakkoord, maar ook door hogere uitvoeringskosten en reïntegratie-uitgaven.

Naar verwachting zullen de uitgaven aan zorg in 2002 het uitgavenkader met 1½ mld euro overschrijden. Het gaat grotendeels om overschrijdingen die ten tijde van de MEV 2002 al bekend waren en vooral betrekking hebben op afspraken over extra uitgaven aan geneesmiddelen, de aanpak van wachtlijsten en de in 2001 ingezette intensiveringen. Daarnaast is in 2002 sprake van een ruilvoetverlies van ¼ mld euro.

IJklatten

In samenhang met de tegenvallende ontwikkeling van de belasting- en premieontvangsten in 2001 komt de totale inkomstenmeevaller in 2001 en 2002 aanzienlijk lager uit dan in de actualisatie van de MEV. Desondanks is de inkomstenmeevaller in 2002 nog wel 2¼ mld euro hoger dan in 2000. Deze toename betreft voor ¾ mld euro de gasbaten en voor 1¼ mld euro de belastingontvangsten. De meevaller premieontvangsten blijft constant. Gezien de tegenvallende economische groei zou echter een daling van de inkomstenmeevaller mogen worden verwacht. Dat deze niet optreedt, heeft voor een belangrijk deel dezelfde achtergrond als de

ruilvoetontwikkeling van de collectieve sector. De hoge reële loonstijging in 2002 leidt tot een sterke groei van de belasting- en premiegrondslag, die bovendien tegen gemiddeld hogere tarieven wordt afgerekend (progressie-effect). Verder bedraagt het structurele deel van de meevaller bij de dividendbelasting in 2001 ruim ¾ mld euro (zie kader) hetgeen ook in de inkomstenmeevaller loopt. De groei van de meevaller bij de gasbaten in 2001 kent zijn evenbeeld bij een toename van de vennootschapsbelasting op de gaswinning met ½ mld euro.

Tabel 3.29 Inkomstenmeevallers sinds Miljoenennota 1999

	1998	1999	2000	2001	2002
	mld euro				
Belastingen	¾	2½	5¼	5¾	6½
Premies	¼	1	1¾	1¾	1¾
Gasbaten[a]	0	0	½	1¼	1¼
Totaal	1	3¾	7½	8½	9¾

[a] Niet-belastingdeel en exclusief aandeel FES van 41½%.

Het kabinet heeft in het regeerakkoord afgesproken dat de inkomstenmeevallers voor de helft gebruikt kunnen worden voor lastenverlichting en voor de andere helft in het saldo dienen te lopen. Hierbij wordt de meevaller uit 1998 buiten beschouwing gelaten; in het regeerakkoord is afgesproken dat deze volledig wordt benut voor schuldreductie. Met een lastenverlichting die 3 mld euro hoger is dan bij het regeerakkoord is afgesproken (paragraaf 3.6.2), resteert een bedrag van 5¾ mld euro voor verbetering van het saldo. Dit is tweederde van de inkomstenmeevaller.

4 Zakelijke dienstverlening en de productiviteitsagenda

De bedrijfstak zakelijke dienstverlening is uitgegroeid tot een zwaargewicht in de Nederlandse economie. Deze bedrijfstak valt echter al jaren op door zijn zwakke productiviteitsgroei. Wanneer dit zo blijft, kan dit de macro-economische productiviteitsstijging en daarmee de groei van de Nederlandse economie de komende jaren remmen. Toch hoeft deze zogenoemde 'ziekte van Baumol' Nederland niet te treffen. De zakelijke dienstverlening kan namelijk de productiviteit van haar klanten verhogen. Er zijn beleidsopties om de bijdrage van de zakelijke dienstverlening aan de macro-economische productiviteitsgroei te vergroten. Onder meer het transparanter maken van de markten voor klant-specifieke zakelijke diensten, het 'uitlokken' van buitenlandse concurrentie en het aanmoedigen van meer innovatieve inspanningen zijn het overwegen waard.

4.1 Inleiding

De zakelijke dienstverlening was één van de snelst groeiende sectoren in de Nederlandse economie gedurende de jaren negentig. Bij een voorzichtige inschatting van de toekomstige productiegroei van de zakelijke dienstverlening zal de sector rond 2010 de totale industrie in grootte benaderen.[1] Op het eerste gezicht is de trage arbeidsproductiviteitsgroei in de zakelijke dienstverlening zorgwekkend. Deze blijft duidelijk achter bij de rest van de marktsector. Stevent de Nederlandse economie met een groeiend aandeel van de in productiviteit stagnerende zakelijke dienstverlening af op de zogenaamde 'ziekte van Baumol' (zie box)?[2]

Ziekte van Baumol

Baumol, een Amerikaanse econoom, beschreef de gevolgen van een groeimodel waarin de dienstensector slechts beperkte mogelijkheden tot productiviteitsgroei heeft, terwijl de vraag naar die diensten weinig gevoelig is voor prijsveranderingen. Een bijkomende veronderstelling is dat de lonen de productiviteitsgroei in de productiefste sector volgen. In zo'n economie zal een steeds groter deel van de totale beroepsbevolking werk vinden in de dienstensector. De optredende 'ziekte' is dat de groeivoet van de totale economie daalt en dat inflatie optreedt wegens de stijgende relatieve prijs van diensten.[a]

[a] W. Baumol, Macroeconomics of unbalanced growth: the anatomy of urban crisis, American Economic Review, volume 57, 1967.

Er zijn verscheidene redenen waarom we niet in Baumol's ziektebeeld hoeven te belanden. Om te beginnen had Baumol consumptieve diensten op het oog. Zakelijke diensten zijn echter

[1] H. Kox, *Growth challenges for the Dutch business services industry: international comparison and policy issues*, CPB 2002. Deze studie biedt een nadere uitwerking van de onderwerpen die in dit hoofdstuk aan bod komen.

[2] Onderzoek leert dat de differentiatie in de loonontwikkeling tussen bedrijfstakken in Nederland bescheiden is. Zie H.P. van der Wiel, *Loondifferentiatie in Nederland na 1969, een sectorale invalshoek*, CPB Onderzoeksmemorandum no.154, 1999. Dit sluit aan bij een van de veronderstellingen van Baumol.

intermediaire inputs, die vaak een productiviteitsverhogende invloed hebben bij klanten. In de tweede plaats lijken er mogelijkheden aanwezig om de bijdrage van de zakelijke dienstverlening aan de macro-economische productiviteitsgroei te verbeteren. En tenslotte kan de transparantie van markten voor zakelijke diensten vergroot worden, zodat de prijsgevoeligheid van de vraag naar zakelijke diensten toeneemt. Elk van deze punten wordt in dit hoofdstuk verder uitgewerkt, maar eerst volgen enkele gestileerde feiten over de productiviteitsontwikkeling in de zakelijke dienstverlening zelf.

4.2 Productiviteitsontwikkeling in de zakelijke dienstverlening

Stagnerende productiviteitsgroei in de zakelijke dienstverlening blijft niet tot Nederland beperkt. Figuur 4.1 toont dat de productiviteitsgroei sinds begin jaren tachtig in alle landen dalende is. Het blijkt dat Nederland weliswaar niet in de bezemwagen zit, maar wel duidelijk achterin het internationale peloton hangt qua productiviteitsgroei, samen met bijvoorbeeld Frankrijk. Het risico op het Baumol ziektebeeld lijkt in Nederland dus relatief groot.

Figuur 4.1 Verandering in arbeidsproductiviteit per gewerkt uur in de zakelijke dienstverlening, 1981-1996

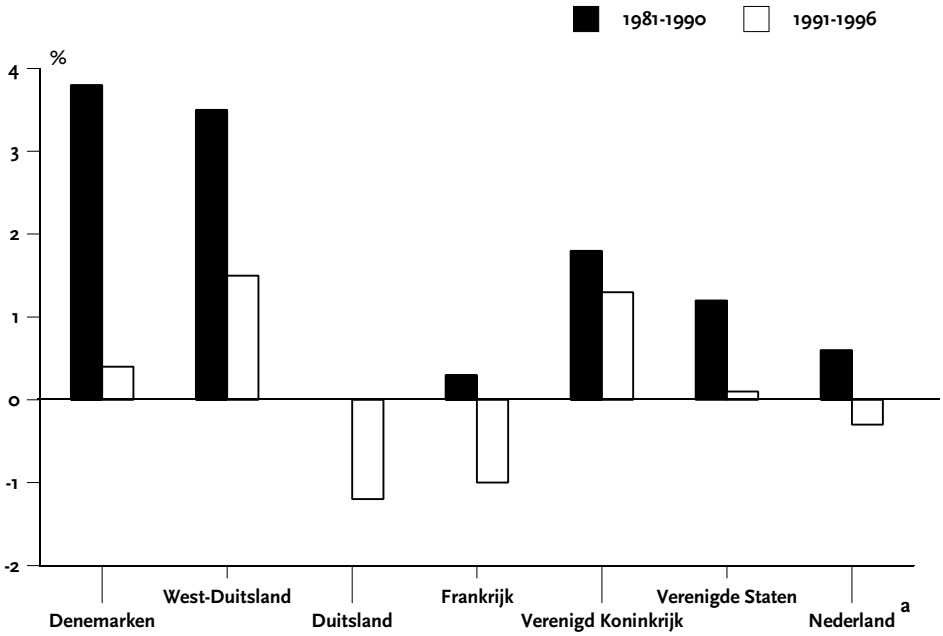

[a] In alle landen behalve Nederland is de zakelijke dienstverlening gedefinieerd inclusief uitzendwezen. Indien ook voor Nederland de uitzendbranche aan de zakelijke diensten wordt toegevoegd, verandert het beeld nauwelijks.

In de periode 1996-2000 trok de productiviteit in de Nederlandse zakelijke dienstverlening licht aan tot een nog steeds erg povere groei van 0,2 procent per jaar. De zakelijke dienstverlening bestaat uit verschillende branches die als gezamenlijk kenmerk hebben dat ze hun diensten

hoofdzakelijk aan bedrijven leveren. Tabel 4.1 ontleedt de productiviteitsgroei van de gehele zakelijke dienstverlening naar de productiviteitsbijdragen van individuele branches en het effect van verschuivende branche-aandelen. Slechts drie van de zeven branches droegen positief bij aan de productiviteitsgroei; bij de overigen daalde de productiviteit zelfs. Onder de laatst-genoemden zitten enkele branches met een kennisintensief karakter.

Tabel 4.1 Ontleding van productiviteitsverandering in de zakelijke dienstverlening 1996-2000, naar directe productiviteitsverandering en naar veranderingen in branchesamenstelling

Branche	Productiviteits-verandering per branche	Verandering branche-samenstelling	Totale bijdrage per branche aan groei productiviteit zakelijke diensten[b]
	bijdrage aan jaarlijkse productiviteitsgroei, in procentpunten		
Computerdiensten en software	0,1	– 0,1	0,1
Reclamebureaus	0,1	0,0	0,1
Juridische, accountancy- en managementadviesdiensten	0,2	0,1	0,3
Industriële reiniging	– 0,1	0,1	0,0
Contractonderzoek en -ontwikkeling	– 0,1	– 0,0	– 0,1
Ingenieurs- en architectenbureaus	– 0,1	0,0	– 0,1
Overige zakelijke dienstverlening[a]	– 0,2	0,1	– 0,2
Totaal zakelijke dienstverlening[a]	– 0,0	0,2	0,2

[a] Exclusief verhuur roerende goederen.
[b] Het totaal is inclusief tweede-orde effecten (het samengestelde effect van de veranderingen in productiviteit en branchesamenstelling).

De OESO constateerde voor dezelfde periode dat het IT-deel van de zakelijke dienstverlening in een vijftal landen positief bijdroeg aan de macro-economische productiviteitsgroei. De bijdrage van de niet-IT zakelijke diensten was echter bijna overal negatief.[3] Gelet op de productiviteitsgroei per branche (Tabel 4.1) geldt in Nederland een soortgelijk beeld. De OESO-studie constateerde voorts dat de productiviteitsgroeiprestaties van de niet-IT zakelijke diensten verslechterden ten opzichte van voorafgaande perioden.

Enkele conclusies kunnen worden getrokken. Een vertragende productiviteitsgroei in de zakelijke dienstverlening is internationaal waarneembaar. De vertraging is vooral gesitueerd bij het niet-IT deel van de zakelijke dienstverlening. In een aantal branches, waaronder enkele met een kennisintensief karakter, blijkt de productiviteit te zijn gedaald.

[3] D. Pilat and F. Lee, *Productivity growth in ICT-producing and ICT-using industries: a source of growth differentials in the OECD?*, STI Working Paper 2001/4, OECD, 2001.

4.3 Zakelijke diensten: intermediaire producten met uitstralingseffecten op productiviteitsgebied

Tot zover de *directe* bijdrage van de zakelijke dienstverlening aan de macro-economische productiviteitsgroei. Hiermee is de kous niet af. Het groeiend verbruik van zakelijke diensten creëert ook *indirecte* productiviteitseffecten in bedrijfstakken waar de klanten zitten. Deze effecten zijn voornamelijk positief.[4]

Het aandeel van zakelijke diensten in de totale onderlinge leveringen tussen bedrijven neemt sinds medio jaren tachtig gestadig toe. Aanvankelijk lag de nadruk op uitbesteding van relatief eenvoudige interne diensten naar zakelijke dienstverleningsbedrijven. Tot circa 1993 waren het de branches met gestandaardiseerde zakelijke diensten, zoals schoonmaakbedrijven en bedrijfsbeveiliging, die het meest profiteerden van de uitbestedingstrend. Steeds meer echter verschuift de nadruk naar kennisintensieve, per klant aangepaste diensten. Na 1993 groeien de kennisintensieve zakelijke diensten het hardst, zoals IT-specialisten, ingenieursbureaus, economische adviesbureaus, advocatenkantoren en marketingbureaus. Kwaliteitsverbetering, productinnovatie en toepassing van ICT technologie waren van grote invloed op de verschuiving.

De klantspecifieke, kennisintensieve zakelijke dienstverlening speelt op twee terreinen een belangrijke rol in de moderne kennisinfrastructuur:

- *Originele innovaties*. High-tech branches zoals softwarebedrijven, ingenieursbureaus en contractresearchinstituten (zoals TNO) voeren zelf intensief innovaties uit. Andere branches leveren innovaties op niet-technologisch gebied, bijvoorbeeld op het terrein van organisatiestructuur, marketing, personeelsbeleid, PR, inkoopbeleid of marktpositionering.
- *Kennisdiffusie*. Veel zakelijke dienstverleners zijn actief op het gebied van de kennisdiffusie. Deze bedrijven hebben een speciale rol doordat ze bij veel klanten 'in de kenniskeuken' mogen kijken. Ze conceptualiseren en formaliseren gelokaliseerde kennisontwikkeling, de zogenaamde tacit kennis. Ze selecteren daaruit *best practice* informatie, die vervolgens weer als input wordt gebruikt en getest bij volgende klanten. Via dit diffusieproces draagt de zakelijke dienstverlening op tal van competentieterreinen bij aan vernieuwing en efficiëntieverbetering. Vaak gaat het daarbij om niet-technologische innovaties.

De kennisintensieve zakelijke dienstverlening maakt specialisatie en efficiëntiewinst mogelijk op gebied van kennis en menselijk kapitaal. Innoverende ondernemingen gaan, voor zover ze van adviesbronnen buiten de eigen branche gebruik maken, meer te rade bij de zakelijke dienstverlening dan bij universiteiten (zie Figuur 4.2).[5] Afnemers van kennisintensieve zakelijke diensten krijgen toegang tot specialismen die voorheen waren voorbehouden aan de

[4] De voorwaarden waaronder dat gebeurt worden beschreven door N. Oulton, *Must the growth rate decline? Baumol's unbalanced growth revisited*, Oxford Economic Papers, volume 53, October 2001, pp. 605-627. Oulton gaat daarbij uit van volledig vrije mededinging op alle markten.

[5] A. Leiponen (*Knowledge services in the innovation system*, ETLA, Helsinki 2001) vindt hetzelfde beeld in Finland.

grotere concerns, zodat schaalbarrières op dit terrein verkleind kunnen worden. Overigens toont Figuur 4.2 dat kleine innovators nog vrij weinig gebruik maken van externe informatiebronnen.

De bijdrage van de zakelijke dienstverlening aan het nationale innovatiesysteem kan beschouwd worden als een positief uitstralingseffect.[6] Wanneer dit effect meegroeit met de omvang van de zakelijke dienstensector, of zelfs versterkt wordt, kan het opwegen tegen de stagnerende productiviteitsgroei in de zakelijke diensten zelf. Dit gaat tegen de Baumol-ziekte in. Maar er is meer. De zwakke productiviteitsprestaties hoeven niet als voldongen feit geaccepteerd te worden. Er zijn diverse mogelijkheden om de oorzaken ervan aan te pakken.

Figuur 4.2 **Percentage van innoverende bedrijven dat samenwerkt met zakelijke dienstverleners en andere informatiebronnen buiten de eigen branche, naar type en bedrijfstak, 1996-98**

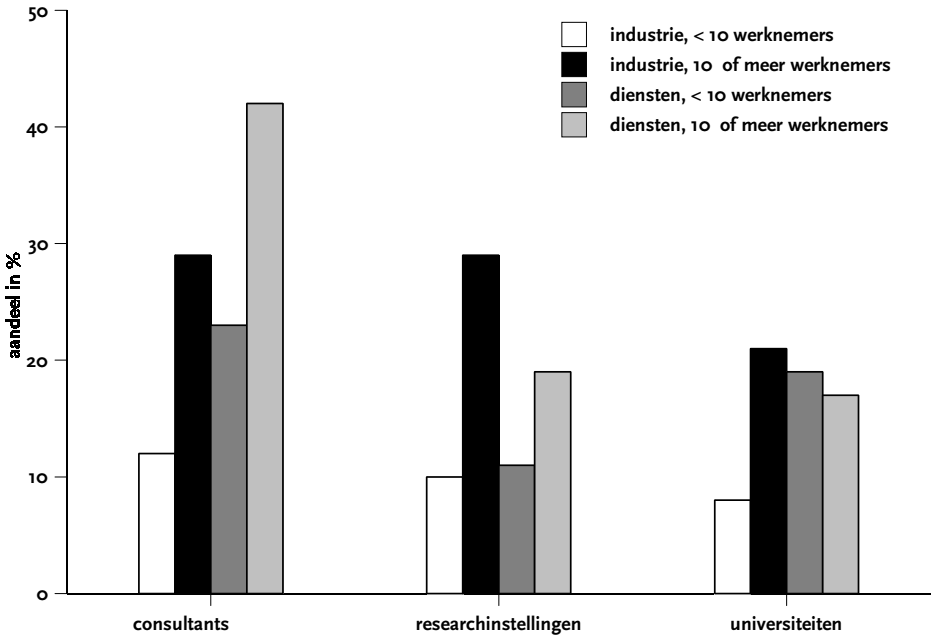

NB: de instellingen voor contractresearch en de consultants behoren tot de zakelijke dienstverlening. Bronnen: CBS (Kennis en economie 2001: onderzoek en innovatie in Nederland, p. 117); L. Klomp en G. Meinen (Innovatie bij de kleinste bedrijven, CBS, 2001).

[6] Verschillende studies brengen de indirecte productiviteitseffecten van zakelijke diensteninputs empirisch in beeld. Zie onder andere: P. Robson en R. Bennett, *SME growth – the relationship between business advice and external collaboration* (Small Business Economics, vol. 15, 2000); E. Müller en R. Zenker, *The contribution of knowledge-intensive business services to regional innovation capacities* (Frauenhofer Institute, Karlsruhe, 2000); C. Antonelli, *The microdynamics of technological change* (Routledge, Londen 1999); D. Jorgenson en K. Stiroh, *Raising the speed limit: US economic growth in the information age* (Brookings Papers on Economic Activity, 2000, no. 1).

4.4 Factoren achter de stagnerende productiviteit in zakelijke diensten

De stagnerende productiviteitsgroei in de zakelijke dienstverlening is onder meer terug te voeren op de volgende oorzaken: kleinschaligheid, gebrekkige mededinging en bescheiden innovatie-inspanningen.

De zakelijke dienstverlening is bij uitstek het domein van kleine bedrijfjes. Liefst 58 procent van de bedrijven had in 2000 geen werknemers, en nog eens 30 procent had minder dan vijf werknemers. Het aandeel van de kleine bedrijfjes neemt eerder toe dan af. De zzp-er, de zelfstandige zonder personeel, is een vertrouwd fenomeen geworden in de sector.

Het aandeel van startende ondernemingen in de zakelijke dienstverlening is hoger dan in andere bedrijfstakken. De vaak lage toetredingsdrempels op het gebied van vaste investeringen vergemakkelijken de toestroom van kleine bedrijfjes. Toetreders in de zakelijke dienstverlening blijken gemiddeld minder productief dan bestaande bedrijven, zodat de grote toestroom van nieuwe bedrijven het productiviteitsprobleem eerder versterkt dan vermindert.[7] De grote vraag naar zakelijke diensten in de jaren negentig schiep een mild marktklimaat waarin voor elk nieuw bedrijf wel een plaats was. Qua groei stond de Nederlandse bedrijfstak zakelijke dienstverlening aan de internationale top; zowel werkgelegenheid als toegevoegde waarde groeiden harder dan in andere OESO-landen. “Elk voordeel hep zijn nadeel” om met een bekend voetbal-orakel te spreken, en het nadeel is hier dat bij een vraagoverschot de selecterende tucht van de markt minder goed werkt. Bij de huidige conjuncturele neergang valt te verwachten dat meer laagproductieve kleine bedrijven onder druk van de concurrentie het loodje zullen leggen.

Was het zojuist genoemde marktwerkingsprobleem van min of meer conjuncturele aard, er zijn ook meer structurele problemen, met name in de kennisintensieve zakelijke dienstverlening. Het klantspecifieke karakter van deze diensten en het bestaan van omschakelkosten aan de zijde van de klanten (geïnvesteerde tijd en energie) kunnen zorgen voor onvoldoende mededinging. Bovendien kenmerkt het bestaan van asymmetrische informatie de markten voor kennisintensieve zakelijke diensten. Vanwege het kenniskarakter van de producten hebben klanten vooraf geen zekerheid over de kwaliteit van het te leveren dienstenproduct, en vaak ná aankoop ook niet direct. Het zijn vertrouwensgoederen. De vraagkant van de markt lost dit informatieprobleem op door te varen op bestaande marktreputaties: bedrijven met gerenommeerde klanten die gisteren een goed product leverden, worden geacht dat morgen weer te doen. De marktreputaties van de meeste kleine bedrijven zijn slechts regionaal van aard, bij een beperkte kring van klanten. Het reputatiemechanisme leidt tot gesegmenteerde markten

[7] H. van der Wiel, *Firm turnover in Dutch business services: the effect on labour productivity*, Research Memorandum No. 159, CPB 1999.

waarin verschillende prijzen en tarieven gelden, afhankelijk van het prestige van de leverancier en de geografische reikwijdte van de reputatie.

De sterke instroom van starters betekent niet automatisch dat de markten voor zakelijke diensten over de hele linie erg competitief zijn. Tabel 4.2 toont een typisch patroon van marktsegmentatie in de zakelijke dienstverlening. Het grootste deel van de nieuwe bedrijven zit in de kolom van de kleine, niet-gespecialiseerde bedrijven. Voor innovatieve kleine ondernemingen valt het niet mee door te groeien naar andere marktsegmenten. De 'reputatieschotten' in de markt beperken concurrentie op prijzen en kosten. Het verklaart mede waarom de sterke instroom van kleine bedrijven niet tot meer productiviteitsverbetering leidde.

Buitenlandse concurrentie in de zakelijke dienstverlening komt deels via import, deels door de binnenlandse vestigingen van multinationale ondernemingen. Beide facetten van buitenlandse concurrentie zijn groeiende in Nederland. Ook hier geldt echter dat deze concurrentie vooral gericht is op specifieke marktsegmenten, namelijk die waarin de grotere ondernemingen opereren.

Tabel 4.2 Typisch patroon van marktsegmentatie in zakelijke dienstverlening

	Marktsegmenten			
	Kleine, niet-gespecialiseerde ondernemingen	Gespecialiseerde MKB-ondernemingen	Middelgrote en grote nationaal-georiënteerde ondernemingen	Multinationale ondernemingen en hun dochterbedrijven
Geografische reikwijdte van marktreputatie	Lokaal, regionaal	Internationaal	Nationaal	Internationaal
Belangrijkste concurrenten	Lokale MKB-ondernemingen	Internationale specialisten, niet-gespecialiseerde grote ondernemingen	Nationaal-georiënteerde ondernemingen, multinationals	Multinationale ondernemingen, grote nationale ondernemingen
Groottekenmerken van klanten	MKB-ondernemingen	Grote en middelgrote ondernemingen	Grote en middelgrote ondernemingen	Grote ondernemingen

Het meest competitieve marktsegment in de zakelijke dienstverlening is het segment waarin de grote nationaal-georiënteerde aanbieders opereren. Zij hebben te maken met concurrentie van zowel middelgrote aanbieders, multinationale ondernemingen en soms zelfs van kleine internationale specialisten.[8] Des te opvallender is het verband tussen omvang en productiviteitsniveau van ondernemingen in de zakelijke dienstverlening, zowel in Nederland als in andere EU-landen. In Nederland is, zoals Figuur 4.3 toont, de productiviteit het hoogst in

[8] Een survey-onderzoek onder Europese aanbieders van zakelijke diensten bevestigt dit beeld: CSES, *Barriers to trade in business services*, European Commission, Brussels 2001.

ondernemingen met 20-50 werknemers bij de klantspecifieke zakelijke diensten, of zelfs 100-200 werknemers bij de gestandaardiseerde zakelijke diensten. Boven die omvang daalt de gemiddelde productiviteit weer. Twee verklaringen dienen zich aan voor deze samenhang tussen de productiviteit en ondernemingsomvang: (a) grotere ondernemingen werken in meer competitieve marktsegmenten; (b) grotere ondernemingen kunnen meer interne arbeidsverdeling toepassen. Boven de 'optimale' omvang worden deze voordelen wellicht gecompenseerd door schaalnadelen zoals interne bureaucratisering, en door het opereren in marktsegmenten met zwakkere concurrentie. Misschien speelt bij grote bedrijven ook een rol dat zij relatief meer laagproductieve werknemers in dienst hebben.

Figuur 4.3 Omzet per werknemer in de zakelijke dienstverlening, gemiddeld per grootteklasse, 1987-1996

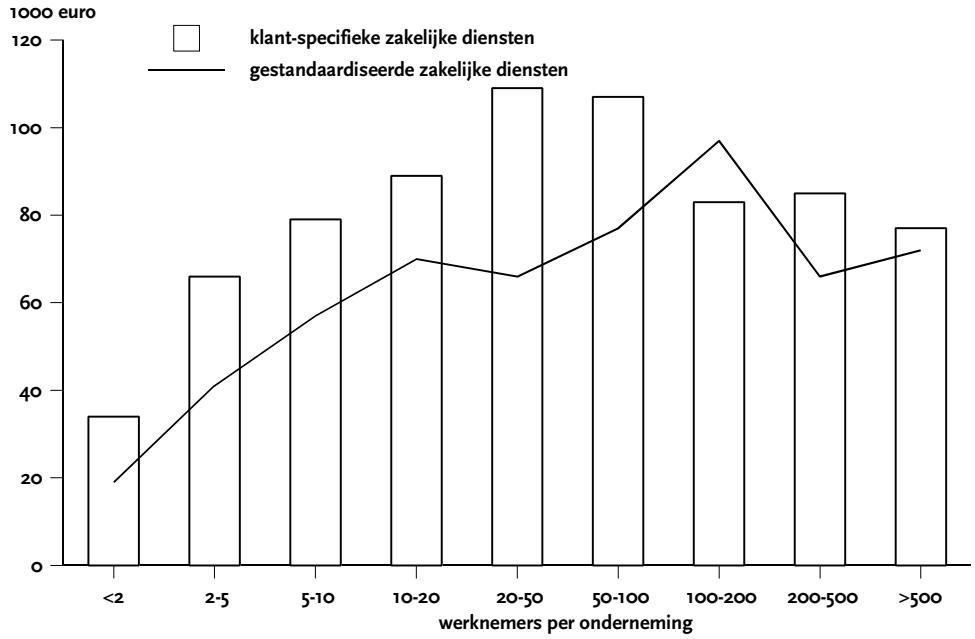

Bron: Van der Wiel, Van Leeuwen en Kox, Testing for the role of product differentiation in business services: an empirical assessment, CPB 2002 (te verschijnen). Omzet per werknemer is de best-beschikbare indicator voor productiviteit bij de analyse van micro-data uit productiestatistieken.

Binnen de ondernemingen schuilt soms ook een oorzaak voor kleinschaligheid. Marktreputaties zijn vooral gebaseerd op de kwaliteit van de geleverde kennisinputs. Een groot deel van de kennisactiva is persoons- in plaats van ondernemingsgebonden, en eerder (klant-)specifiek dan generiek. Formele intellectuele eigendomsrechten zoals octrooien en auteurs-

rechten spelen een ondergeschikte rol in de bedrijfstak.[9] Het belang van persoonsgebonden kennisactiva werkt door in de arbeidsverhoudingen. De marktreputatie van ondernemingen in de kennisintensieve zakelijke diensten hangt voor een belangrijk deel af van sleutelwerknemers. De bedrijfsinterne markt voor de diensten van sleutelwerknemers kan monopolistische trekjes vertonen. Deze werknemers zijn niet gemakkelijk vervangbaar vanwege hun persoonsgebonden kennis en contacten. Hun activiteiten vinden vaak buitenshuis plaats en zijn moeilijk te monitoren. Zij kunnen relatief gemakkelijk hun kennis meenemen en eventueel voor zichzelf beginnen. Dergelijke sleutelwerknemers kunnen hun onderhandelingspositie gebruiken om bovengemiddelde arbeidsvoorwaarden, en – impliciet of expliciet– een deel van de winst te bedingen. Voor ondernemers kan het fenomeen van de sleutelwerknemer een prikkel scheppen om de onderneming klein en overzichtelijk te houden. Het fungeert dan als een rem op het behalen van schaalvoordelen en productiviteitswinst. Een deel van de kleine ondernemers in de zakelijke dienstverlening (vooral de zzp-ers) lijkt ervoor te kiezen om hun onderneming klein te houden. Ze hebben een aardig inkomen en willen niet de sores die samenhangen met het hebben van personeel.[10]

Micro-onderzoek toont aan dat de arbeidsproductiviteit in innovatieve bedrijven zich gunstiger ontwikkelt dan in niet-innovatieve bedrijven. Vooral het doorvoeren van niet-technologische innovaties blijkt bedrijven geen windeieren te leggen (zie kader). Internationaal vergelijkend onderzoek toont echter dat Nederlandse zakelijke dienstverleners gemiddeld minder spenderen aan innovatie dan hun collega's elders in Europa.[11] Wellicht laten de Nederlandse dienstverleners op dit terrein kansen liggen. Ook zijn de innovatie-inspanningen van de zakelijke dienstverlening gemiddeld geringer dan in de industrie.

Concluderend, op elk van de drie genoemde factoren die bijdroegen aan de productiviteitsstagnatie in de zakelijke dienstverlening[12] – namelijk gebrekkige mededinging, kleinschaligheid, en bescheiden innovatie-inspanningen – lijkt verbetering mogelijk. Voorop staat dat de zakelijke dienstverleners en hun branche-organisaties mogelijkheden hebben

[9] Zie bijvoorbeeld K.Blind e.a., *Mikro-und makroökonomische Implikationen der Patentierbarheit von Softwareinnovationen: geistige Eigentumsrechte in der Informationstechnologie im Spannungsfeld von Wettbewerb und Innovation*, Max Planck Institut en Frauenhofer Institut für Systemtechnik und Innovationsforschung, Karlsruhe, November 2001.

[10] Zie bijvoorbeeld H. Hulshoff e.a., *Jonge ondernemingen in 2000* (EIM, 2001); P. Vroonhof e.a., *Zelfstandigen zonder personeel: waarheden en mythes* (EIM, 2001).

[11] Zie H. van der Wiel (op.cit.) en F. Suijker e.a., *De commerciële dienstverlening: een heterogene sector met gunstige groeiperspectieven*, CPB Document No. 17, 2002.

[12] Nader empirisch onderzoek is nodig om meer inzicht te verkrijgen in het belang van de onderscheiden factoren voor de verschillende segmenten van de zakelijke dienstverlening. De CPB-projectgroep 'ICT en arbeidsproductiviteit' heeft dit op de onderzoeksagenda staan.

Innovaties en productiviteitsgroei

Productinnovaties en technologische ontwikkelingen zijn belangrijk voor de groeimogelijkheden van een bedrijfstak. Onderstaande figuur laat zien dat in de Nederlandse zakelijke dienstverlening de productiviteitsprestaties van innoverende bedrijven beter zijn dan die van bedrijven die niets doen aan innovatie. Zowel technologische als niet-technologische innovaties zijn van belang voor het benutten van de groeipotenties van productinnovaties en technologische ontwikkelingen. Bedrijven in de Nederlandse zakelijke dienstverlening die vernieuwingen in strategie, marketing, organisatiestructuur of management – al dan niet in combinatie met technologische innovaties– doorvoeren, kennen de sterkste stijging van de arbeidsproductiviteit.
De figuur suggereert dat vooral niet-technologische innovaties van groot belang zijn voor de arbeidsproductiviteitsgroei. Nader onderzoek naar de causaliteit van deze samenhang is wenselijk, onder meer omdat het Nederlandse innovatiebeleid zich momenteel vooral richt op technologische innovaties.

Innovatie-inspanningen en productiviteitsgroei in de zakelijke dienstverlening, 1994-1996

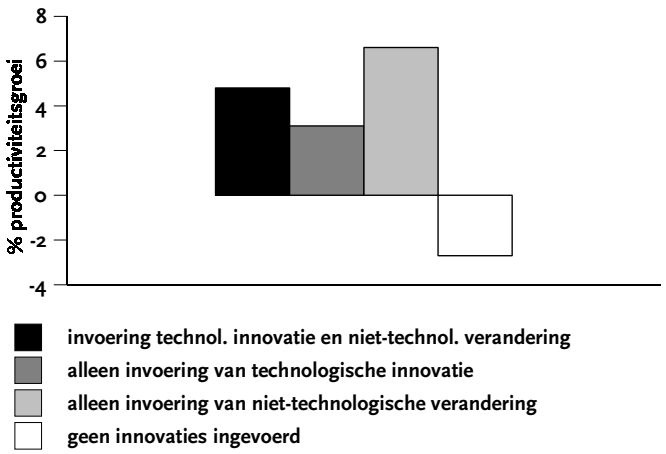

Bron: H. van der Wiel, Innovation and productivity in services, CPB Report, 2001/1.

om de productiviteitsprestaties te verbeteren. Zo kan men het productiviteitsdrukkende effect van het sleutelwerknemermechanisme terugdringen door het opzetten van interne traineeprogramma's, het vastleggen van kennis en andere vormen van kennismanagement. Demonstratieprojecten van de branche-organisaties op gebied van productiviteitsverbeterende maatregelen of kennismanagement kunnen een positieve rol spelen. Als het alleen zou afhangen van goede wil en informatie, valt niet in te zien waarom de bedrijven zelf de mogelijkheden tot productiviteitsverbetering tot dusverre onvoldoende hebben benut. Enkele structurele belemmeringen spelen een rol. Zo lijken enkele van de genoemde oplossingen gepaard te gaan met schaaldrempels, zodat ze buiten bereik van de meeste kleine bedrijven in de sector vallen. Een belangrijke structurele oorzaak voor de productiviteitsproblemen is de aanwezigheid van marktfalen, met name in de klantspecifieke, kennisintensieve zakelijke dienstverlening (zie kader).

Overheidsbeleid dat aangrijpt bij deze vormen van marktfalen is het overwegen waard, zeker gezien het forse aandeel van de sector inde totale Nederlandse economie. De volgende paragraaf werkt een aantal mogelijke beleidsopties nader uit.

Marktfalen in de zakelijke dienstverlening

Vier typen van marktfalen zijn van belang in de zakelijke dienstverlening: het bestaan van marktmacht, het niet meenemen van externaliteiten, het optreden van asymmetrische informatie, en informatiekostenbarrières bij kleine afnemers:

- Marktfalen treedt op door de onvolkomen concurrentie in de bedrijfstak. Sterke productdifferentiatie, marktsegmentatie en monopolistische concurrentie zijn prominente marktkarakteristieken van branches met kennisintensieve zakelijke diensten. In bedrijven met sleutelwerknemers kunnen additionele welvaartsverliezen optreden.
- Positieve externaliteiten ontstaan door de rol van de zakelijke dienstverlening bij innovatie en kennisdiffusie. Slechts een deel van deze positieve uitstralingseffecten kan door de bedrijven in de kennisintensieve zakelijke dienstverlening worden toegeëigend. De kans op imitatie van innovaties – door vertrekkende medewerkers of via learning-by-looking – is doorgaans groot.[1] Door imitatie is het maatschappelijke rendement van investeringen in dergelijke kennisbijdragen hoger dan het private rendement. Als gevolg daarvan zullen minder innoverende en kennisverbreidende zakelijke diensten worden aangeboden dan sociaal gezien wenselijk is. Tenslotte, de productiviteitsstagnatie in de sector zakelijke dienstverlening en het eigen onvermogen om deze effectief te doorbreken, kunnen als een negatieve groei-externaliteit voor de rest van de economie beschouwd worden.
- Informatie-asymmetrie speelt een rol door kwaliteitsonzekerheid over kennis intensieve zakelijke diensten. Aanbieders kunnen vooraf en soms zelfs ook niet kort na 'levering' beoordelen of de kwaliteit van het geleverde goed was. Vanwege dit probleem navigeren klanten sterk op gevestigde marktreputaties, wat weer leidt tot markt-segmentatie en gelimiteerde concurrentie. Beide werken ten nadele van kleine bedrijven en nieuwkomers.
- Marktfalen kan ook ontstaan door imperfecte informatie. Wegens informatiekosten maken kleine bedrijven relatief weinig gebruik van de diensten van zakelijke dienstverleners. Zij blijven zo verstoken van elders ontwikkelde kennis en van innovaties die door de zakelijke dienstverleners zijn ontwikkeld. Hierdoor kunnen negatieve welvaartseffecten ontstaan in de vorm van te lage efficiëntie en te hoge prijzen.

[1] Zie bijvoorbeeld Blind e.a. (op.cit. 2001) voor de softwarebranche.

4.5 Beleidsopties

In zijn nieuwjaarsartikel benadrukte Oosterwijk, secretaris-generaal van het Ministerie van Economische Zaken, het prominente belang van de productiviteitsverbetering als basis voor toekomstige economische groei.[13] De Nederlandse productiviteitsagenda dient volgens hem

[13] J.W. Oosterwijk, *Kerend tij: de economie op de proef gesteld*, ESB, 4 januari 2002. Zie ook: F.J.H. Don, *Het Nederlands groeipotentieel op middellange termijn*, CPB Document No. 1, 2001.

onder meer de drie volgende beleidsvelden te bevatten: marktordening en mededinging; innovatie; menselijk kapitaal en ondernemerschap. De gesignaleerde oorzaken van de productiviteitsstagnatie in de zakelijke dienstverlening en de beleidsopties die hieronder de revue passeren, sluiten nauw aan bij deze beleidsvelden.[14] Deze opties richten zich voorts op de gesignaleerde marktfalens in de zakelijke dienstverlening (zie tabel 4.3).

De beleidsopties vragen niet allemaal om nieuw instrumentarium. Soms zou het al helpen wanneer bestaand instrumentarium wordt toegespitst of geïntensiveerd, rekening houdend met het economische gewicht en de specifieke aard van de zakelijke dienstverlening. Nadere invulling van maatregelen vereist een analyse van de maatschappelijke kosten en baten, waarbij ook rekening wordt gehouden met de risico's van overheidsfalen[15]. Oneigenlijk gebruik van regelingen moet voorkomen worden. De kans op oneigenlijk gebruik is groter naarmate innovatie- en kennisdiffusieprocessen gevarieerder en complexer worden.

Productiviteitsverbetering mag verwacht worden van maatregelen die bedrijven in de sector in staat stellen om meer schaalvoordelen en daarmee productiviteitswinst te behalen. Gelet op Figuur 4.3 en de kleine omvang die de gemiddelde onderneming in de sector nu heeft, valt hier nog een slag te maken. Dit suggereert dat de beleidsaandacht in elk geval voor deze sector zou moeten verschuiven van startersproblematiek – hier lijkt immers wat de zakelijke dienstverlening betreft geen marktfalen te liggen – naar maatregelen die ondernemingen prikkelen door te groeien voorbij de huidige omvang. Dat kan door de administratieve lastendruk voor doorgroeiers te beperken,[16] maar ook door meer mogelijkheden te bieden tot het behalen van schaalvoordelen. Schaalvoordelen zijn gerelateerd aan vaste kosten. De belangrijkste vaste activa in de zakelijke dienstverlening zijn van immateriële aard: reputatie, expertise, kennis, innovatiepotentieel. De juridische rechten om deze immateriële activa te beschermen (auteursrechten, merknamen, en octrooien) kunnen de kristallisatiekern vormen voor schaalvoordelen.[17] Te bezien valt of de mogelijkheden verruimd kunnen worden om intellectuele eigendomsrechten op innovaties en producten van de zakelijke dienstverlening te claimen.[18] De ervaringen uit de VS kunnen daarbij van nut zijn. Bij de aanstaande EU-

[14] Zie ook L. Green, J. Howells and I. Miles, *Services and innovation: dynamics of service innovation in the European Union*, PREST and CIRIC, University of Manchester, december 2001.

[15] Dit sluit aan bij CPB, *De pijlers onder de kenniseconomie: opties voor institutionele vernieuwing* (2002) waarin aandacht wordt besteed aan innovaties in de dienstensector in het algemeen.

[16] A.Mensen (*Voor wie niet altijd 'Kleinduimpje' in ondernemersland wil blijven*, EIM 2002) inventariseert knelpunten op het gebied van wet- en regelgeving in geval van bedrijfsuitbreiding.

[17] Voor wat betreft de relatie tussen kenniskapitaal en schaalvoordelen, zie J.R. Markusen, The boundaries of multinational firms and the theory of international trade, *Journal of Economic Perspectives*, volume 9 (1995), en J.R. Markusen and K.B. Maskus, Discriminating among alternative theories of the multinational enterprise, *NBER Working Paper* 7164, Cambridge, 1999.

[18] Daarbij dient ook gelet te worden op de mogelijke nadelen van een verruiming. Zie CPB (op.cit.,p.206-207).

harmonisatie van nationaal patentbeleid zou overwogen kunnen worden mogelijkheden te scheppen voor kortlopende patenten op vernieuwende dienstenactiviteiten. Dit kan tevens de innovatie-inspanning bevorderen.

Tabel 4.3 Marktfalen in de zakelijke dienstverlening en mogelijke oplossingen

Soort marktfalen	Oplossingsrichtingen
Onvolkomen concurrentie	☼ Bevorderen transparantie inzake producten en prijzen ☼ Verlagen toetredingsdrempels voor buitenlandse aanbieders
Onderaanbod positieve externaliteiten	☼ Bescherming intellectuele eigendomsrechten voor niet-technologische innovaties en zakelijke dienstenproducten ☼ Meer prikkels voor innovatie in de zakelijke diensten ☼ Bijscholingsfaciliteiten voor kleine ondernemingen in de zakelijke dienstverlening
Overaanbod negatieve externalities	☼ Concurrentiebevorderende maatrgelen (zie boven) ☼ Bevorderen van gebruik van zakelijke diensten door kleine bedrijven ☼ Maatregelen gericht op doorgroeiers: * verminderen administratieve lasten voor doorgroeiers * betere regeling intellectuele eigendomsrechten als basis voor schaalvoordelen * demonstratieprojecten gericht op verkleinen schaaldrukkende effect van sleutelwerknemers
Informatie asymmetrie	☼ Opzetten systeem van (vrijwillige) kwaliteitscertificering
Informatiekostenbarrière kleine afnemers	☼ Informatiecampagne over het belang van niet-technologische innovaties ☼ Meer prikkels om inzet zakelijke diensten te stimuleren

Markttransparantie kan worden verbeterd door het opzetten van een stelsel van vrijwillige kwaliteitscertificatie van ondernemingen en/of individuele dienstenleveranciers. Dergelijke certificering reduceert marktfalen als gevolg van asymmetrische informatie. Het verkleint de rol van marktreputaties en zal vervolgens tot ontschotting van de concurrentie leiden. Dit is speciaal in het voordeel van kleine innovatieve ondernemingen. De literatuur over marktfalen suggereert dat de overheid betrokken zou moeten blijven bij een dergelijk certificatiesysteem.[19]

In verscheidene branches (accountancy, belastingadvies, ingenieurs en architecten) speelt buitenlandse concurrentie nu nog een ondergeschikte rol. Het verder openen van de binnenlandse markt voor buitenlandse leveranciers van zakelijke diensten zal tot meer concurrentie en efficiëntiedruk leiden, in het begin vooral in het segment van grote en middelgrote bedrijven. Weliswaar is de Nederlandse markt voor zakelijke dienstverlening opener dan die van de meeste EU-landen, maar er resteren nog tal van branchespecifieke regels die markttoegang voor buitenlandse concurrenten afremmen.[20] Grote internationale verschillen en ondoorzichtigheid van nationale marktregulering in de zakelijke dienstverlening scheppen

[19] P. de Bijl en E. van Damme, *Regulering en zelfregulering in markten met kwaliteitsonzekerheid*, Onderzoekreeks Directie Marktwerking, Ministerie van Economische Zaken, 1997.

[20] H. Kox, *Exposure of business services industry to international competition*, CPB Document No. 10, 2001.

informatiekostenbarrières, die speciaal in het nadeel werken van kleine en middelgrote ondernemingen die internationaal willen opereren. Van actieve steun voor harmonisatie in Europees verband mogen welvaartswinsten verwacht worden. Datzelfde geldt voor het kritisch doorlichten van nationale regelgeving op het onbedoeld en onnodig afremmen van (buitenlandse) concurrentie in de zakelijke dienstverlening. Een en ander kan een mooie opmaat zijn tot een nieuw en uitgebreider WTO-akkoord voor de dienstenhandel. Dat meer concurrentie de productiviteit verbetert, vindt brede ondersteuning in de theoretische en empirische literatuur.[21]

De innovatie-impuls in de kennisintensieve zakelijke dienstverlening zou vooral versterkt kunnen worden door het scheppen van faciliteiten voor het vernieuwen en onderhouden van de kennisactiva in de bedrijfstak. Generieke maatregelen die het aanbod van hoger opgeleiden en de ICT-educatie verbeteren, zullen een relatief sterk effect hebben op de zakelijke dienstverlening.

Speciale aandacht is nodig voor de grote meerderheid van kleine bedrijfjes. Zij worden doorgaans volledig geabsorbeerd door de lopende klussen en hebben weinig mogelijkheden voor intellectueel bijtanken. In dit kader zou nog eens goed gekeken kunnen worden naar mogelijkheden tot verruiming van faciliteiten voor bijscholing, met name voor de kleine ondernemingen in de zakelijke dienstverlening.[22] Wellicht kunnen de behoeften en effecten op dit terrein worden gesondeerd via enkele kleinschalige experimenten.

Een dergelijke experimentele benadering zou ook overwogen kunnen worden met betrekking tot prikkels voor het bevorderen van niet-technologische innovaties. Kleine ondernemingen maken relatief weinig gebruik van zakelijke dienstverleners (Figuur 4.2), wellicht als gevolg van schaalnadelen, onzekerheid over de kwaliteit van de diensten of door onbekendheid met de mogelijkheden van deze dienstverleners. Daarmee lopen zij potentiële vernieuwingen mis. Een informatiecampagne over het belang van niet-technologische innovaties, gericht op kleine bedrijven, zou dienstig kunnen zijn. Ook zou via kleinschalige experimenten onderzocht kunnen worden of het maatschappelijk waardevol is om inschakeling van zakelijke dienstverleners door kleine bedrijven te stimuleren.

4.6 Tot slot

Een groeiende sector zakelijke dienstverlening met een stagnerende productiviteit drijft de Nederlandse economie niet noodzakelijkerwijs in de richting van Baumol's ziekte. De bijdrage van de zakelijke dienstverlening aan de macro-economische productiviteitsgroei is namelijk

[21] Martin en Theeuwes bieden een literatuuroverzicht (Mededinging en innovatie, *Maandschrift economie*, 2001, p. 228-245). Felsö, Kok en Theeuwes (*Marktwerking en productiviteit*, SEO, Amsterdam, 2001) vinden een positief verband tussen marktwerking en productiviteit in industriële en dienstensectoren in Nederland.

[22] Zie ook CPB (op.cit., p. 115).

groter wanneer de indirecte productiviteitseffecten worden meegenomen in de analyse. Er liggen diverse beleidsopties om deze bijdrage verder te vergroten, onder meer via het transparanter maken van de markten, via het 'uitlokken' van buitenlandse concurrentie en via het aanmoedigen van meer innovatieve inspanningen. Meer transparantie zal de vraag naar zakelijke diensten bovendien prijsgevoeliger maken.

Bijlagen

In 1998 heeft het CBS een revisie van de Nationale Rekeningen doorgevoerd. De cijfers in de bijlagen A voor de jaren vanaf 1995 sluiten aan bij de Nationale Rekeningen 2000, die op de nieuwe definities zijn gebaseerd. De gevolgen van de revisie voor eerdere jaren zijn nog niet bekend. In 1995 treedt dientengevolge een reeksbreuk op. Voor het jaar 1995 zijn daarom – indien mogelijk – twee cijfers opgenomen, te weten van vóór en na revisie.

De cijfers voor Nederland in de B-bijlagen kunnen door definitieverschillen afwijken van die elders in deze publicatie. De cijfers voor Duitsland hebben voor de gehele periode betrekking op de Bondsrepubliek in de huidige samenstelling. De gegevens vóór 1991 zijn CPB- schattingen. In bijlage B2 zijn de Nationale Rekeningendata van de Europese landen vanaf 1996 volgens de nieuwe ESA-definitie.

Als industrielanden worden aangeduid West-Europa (EU + Zwitserland en Noorwegen), Canada, de Verenigde Staten, Japan, Australië en Nieuw-Zeeland.

De in de bijlagen opgenomen gegevens (voor zover mogelijk vanaf 1969) zijn tegelijkertijd met het verschijnen van deze publicatie ook beschikbaar op de website van het Centraal Planbureau, te bereiken via http://www.cpb.nl.

Bijlage A1.1 Middelen en bestedingen 2001 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2000 in prijzen 2000	Volume-mutatie	2001 in prijzen 2000	Prijs-mutatie	2001 in prijzen 2001
Binnenlands product, factorkosten					
afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	173,18	2	176,68	4½	184,45
overig inkomen	88,35				88,75
overheid	32,75	2½	33,57	5¾	35,47
Binnenlands product, factorkosten	294,27				308,67
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	45,03				50,57
Netto binnenlands product, marktprijzen	339,31	¾	341,50	5¼	359,24
Afschrijvingen:					
bedrijven	52,90	3½	54,81	3¼	56,62
overheid	8,88	2¼	9,09	4¾	9,52
Totaal afschrijvingen	61,78	3½	63,90	3½	66,14
Bruto binnenlands product, marktprijzen	401,09	1	405,40	5	425,38
Invoer					
goederen (cif)	212,53	1¼	214,94	¼	215,45
diensten	37,97	2¼	38,79	2½	39,72
Totaal invoer	250,50	1¼	253,73	½	255,17
Totaal	651,59	1¼	659,13	3¼	680,55
Betaalde primaire inkomens	48,05				52,50
Betaalde inkomensoverdrachten	7,85				7,92
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	20,36				22,51
Totaal	76,25				82,93

	2000 in prijzen 2000	Volume-mutatie	2001 in prijzen 2000	Prijs-mutatie	2001 in prijzen 2001
Particuliere consumptie	199,88	1¼	202,35	4¼	210,83
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	28,70	3½	29,74	5½	31,34
andere overheidsconsumptie	62,49	3¼	64,50	4¼	67,22
Totaal overheidsconsumptie	91,19	3¼	94,24	4½	98,56
Totaal consumptie	291,07	2	296,59	4¼	309,39
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	23,71	– ¾	23,54	7	25,19
overige vaste activa	56,47	– 2¼	55,18	3	56,83
voorraden	– 0,44		– 0,55		– 0,43
Bruto investeringen door de overheid	10,75	4¾	11,25	4½	11,77
Totaal bruto investeringen	90,49	– 1¼	89,42	4½	93,36
Totaal nationale bestedingen	381,56	1¼	386,01	4¼	402,75
Uitvoer					
goederen (fob)	224,10	1¼	226,89	1½	230,12
diensten	45,93	¾	46,23	3¼	47,68
Totaal uitvoer	270,04	1¼	273,12	1¾	277,80
Totaal	651,59	1¼	659,13	3¼	680,55
Uitvoersaldo	19,53				22,63
Ontvangen primaire inkomens	51,61				55,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	5,11				5,30
Totaal	76,25				82,93

Bijlage A1.2 Middelen en bestedingen 2002 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2001 in prijzen 2001	Volume-mutatie	2002 in prijzen 2001	Prijs-mutatie	2002 in prijzen 2002
Binnenlands product, factorkosten					
afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	184,45	½	185,17	5¼	195,05
overig inkomen	88,75				90,30
overheid	35,47	1¼	35,87	6	38,02
Binnenlands product, factorkosten	308,67				323,37
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	50,57				52,85
Netto binnenlands product, marktprijzen	359,24	1	363,05	3¾	376,22
Afschrijvingen:					
bedrijven	56,62	3¾	58,79	2¼	60,10
overheid	9,52	2¼	9,74	6	10,33
Totaal afschrijvingen	66,14	3½	68,53	2¾	70,43
Bruto binnenlands product, marktprijzen	425,38	1½	431,58	3½	446,65
Invoer:					
goederen (cif)	215,45	2¾	221,39	– 2½	215,76
diensten	39,72	3¾	41,22	1½	41,83
Totaal invoer	255,17	3	262,61	– 2	257,59
Totaal	680,55	2	694,19	1½	704,24
Betaalde primaire inkomens	52,50				56,00
Betaalde inkomensoverdrachten	7,92				9,52
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	22,51				21,73
Totaal	82,93				87,25

	2001 in prijzen 2001	Volume-mutatie	2002 in prijzen 2001	Prijs-mutatie	2002 in prijzen 2002
Particuliere consumptie	210,83	2¾	216,79	3	223,18
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	31,34	2	31,96	4¼	33,32
andere overheidsconsumptie	67,22	2	68,62	4½	71,64
Totaal overheidsconsumptie	98,56	2	100,58	4¼	104,96
Totaal consumptie	309,39	2½	317,37	3½	328,14
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	25,19	– 1	24,91	5	26,16
overige vaste activa	56,83	– ½	56,60	1¾	57,58
voorraden	– 0,43		– 0,48		– 0,51
Bruto investeringen door de overheid	11,77	¼	11,81	6	12,53
Totaal bruto investeringen	93,36	– ½	92,84	3¼	95,76
Totaal nationale bestedingen	402,75	1¾	410,21	3¼	423,90
Uitvoer					
goederen (fob)	230,12	2¼	235,19	– 2	230,34
diensten	47,68	2¼	48,79	2½	50,00
Totaal uitvoer	277,80	2¼	283,98	– 1¼	280,34
Totaal	680,55	2	694,19	1½	704,24
Uitvoersaldo	22,63				22,75
Ontvangen primaire inkomens	55,00				59,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	5,30				5,50
Totaal	82,93				87,25

Bijlage A1.3 Middelen en bestedingen 2003 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2002 in prijzen 2002	Volume-mutatie	2003 in prijzen 2002	Prijs-mutatie	2003 in prijzen 2003
Binnenlands product, factorkosten					
afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	195,05	¼	195,74	4½	204,61
overig inkomen	90,30				96,27
overheid	38,02	1	38,41	4¾	40,25
Binnenlands product, factorkosten	323,37				341,13
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	52,85				55,49
Netto binnenlands product, marktprijzen	376,22	2¼	384,24	3¼	396,62
Afschrijvingen:					
bedrijven	60,10	4	62,51	2¼	63,86
overheid	10,33	2	10,54	3¼	10,87
Totaal afschrijvingen	70,43	3¾	73,05	2¼	74,73
Bruto binnenlands product, marktprijzen	446,65	2½	457,29	3	471,35
Invoer					
goederen (cif)	215,76	7¼	231,31	0	231,36
diensten	41,83	5¼	43,99	1¼	44,52
Totaal invoer	257,59	7	275,30	¼	275,88
Totaal	704,24	4	732,59	2	747,23
Betaalde primaire inkomens	56,00				60,00
Betaalde inkomensoverdrachten	9,52				10,01
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	21,73				23,02
Totaal	87,25				93,03

	2002 in prijzen 2002	Volume-mutatie	2003 in prijzen 2002	Prijs-mutatie	2003 in prijzen 2003
Particuliere consumptie	223,18	2¾	229,19	2¼	234,46
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	33,32	2¼	34,04	3½	35,25
andere overheidsconsumptie	71,64	1½	72,68	3½	75,31
Totaal overheidsconsumptie	104,96	1¾	106,72	3½	110,56
Totaal consumptie	328,14	2¼	335,91	2¾	345,02
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	26,16	2	26,71	4½	27,88
overige vaste activa	57,58	3¼	59,38	1¾	60,46
voorraden	– 0,51		0,61		0,62
Bruto investeringen door de overheid	12,53	4	13,04	3¼	13,45
Totaal bruto investeringen	95,76	4¼	99,74	2¾	102,41
Totaal nationale bestedingen	423,90	2¾	435,65	2¾	447,43
Uitvoer					
goederen (fob)	230,34	6	244,29	¾	245,94
diensten	50,00	5¼	52,65	2¼	53,86
Totaal uitvoer	280,34	6	296,94	1	299,80
Totaal	704,24	4	732,59	2	747,23
Uitvoersaldo	22,75				23,92
Ontvangen primaire inkomens	59,00				63,50
Ontvangen inkomensoverdrachten	5,50				5,61
Totaal	87,25				93,03

Bijlage A2 Middelen en bestedingen, 1989-2000

	1989	1990	1991	1992	1993
	mld euro's in lopende prijzen				
Binnenlands product, factorkosten:					
bedrijven					
looninkomen	93,8	99,8	106,3	112,2	115,2
overig inkomen	59,7	64,0	66,3	66,2	66,5
overheid	20,9	21,7	22,5	24,0	24,9
Binnenlands product, factorkosten	174,4	185,5	195,2	202,5	206,6
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	19,8	21,8	22,5	24,5	26,1
Binnenlands product, marktprijzen	194,2	207,3	217,7	227,0	232,7
Afschrijvingen:					
bedrijven	24,2	25,4	26,7	28,1	29,2
overheid	1,6	1,7	1,8	1,9	1,9
Bruto binnenlands product, marktprijzen	220,1	234,4	246,2	256,9	263,9
Invoer:					
goederen (cif)	97,3	100,2	104,1	103,5	97,8
diensten	15,5	15,9	17,3	18,6	19,0
Totaal invoer	112,9	116,1	121,3	122,1	116,8
Totaal middelen	332,9	350,5	367,5	379,0	380,7
Particuliere consumptie	129,1	137,5	146,3	154,7	159,6
Overheidsconsumptie:					
uitkeringen in natura	.	.	.	.	.
andere overheidsconsumptie	32,7	34,1	35,7	37,7	39,1
Bruto investeringen:					
woningen	12,3	12,3	11,9	13,1	13,3
overige vaste activa	29,5	30,7	32,3	32,0	30,9
voorraadvorming	2,5	3,0	2,4	1,4	– 1,7
overheid	5,5	6,0	5,9	6,3	6,5
Totaal nationale bestedingen	211,5	223,5	234,5	245,2	247,7
Uitvoer:					
goederen (fob)	101,4	105,4	109,8	109,5	107,6
diensten	20,0	21,5	23,2	24,3	25,5
Totaal uitvoer	121,5	126,9	133,0	133,8	133,0
Totaal bestedingen	332,9	350,5	367,5	379,0	380,7
Uitvoersaldo	8,6	10,9	11,7	11,7	16,2
Saldo primaire inkomens	– 0,1	– 0,4	– 0,4	– 1,0	– 0,3
Saldo secundaire inkomensoverdrachten	1,1	– 2,9	– 4,7	– 4,7	– 4,4
Saldo lopende rekening betalingsbalans	9,6	7,6	6,5	5,9	11,5

1994	1995 vóór revisie	1995 na revisie	1996	1997	1998	1999	2000
117,5	121,4	126,8	132,2	139,9	150,6	160,5	173,2
75,2	77,6	72,0	74,9	80,9	83,3	83,0	88,3
25,3	26,2	26,9	27,2	28,2	29,4	31,3	32,7
218,0	225,2	225,8	234,3	249,0	263,3	274,8	294,3
28,5	31,7	30,8	33,2	34,9	37,9	41,9	45,0
246,5	256,9	256,5	267,5	283,9	301,2	316,6	339,3
30,2	31,3	38,3	40,0	42,1	44,8	48,5	52,9
2,0	2,1	7,4	7,6	7,8	8,1	8,5	8,9
278,7	290,3	302,2	315,1	333,7	354,2	373,7	401,1
105,4	113,9	131,9	139,3	156,7	166,3	176,9	212,5
19,4	20,8	24,0	25,4	27,7	30,7	33,8	38,0
124,9	134,7	155,9	164,6	184,4	197,0	210,7	250,5
403,6	425,0	458,2	479,7	518,1	551,2	584,3	651,6
167,6	173,4	148,2	157,1	165,0	176,0	187,4	199,9
.	.	22,7	22,2	24,0	25,3	26,7	28,7
39,9	41,7	50,0	50,7	52,5	55,1	59,1	62,5
14,3	14,9	16,9	18,2	19,8	20,8	22,2	23,7
31,2	33,4	36,8	39,5	43,6	46,5	52,0	56,5
1,0	0,4	2,1	0,7	0,8	2,4	0,3	– 0,4
6,8	7,1	7,7	8,7	8,2	8,9	10,0	10,8
260,9	270,9	284,3	297,0	313,9	335,0	357,7	381,6
116,0	126,2	144,7	151,5	169,2	178,2	185,3	224,1
26,7	27,9	29,2	31,2	34,9	38,0	41,3	45,9
142,7	154,1	173,9	182,7	204,2	216,2	226,6	270,0
403,6	425,0	458,2	479,7	518,1	551,2	584,3	651,6
17,8	19,4	18,0	18,1	19,8	19,2	16,0	19,5
0,8	0,4	3,6	1,6	3,7	– 5,8	1,5	3,6
– 3,8	– 2,5	– 2,2	– 2,5	– 2,8	– 2,7	– 2,1	– 2,7
14,8	17,3	19,4	17,2	20,7	10,7	15,3	20,4

Bijlage A3 Middelen en bestedingen, 1989-2000

	1989	1990	1991	1992
	volumemutaties per jaar in %			
Binnenlands product, factorkosten:				
bedrijven				
looninkomen	2,6	3,1	2,0	1,4
overheid	– 0,4	– 0,4	– 1,1	– 0,9
Binnenlandsproduct, marktprijzen	4,9	4,2	2,1	1,9
Afschrijvingen:				
bedrijven	3,2	3,3	3,4	3,3
overheid	2,2	2,6	3,3	2,8
Bruto binnenlands product, marktprijzen	4,7	4,1	2,3	2,0
Invoer:				
goederen (cif)	6,9	4,7	4,3	1,4
diensten	5,9	1,0	3,3	6,2
Totaal invoer	6,7	4,2	4,1	2,1
Totaal middelen	5,3	4,1	2,9	2,0
Particuliere consumptie	3,5	4,2	3,1	2,5
Overheidsconsumptie:				
uitkeringen in natura	.	.	.	.
andere overheidsconsumptie	1,5	1,6	1,5	1,7
Bruto investeringen:				
woningen	0,7	– 2,5	– 5,4	6,4
overige vaste activa	7,4	2,2	3,1	– 2,2
mutatie voorraadvorming (in % BBP)	1,1	0,3	– 0,3	– 0,4
overheid	1,7	7,2	– 3,5	4,2
Totaal nationale bestedingen	4,6	3,4	1,8	1,6
Uitvoer:				
goederen (fob)	6,3	5,2	4,8	2,6
diensten	8,3	6,3	4,2	4,0
Totaal uitvoer	6,6	5,3	4,7	2,9
Totaal bestedingen	5,3	4,1	2,9	2,0

1993	1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000
		vóór revisie	na revisie					
– 0,5	– 0,7	2,0	.	2,9	3,8	3,8	3,4	2,9
– 0,4	– 1,2	– 1,7	.	– 0,9	0,3	1,9	1,3	1,5
0,5	3,3	2,2	.	3,1	3,9	4,4	3,1	3,3
3,1	2,7	2,8	.	2,8	4,0	4,7	8,3	5,2
3,8	2,2	0,7	.	1,3	1,6	2,5	2,0	0,3
0,8	3,2	2,3	.	3,0	3,8	4,3	3,7	3,5
– 2,7	8,1	7,9	.	4,5	9,9	8,3	5,9	9,5
1,5	– 0,1	5,5	.	3,4	7,3	9,7	8,7	8,8
– 2,1	6,7	7,5	.	4,4	9,5	8,5	6,3	9,4
– 0,1	4,3	3,9	.	3,5	5,8	5,8	4,6	5,6
1,0	2,2	2,0	.	4,0	3,0	4,8	4,5	3,8
.	.	.	.	– 2,5	5,0	3,0	1,0	2,3
1,5	0,6	0,8	.	0,6	2,4	3,9	3,5	1,7
– 0,3	6,2	1,2	.	4,1	5,4	1,3	2,1	0,1
– 4,4	0,0	7,0	.	6,4	9,9	5,1	9,9	5,4
– 1,3	1,0	0,0	.	– 0,5	0,1	0,4	– 0,6	– 0,2
0,7	4,4	2,3	.	10,8	– 5,9	6,4	10,2	3,4
– 1,1	3,0	2,4	.	2,8	3,9	4,8	4,2	3,1
1,0	7,3	7,2	.	4,3	8,8	7,4	4,8	10,0
3,8	3,9	4,2	.	6,1	8,9	7,4	8,1	7,2
1,5	6,7	6,7	.	4,6	8,8	7,4	5,4	9,5
– 0,1	4,3	3,9	.	3,5	5,8	5,8	4,6	5,6

Bijlage A4 Kerngegevens, 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993
	mutaties per jaar in %				
Internationaal					
Relevante wereldhandel	7,4	4,4	3,6	4,5	0,4
Prijspeil goedereninvoer	5,2	– 1,7	– 0,4	– 1,9	– 2,8
Relevante wereldhandelsprijs	6,0	– 4,5	1,0	– 3,6	– 2,9
Olieprijs (Brent, niveau, dollars per vat)	18,3	23,7	20,0	19,4	17,1
Arbeidskosten per eenheid product verwerkende industrie in concurrerende landen (gld/euro)	3,5	0,5	7,3	0,5	0,4
Lonen en prijzen					
Contractloon marktsector	1,4	2,9	3,5	4,3	3,1
Loonsom per werknemer marktsector	0,8	3,0	4,4	4,1	2,9
Arbeidskosten per eenheid product, verwerkende industrie (excl. olie-industrie)	– 2,8	1,5	3,7	4,7	1,7
Prijspeil goederenuitvoer (excl. energie)	4,0	– 2,6	– 0,6	– 1,6	– 2,6
Consumentenprijsindex	1,1	2,5	3,1	3,2	2,6
Prijs bruto binnenlands product	1,2	2,3	2,7	2,3	1,9
Volume bestedingen en productie					
Particuliere consumptie	3,5	4,2	3,1	2,5	1,0
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	7,4	2,2	3,1	– 2,2	– 4,4
Investeringen in woningen	0,7	– 2,5	– 5,4	6,4	– 0,3
Goederenuitvoer (excl. energie)	6,5	5,9	4,9	2,8	1,2
Goedereninvoer	6,9	4,7	4,3	1,4	– 2,7
Productie marktsector[a]	5,3	4,9	2,6	1,5	– 0,4
Bruto binnenlands product	4,7	4,1	2,3	2,0	0,8
Reëel nationaal inkomen	5,5	4,4	1,9	1,0	0,9
Arbeidsmarkt					
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	1,9	2,3	1,3	1,0	– 0,1
Werkgelegenheid in personen (> 12 uur/week)	2,0	2,4	1,8	1,3	– 0,1
Arbeidsaanbod in personen	1,2	1,6	1,4	1,4	1,0
Werkloze beroepsbevolking (in % beroepsbevolking)	7,6	7,0	6,6	6,7	7,7
Collectieve sector					
Vorderingensaldo collectieve sector (% BBP)	– 4,8	– 4,7	– 2,9	– 3,9	– 3,2
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)	79,4	79,2	79,0	80,0	81,2
Collectieve lastendruk (% BBP)	45,6	45,7	47,5	46,5	46,8
Diversen					
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel)	2,1	2,4	0,2	0,5	0,6
Nominaal beschikbaar gezinsinkomen	5,9	8,0	3,0	5,3	3,6
Arbeidsproductiviteit marktsector[a]	2,8	2,0	0,8	0,4	– 0,1
Prijs toegevoegde waarde marktsector[a]	1,6	1,1	1,4	1,7	1,7
Reële arbeidskosten marktsector[a]	– 0,9	1,8	2,7	2,5	1,4
Arbeidsinkomensquote marktsector[a] (niveau, %)	81,5	81,2	82,9	84,8	86,4
Saldo lopende transacties buitenland (% BBP)	4,4	3,2	2,7	2,3	4,4
Lange rente (%)	7,2	8,9	8,7	8,1	6,4
Korte rente (%)	7,3	8,7	9,3	9,4	6,9

[a] Excl. delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	vóór revisie	na revisie								
9,1	8,7	.	5,9	8,4	7,5	4,8	10,3	1,8	3	8¼
– 0,2	0,1	.	1,0	2,3	– 2,0	0,4	9,8	0,2	– 2½	0
1,9	– 1,1	.	1,3	6,2	– 1,6	– 1,1	7,9	0,8	– 2	– 1
15,8	17,1	.	20,7	19,2	12,9	17,9	28,4	24,6	21	22
– 2,7	– 5,2	.	3,2	4,0	– 1,3	2,1	4,1	2,3	0	– 1¾
1,8	1,4	.	1,7	2,2	3,0	2,6	3,3	4,1	4	3½
2,4	1,3	.	1,1	2,4	3,9	3,0	5,1	4,0	5¼	4½
– 6,7	– 2,5	.	0,3	– 0,7	1,3	0,9	1,4	5,0	2¾	1
0,8	1,7	.	– 0,7	2,0	– 0,6	– 1,8	5,8	1,7	– ¾	¾
2,7	2,0	.	2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4,5	3¼	2½
2,3	1,8		1,2	2,0	1,7	1,7	3,7	4,9	3½	3
2,2	2,0	.	4,0	3,0	4,8	4,5	3,8	1,2	2¾	2¾
0,0	7,0	.	6,4	9,9	5,1	9,9	5,4	– 2,3	– ½	3¼
6,2	1,2	.	4,1	5,4	1,3	2,1	0,1	– 0,7	– 1	2
8,0	7,6	.	4,2	9,8	7,8	5,5	10,8	0,9	2	6½
8,1	7,9	.	4,5	9,9	8,3	5,9	9,5	1,1	2¾	7¼
4,1	3,0	.	2,9	5,3	5,0	4,5	4,3	0,3	1	2½
3,2	2,3	.	3,0	3,8	4,3	3,7	3,5	1,1	1½	2½
4,0	2,6	.	1,8	4,9	1,2	4,7	3,9	1,2	1¾	2¾
– 0,3	1,4	.	2,6	3,2	2,9	2,5	2,4	1,8	½	½
0,1	2,3	.	2,4	3,0	3,3	2,6	2,4	1,9	½	½
1,1	1,9	.	1,7	2,0	1,8	1,7	2,0	1,5	1	1
8,7	8,3	7,8	7,2	6,2	4,9	4,0	3,6	3,3	3¾	4½
– 4,2	– 4,0	– 4,2	– 1,8	– 1,1	– 0,7	0,4	2,2	0,3	0,1	– 0,5
77,9	79,2	77,2	75,2	70,0	66,8	63,1	56,0	52,9	49,6	46,8
44,7	43,5	41,1	41,4	40,7	40,7	41,4	41,4	40,3	40,6	39,8
– 0,4	0,8	.	0,6	0,2	1,6	– 0,1	0,4	6,5	1¼	1
4,7	3,0	.	4,3	5,8	5,0	4,2	2,9	11,2	5¾	5
4,4	1,1	.	– 0,2	1,8	2,3	1,7	1,8	– 1,1	1¼	2½
2,0	0,8	.	0,4	1,2	1,7	0,6	2,3	3,5	4	3
0,6	0,4	.	0,8	1,1	2,1	2,3	2,7	0,4	1¼	1½
82,7	82,1	81,1	81,8	81,0	81,0	81,9	83,1	84,9	85¼	84½
5,3	6,0	6,4	5,4	6,2	3,0	4,1	5,1	5,3	4¾	5
6,9	6,9	6,9	6,2	5,6	4,6	4,6	5,4	4,9	5	5
5,2	4,4	4,4	3,0	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3¼	3¾

Bijlage A5 Volume consumptie, investeringen en invoer; winstindicatoren, 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993
	mutaties per jaar in %				
Consumptieve bestedingen van gezinnen					
Particuliere consumptie	3,5	4,2	3,1	2,5	1,0
w. v. voedings- en genotmiddelen	3,1	2,3	0,6	2,7	– 0,3
duurzame consumptiegoederen	4,1	8,6	4,8	0,8	– 1,6
vaste lasten	2,1	3,0	3,7	2,1	2,6
overige goederen en diensten	4,5	3,5	2,6	3,9	1,7
uitgaven voor toerisme in het buitenland	3,9	– 5,6	9,4	4,6	– 2,8
Uitkeringen in natura	.	.	.	.	.
Overige individualiseerbare overheidsconsumptie	.	.	.	.	.
Werkelijke individuele consumptie	.	.	.	.	.
Individuele besparingen	.	.	.	.	.
Investeringen					
Totaal bedrijven (excl. woningen)	7,4	2,2	3,1	– 2,2	– 4,4
w.v. machines en computers	3,0	4,7	– 2,2	– 0,6	0,9
bedrijfsgebouwen	7,4	2,0	8,4	– 8,9	– 12,8
wegvervoermiddelen	5,9	7,0	6,8	1,3	– 27,2
overige vervoermiddelen	115,0	– 21,0	24,6	– 23,7	13,6
Totaal bedrijven (excl. woningen, overige vervoermiddelen en energiesector)	8,0	4,4	1,8	– 1,6	– 10,5
Woningen	0,7	– 2,5	– 5,4	6,4	– 0,3
Overheid	1,7	7,2	– 3,5	4,2	0,7
Invoer goederen					
Totaal	6,9	4,7	4,3	1,4	– 2,7
w.v. consumptiegoederen	4,4	9,1	7,5	1,5	– 3,2
investeringsgoederen	13,6	4,6	1,5	– 1,9	– 5,1
energie	0,4	– 1,6	– 1,2	2,2	1,0
overige grondstoffen en halffabrikaten	7,3	4,7	4,9	1,8	– 2,7
Winstgevendheid en vermogensverhoudingen marktsector	niveaus, in %				
Kapitaalinkomensquote	18,5	18,8	17,1	15,2	13,6
Winstquote (van productie in Nederland)[a]	11,7	12,0	10,2	7,7	5,7
Rentabiliteit eigen vermogen[a]	10,9	9,7	9,1	6,9	5,3
Solvabiliteit[a]	43,6	43,6	42,9	44,0	45,4

[a] Ongerekend banken en verzekeringswezen.

1994	1995 vóór revisie	1995 na revisie	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
2,2	2,0	.	4,0	3,0	4,8	4,5	3,8	1,2	2¾	2¾
1,7	1,8	.	1,7	2,1	0,9	1,2	1,2	– 0,3	1¼	1¼
1,8	1,7	.	3,3	5,3	9,5	8,3	5,4	– 0,1	3¼	3¼
1,5	2,4	.	5,4	– 1,3	2,2	1,3	0,7	2,9	2¾	2¾
3,3	2,0	.	4,6	4,4	5,2	5,2	5,2	1,7	3¼	3
– 0,9	6,3	.	– 0,1	4,4	8,8	5,2	4,5	– 1,3	3½	3½
.	.	.	– 2,5	5,0	3,0	1,0	2,3	3,5	2	2¼
.	.	.	– 0,4	4,8	4,8	3,7	2,3	4,3	3½	2½
.	.	.	2,8	3,4	4,6	4,0	3,5	1,8	2¾	2½
.	.	.	4,6	5,2	3,9	1,9	– 1,3	3,5	3¼	3¼
0,0	7,0	.	6,4	9,9	5,1	9,9	5,4	– 2,3	– ½	3¼
– 1,6	7,8	.	13,5	13,9	0,5	9,4	3,7	– 4,8	– 2¾	7
– 4,4	– 5,1	.	– 3,1	6,7	8,6	11,1	6,7	2,7	2½	– 3
– 10,3	35,9	.	17,9	9,1	12,2	13,6	– 2,3	– 4,9	– ¾	1¼
41,9	– 0,1	.	– 29,0	– 21,9	13,9	– 4,6	71,5	– 22,5	– 7½	6¼
– 1,2	11,2	.	6,3	9,4	11,2	13,4	5,0	– 1,0	– 3¾	3¼
6,2	1,2	.	4,1	5,4	1,3	2,1	0,1	– 0,7	– 1	2
4,4	2,3	.	10,8	– 5,9	6,4	10,2	3,4	4,6	¼	4
8,1	7,9	.	4,5	9,9	8,3	5,9	9,5	1,1	2¾	7¼
3,5	0,9	.	8,2	3,1	7,5	11,2	6,3	0,5	5¼	6¼
2,0	11,3	.	9,0	11,9	4,8	10,8	8,4	– 5,2	– 3¾	6¾
4,4	3,8	.	8,6	4,1	0,9	– 0,6	6,6	4,3	6	2¾
10,9	9,5	.	3,0	11,5	9,7	5,0	10,4	1,5	2¾	8
17,3	17,9	19,0	18,2	19,0	19,0	18,1	16,9	15,1	14¾	15½
9,1	10,1	11,7	11,2	11,5	11,7	10,9	9,1	7,4	6½	7½
8,9	9,9	9,9	8,9	9,6	8,5	9,0	8,1	6,6	6¼	6¾
45,0	45,7	46,3	47,2	47,6	46,5	47,0	45,6	43,8	43	43

Bijlage A6 Inkomens en prijzen, 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993
	mutaties per jaar in %				
Loonvoet marktsector					
Contractloon (inclusief overloop)	1,4	2,9	3,5	4,3	3,1
Incidenteel	0,8	0,0	0,0	– 0,7	– 0,4
Brutoloon	2,2	2,9	3,5	3,6	2,7
Sociale lasten werkgevers	– 1,4	0,1	0,9	0,5	0,2
Loonvoet marktsector	0,8	3,0	4,4	4,1	2,9
Loonvoet bedrijven	0,8	3,2	4,4	4,1	3,2
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	0,6	– 0,0	0,3	0,3	0,0
Invoer grondstoffen en diensten	0,4	– 0,3	0,2	– 0,1	– 0,3
Invoer energie	0,5	0,2	0,0	– 0,2	– 0,2
Indirecte belastingen	– 0,5	0,2	0,3	0,3	0,1
Huur	0,3	0,4	0,6	0,8	0,8
Aardgas	0,0	0,3	0,2	– 0,1	– 0,2
Kwartaire diensten	0,2	0,5	0,7	0,4	0,4
Arbeidskosten	– 1,0	0,1	1,0	1,1	1,1
Bruto margeverbetering (inclusief afschrijvingen en rente)	0,8	1,0	– 0,1	0,7	0,4
Consumptieprijs	1,2	2,2	3,2	3,1	2,1
Overige prijsindices					
Consumentenprijsindex	1,1	2,5	3,1	3,2	2,6
Afgeleide index, laag	2,1	2,4	2,6	2,4	2,2
Koopkracht modaal (exclusief incidenteel)[a]					
Brutoloon	1,4	2,9	3,5	4,3	3,1
Effect sociale lasten	1,7		0,2	0,6	– 1,1
Effect loonheffing/overheveling	– 0,4	2,1[b]	– 0,5	– 1,3	1,3
Effect kinderbijslag	0,5	—	0,1	0,1	– 0,2
Nominaal vrij beschikbaar inkomen	3,2	5,0	3,3	3,7	3,2
Reëel vrij beschikbaar inkomen	2,1	2,4	0,2	0,5	0,6
Koopkracht andere categorieën					
Minimum plus	1,1	0,7	0,0	1,4	0,8
Minimumuitkeringsgerechtigde	0,2	1,5	– 0,2	0,1	– 0,4
Idem, zonder kinderen	0,2	1,4	– 0,4	0,0	– 0,4
Gemiddelde wig (markt)[c]	niveaus in %				
Minimum plus	30	29	29	29	28
Modaal	42	41	42	42	42
2x modaal	54	52	52	54	54
Netto replacement rate					
Minimum uitkering/minimumloon	99,2	99,5	99,5	98,9	99,1
Minimum uitkering/0,8 x gemiddeld loon	78,6	78,0	77,7	77,5	76,6

[a] In 2001 wel inclusief het bruteringspercentage van de overhevelingstoeslag.

[b] Totaal effect van belasting- en premieheffing niet nader uitgesplitst in verband met de herziening van het belastingstelsel (Oort).

[c] Kinderbijslag gebaseerd op kinderen tussen 6 en 11 jaar. Vanaf 1995 zijn de bedragen gewijzigd door de invoering van een nieuw systeem.

1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	vóór revisie	na revisie								
1,8	1,4	.	1,7	2,2	3,0	2,6	3,3	4,1	4	3½
0,5	– 0,3	.	1,0	0,8	0,6	0,7	0,4	2,3	¾	½
2,3	1,1	.	2,7	3,0	3,6	3,3	3,7	6,4	4¾	4
0,1	0,2	.	– 1,6	– 0,6	0,4	– 0,3	1,3	– 2,4	¾	½
2,4	1,3	.	1,1	2,4	3,9	3,0	5,1	4,0	5¼	4½
2,7	1,3	.	1,3	2,0	3,7	3,1	4,9	4,4	5¼	4½
– 0,1	– 0,2	.	0,2	0,5	– 0,1	0,4	0,9	0,3	– ¼	0
0,1	0,3	.	0,1	0,3	0,1	– 0,1	0,8	0,2	0	0
– 0,1	0,0	.	0,2	0,1	– 0,3	0,2	0,6	– 0,1	– ¼	0
0,2	0,1	.	0,5	0,2	0,2	0,3	0,2	0,9	0	0
0,8	0,7	.	0,6	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4	½	½
0,1	0,1	.	0,0	0,2	– 0,2	– 0,2	0,3	0,3	¼	¼
0,3	0,1	.	0,0	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1	¼	¼
– 0,7	0,1	.	0,7	0,5	0,9	0,9	1,7	2,5	2	1¼
2,3	– 0,1	.	– 0,4	– 0,4	0,6	– 0,2	– 2,3	– 0,4	¾	¼
2,8	1,1	.	1,9	2,0	1,7	1,9	2,8	4,2	3	2¼
2,7	2,0	.	2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4,5	3¼	2½
2,3	1,6	.	1,2	1,9	1,7	1,7	2,1	3,6	3	2½
1,8	1,4	.	1,7	2,2	3,0	2,6	3,3	6,1	4	3½
– 0,5	1,3	.	0,7	0,1	5,1	– 0,4	– 0,9	1,2	– ¼	– ¼
1,1	0,6	.	0,1	0,1	– 4,8	– 0,1	0,1	4,2	¾	¼
– 0,2	– 0,5	.	0,1	0,0	0,1	– 0,1	0,4	– 0,2	0	0
2,3	2,8	.	2,6	2,4	3,4	2,1	2,9	11,3	4½	3½
– 0,4	0,8	.	0,6	0,2	1,6	– 0,1	0,4	6,5	1¼	1
– 0,6	0,7	.	0,4	0,3	2,6	– 0,1	1,9	9,0	2	1¾
– 2,1	– 0,1	.	– 0,2	0,4	1,9	0,1	1,3	4,3	2¼	1¾
– 2,0	– 0,4	.	– 0,2	0,5	1,9	0,1	0,8	3,2	¾	1¼
27	27	27	22	20	14	15	15	6	6	5
42	42	43	39	39	39	40	40	36	37	38
54	54	54	50	50	50	51	52	49	50	51
98,5	98,6	98,6	97,9	98,3	97,7	97,7	97,4	92,8	92,7	92,6
75,8	75,3	73,9	72,8	72,6	72,3	72,3	72,3	70,3	70,5	70,5

Bijlage A7 Kerngegevens arbeidsmarkt[a] 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993
Bevolking (dzd personen)	14849	14952	15070	15184	15290
w.v. 15-64 jaar[b]	10245	10305	10372	10434	10490
w.v. in volledig dagonderwijs	1160	1144	1141	1135	1142
werkend (12 uur of meer per week)	5425	5553	5661	5734	5725
werkloosheids- of bijstandsuitkering	844	796	793	816	892
uitkering wegens arbeidsongeschiktheid	857	891	907	921	930
uitkering wegens ziekte	374	409	405	396	394
VUT- of ANW-uitkering	289	311	322	326	328
Participatiegraad 20-64 jaar (%)	62	62	63	63	63
w.v. mannen	79	79	79	78	78
vrouwen	44	45	46	47	48
Beroepsbevolking (dzd personen)[c]	5916	6013	6096	6179	6241
Arbeidsvolume (dzd arbeidsjaren)	5084	5203	5273	5328	5323
w.v. overheid	705	702	694	688	685
bedrijven	4379	4501	4579	4640	4638
w.v. loontrekkers	3765	3883	3960	4015	3995
zelfstandigen	614	618	619	625	643
Arbeidsduur van voltijdwerknemers (uren per jaar)[d]	1739	1741	1740	1740	1740
Verhouding personen/arbeidsjaren werkgelegenheid (%)	120	120	121	121	121
Werkgelegenheid (dzd personen)	6090	6257	6383	6460	6464
Idem, 12 uur of meer per week (dzd personen)	5464	5594	5696	5768	5760
Werkloze beroepsbevolking (dzd personen)	452	419	400	411	481
Idem, in % van de beroepsbevolking	7,6	7,0	6,6	6,7	7,7
Vacatures (dzd)[e]	90	115	98	71	41

[a] Inclusief personen ouder dan 65 jaar, tenzij anders vermeld.

[b] De onderscheiden categorieën sluiten elkaar niet altijd uit. Dit geldt met name voor werkenden en uitkeringsontvangers.

[c] De beroepsbevolking is gelijk aan de som van het aantal werkzame personen met een baan van 12 uur of meer per week en de werkloze beroepsbevolking.

[d] Contractuele arbeidsduur, dus exclusief feest-, vakantie-, en ADV-dagen. Voor revisie betreft het alleen voltijdswerknemers in vaste dienst, na revisie ook voltijdswerknemers met een flexibel dienstverband (uitzendkrachten). De gegevens voor de prognosejaren zijn gebaseerd op cao-gegevens.

[e] Exclusief het aantal vacatures bij overheid en onderwijs. Vóór 1994 ook exclusief het aantal vacatures bij sociale werkplaatsen, uitzendbureaus en uitleenbedrijven.

1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	vóór revisie	na revisie								
15383	15459	15459	15530	15611	15707	15812	15926	16045	16160	16271
10535	10569	10569	10604	10642	10687	10740	10801	10870	10940	11005
1147	1145	1145	1134	1119	1104	1099	1052			
5732	5870	6230	6381	6572	6784	6967	7138	7273	7314	7343
1011	1012	1012	996	917	807	708	624	575	620	680
921	886	886	869	877	899	910	928	955	976	994
336	352	352	334	347	380	409	428	438	440	441
330	324	324	320	313	279	278	276	274	272	269
64	65	68	69	70	71	71	73	73	73	74
78	79	81	82	83	84	84	85	85	85	85
48	50	55	55	56	57	59	60	61	62	63
6312	6432	6794	6907	7042	7168	7293	7442	7556	7639	7719
5305	5380	5663	5808	5992	6166	6320	6469	6585	6612	6637
677	666	704	698	700	713	723	734	752	761	768
4628	4714	4958	5110	5291	5453	5597	5735	5833	5851	5868
3966	4044	4213	4338	4500	4671	4827	4966	5066	5086	5104
662	670	745	772	791	782	770	769	767	765	764
1739	1740	1737	1739	1733	1721	1717	1719	1719	1719	1719
123	123	126	126	126	126	126	126	126	126	126
6511	6610	7143	7308	7544	7743	7935	8122	8276	8325	8360
5765	5899	6261	6413	6604	6820	7001	7172	7308	7349	7379
547	533	533	494	438	348	292	270	248	290	340
8,7	8,3	7,8	7,2	6,2	4,9	4,0	3,6	3,3	3¾	4½
41	55	55	68	85	123	158	188			

Bijlage A8 Kerngegevens collectieve sector, 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993
	% BBP				
I Collectieve uitgaven					
Directe bestedingen	18,7	18,4	18,3	18,6	18,8
w.v. loonsom	10,0	9,7	9,6	9,8	10,0
materiële consumptie	6,0	5,9	5,9	6,0	6,0
investeringen	2,7	2,8	2,8	2,8	2,8
uitkeringen in natura	.	.	.	.	.
Inkomensoverdrachten	29,0	28,2	28,6	29,3	29,3
w.v. binnenland	27,0	26,2	26,3	27,1	27,0
buitenland	2,1	2,0	2,3	2,2	2,3
Kostprijsverlagende subsidies	2,3	2,2	2,3	2,3	2,1
Rente	5,9	5,8	6,0	6,0	6,2
Vermogensoverdrachten	1,9	1,7	1,3	1,2	1,2
Collectieve uitgaven bruto (excl. kredieten)	57,8	56,2	56,6	57,5	57,5
Kredietverlening	1,6	1,3	1,0	0,9	0,8
Collectieve uitgaven bruto (incl. kredieten)	59,4	57,5	57,6	58,4	58,3
Niet-belastingmiddelen overig	8,4	7,6	7,2	7,4	7,7
Statistische verschillen	0, 0	0,0	0,2	– 0,1	0,0
Collectieve uitgaven netto	51,1	49,9	50,2	51,1	50,6
II Collectieve lasten en gasbaten binnenland					
Collectieve lasten	45,6	45,7	47,5	46,5	46,8
Gasbaten binnenland	0,6	0,6	0,8	0,8	0,7
Totaal	46,2	46,4	48,3	47,2	47,5
III Financieringssaldo					
Rijk	– 5,1	– 4,6	– 3,7	– 3,8	– 3,2
Overige Centrale Overheid	.	.	.	.	.
Lagere overheid	0,0	0,0	0,1	– 0,1	0,0
Sociale fondsen	0,3	0,8	1,4	0,0	0,1
Collectieve sector	– 4,9	– 3,8	– 2,2	– 3,9	– 3,1
IV Overige kerngegevens					
Vorderingensaldo collectieve sector[a]	– 4,8	– 4,7	– 2,9	– 3,9	– 3,2
Bruto schuld collectieve sector (EMU; ultimo)[a,b]	79,4	79,2	79,0	80,0	81,2
Bruto staatsschuld (ultimo)[a]	61,2	62,0	62,8	63,9	64,2
Verhouding inactieven/actieven (%)	82,5	82,1	81,6	81,3	83,2
BBP-deflator	.	.	.	.	.
Prijsmutatie netto materiële overheidsconsumptie	3,1	2,1	2,2	1,4	1,2

[a] Tussen 1988 en 1995 (voor revisie) in % geharmoniseerd BBP.

[b] Bij internationale vergelijking is relevant dat Nederland, anders dan de andere landen van de EU, een vermogen van ruim 30% BBP (1997) heeft afgezonderd in het ABP ter dekking van de ambtenarenpensioenen.

1994	1995 vóór revisie	1995 na revisie	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
18,4	18,2	27,6	27,0	26,6	26,5	27,0	26,7	27,2	27,6	27,7
9,6	9,5	10,6	10,2	10,1	10,0	10,0	9,8	10,0	10,1	10,1
6,0	5,8	6,4	6,5	6,3	6,3	6,5	6,5	6,5	6,6	6,5
2,8	2,7	3,0	3,2	3,0	3,1	3,3	3,3	3,4	3,5	3,5
.	.	7,5	7,0	7,2	7,2	7,1	7,2	7,4	7,4	7,5
28,2	27,2	16,2	16,2	15,2	14,4	13,7	13,2	12,8	13,1	13,2
26,0	25,1	14,1	14,0	13,1	12,2	11,7	11,1	10,8	11,0	11,1
2,2	2,2	2,1	2,1	2,2	2,1	2,1	2,1	2,0	2,1	2,0
2,0	1,3	1,1	1,2	1,5	1,4	1,5	1,4	1,5	1,4	1,4
5,9	5,6	5,9	5,5	5,1	4,7	4,6	4,1	3,5	3,0	2,7
1,1	1,6	0,9	0,6	0,4	0,6	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6
55,6	53,9	51,7	50,4	48,8	47,6	47,5	46,2	45,6	45,7	45,6
0,8	1,8	1,8	0,5	0,5	0,4	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4
56,4	55,7	53,5	50,9	49,3	48,0	48,0	46,7	46,1	46,2	46,0
8,0	8,6	9,3	7,6	7,3	7,6	5,8	6,4	5,0	6,4	6,1
0,2	– 0,2	0,0	0,0	– 0,2	0,3	0,5	0,6	0,6	0,2	0,2
48,2	47,2	44,2	43,2	42,3	40,2	41,7	39,7	40,5	39,6	39,8
44,7	43,5	41,1	41,4	40,7	40,7	41,4	41,4	40,3	40,6	39,8
0,6	0,5	0,5	0,5	0,6	0,4	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4
45,3	44,0	41,5	41,9	41,3	41,1	41,7	41,7	40,7	41,1	40,2
– 1,9	– 2,3	– 2,0	– 1,2	– 1,4	– 0,4	– 1,8	– 0,4	– 0,3	0,7	– 0,2
.	.	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
0,0	0,0	0,0	0,3	0,5	0,6	0,4	0,4	0,5	0,4	0,5
– 1,1	– 1,0	– 0,7	– 0,5	– 0,1	0,6	1,3	1,9	0,1	0,3	0,1
– 2,9	– 3,3	– 2,6	– 1,4	– 1,0	0,4	0,0	2,0	0,2	1,5	0,5
– 4,2	– 4,0	– 4,2	– 1,8	– 1,1	– 0,7	0,4	2,2	0,3	0,1	– 0,5
77,9	79,2	77,2	75,2	70,0	66,8	63,1	56,0	52,9	49,6	46,8
60,9	62,6	60,0	58,8	55,7	53,6	51,2	45,5	43,6	40,9	39,1
83,2	82,4	78,1	75,5	72,6	69,9	68,0	66,3	65,2	66,1	67,3
.	.	.	.	.	100,0	101,6	104,6	109,7	113,5	117,0
2,3	2,1	2,8	1,8	1,2	0,8	2,0	4,3	3,3	3,5	2,8

Bijlage A9 Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993
	volumemutaties				
Defensie	– 2,7	– 0,4	–2,2	– 0,9	– 5,5
Onderwijs	– 0,4	1,9	– 0,6	1,7	0,1
Openbaar bestuur/openbare orde	4,4	2,4	4,1	2,3	4,1
Infrastructuur en milieu	– 4,9	9,8	– 1,2	5,5	3,5
Zorg	0,0	4,9	4,4	4,2	0,6
Sociale Zekerheid	0,9	1,6	0,2	0,6	0,6
Subsidies	5,7	– 2,7	1,3	2,3	– 8,9
Overdrachten buitenland	6,4	– 2,1	20,0	– 3,3	2,1
Rentelasten	– 2,2	2,2	6,6	2,3	3,1
Collectieve uitgaven (excl. kredietverlening)	1,1	2,0	2,7	1,7	0,7
Kredietverlening[a]	– 38,5	– 19,4	– 33,9	– 12,4	– 7,7
Collectieve uitgaven (incl. kredietverlening)	– 1,2	1,3	1,7	1,4	0,6
Bruto binnenlands product	4, 7	4,1	2,3	2,0	0,8
	prijsmutaties				
Defensie	2,1	2,6	2,8	5,3	0,7
Onderwijs	0,4	3,0	3,2	4,5	2,0
Openbaar bestuur/openbare orde	1,0	2,2	3,0	3,6	2,3
Infrastructuur en milieu	2,2	2,4	2,5	1,9	1,5
Zorg	3,7	2,8	5,0	3,4	4,0
Sociale Zekerheid	0,4	3,1	3,5	4,7	0,8
Subsidies	1,3	2,4	3,1	2,9	2,2
Overdrachten buitenland	1,2	2,3	2,7	2,3	1,9
Rentelasten	1,2	2,3	2,7	2,3	1,9
Collectieve uitgaven (excl. kredietverlening)	1,3	2,7	3,4	3,8	1,9
Kredietverlening[a]	1,2	2,3	2,7	2,3	1,9
Collectieve uitgaven (incl. kredietverlening)	1,3	2,7	3,4	3,7	1,9
Bruto binnenlands product	1,2	2,3	2,7	2,3	1,9

[a] Inclusief WIR, KST en debudgetteringen.

1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
	vóór revisie	na revisie								
– 3,5	– 5,4	.	0,4	– 4,4	– 3,2	10,9	– 4,9	– 2,2	3	1¼
0,7	1,8	.	3,9	3,8	3,5	3,3	2,8	3,4	2½	2
3,3	1,4	.	1,4	3,7	5,8	3,6	2,7	2,2	1¼	¾
4,9	– 3,1	.	11,5	– 2,7	6,3	8,9	4,5	6,6	4¾	8
2,0	3,6	.	2,9	5,0	1,7	2,0	4,6	5,0	3¾	3
0,9	– 0,4	.	1,3	– 1,4	– 1,6	– 1,2	– 0,7	0,0	1¼	3
– 1,8	– 10,2	.	– 10,1	9,8	12,0	14,4	1,4	– 3,0	1	– ½
0,4	0,8	.	5,7	4,7	2,3	– 0,2	6,3	– 4,3	4½	1
– 1,3	– 3,3	.	– 3,4	– 2,8	– 4,1	1,2	– 7,7	– 15	– 12¾	– 6½
0,9	– 0,4	.	1,2	1,6	1,8	2,6	1,0	0,1	1	1½
– 3,7	– 24,4	.	– 0,6	11,4	– 13,2	8,2	8,6	– 5,3	– 6¾	– 2
0,8	– 0,7	.	1,2	1,7	1,6	2,7	1,1	0,1	1	1½
3,2	2,3	.	3,0	3,8	4,3	3,7	3,5	1,1	1½	2½

– 1,3	1,8	.	2,1	2,4	– 0,4	3,4	3,6	4,8	3¼	3½
2,6	3,1	.	– 0,6	– 1,3	1,3	3,0	4,0	5,1	5¼	3¾
2,0	2,5	.	0,6	0,5	1,5	3,2	3,3	4,4	3½	3¾
1,2	1,3	.	3,8	2,9	3,5	4,9	6,5	7,0	11¼	4½
1,2	2,1	.	– 1,4	3,0	3,1	2,5	3,4	5,7	4½	3¾
– 0,3	– 1,5	.	1,7	0,8	0,4	2,2	2,4	3,2	4	3¼
2,4	2,0	.	1,7	2,1	1,9	2,0	3,1	4,3	3	2½
2,3	1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,7	3,7	4,9	3½	3
2,3	1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,7	3,7	4,9	3½	3
1,3	1,2	.	0,8	1,2	1,5	2,6	3,3	4,6	4¼	3½
2,3	1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,7	3,7	4,9	3½	3
1,3	1,2	.	0,8	1,2	1,5	2,6	3,3	4,6	4¼	3½
2,3	1,8	.	1,2	2,0	1,7	1,7	3,7	4,9	3½	3

Bijlage A10 Sociale zekerheid, 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993	1994
	mld euro					
I Exploitatierekening sociale verzekeringen						
Uitkeringen	40,2	46,0	49,2	52,7	55,3	55,0
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	2,8	1,6	1,9	2,0	2,0	1,5
Kapitaaloverdrachten gezinnen	0,1	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0
Administratiekosten	1,6	1,8	1,9	2,1	2,3	2,3
Exploitatiesaldo	1,1	– 0,2	1,1	0,6	– 0,9	– 2,0
Premies werkgevers bedrijven en overheid	16,2	8,5	9,0	9,5	9,6	8,9
Premies gezinnen	25,2	31,4	35,2	38,0	39,2	44,0
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	2,8	1,6	1,9	2,0	2,0	1,5
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten overheid	0,9	7,1	7,4	7,1	7,2	1,9
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten bedrijven	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kapitaaloverdrachten overheid	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Ontvangen rente	0,5	0,6	0,6	0,7	0,6	0,5
II Uitsplitsing van de sociale lasten bedrijven						
Bruto loon bedrijven	74,8	79,4	83,8	88,1	90,3	91,9
Overhevelingstoeslag	7,2	7,3	8,2	9,0	9,2	9,6
Wettelijke sociale premies	7,7	8,7	9,5	9,8	9,8	9,0
Pensioenpremies	3,7	3,8	4,2	4,8	5,3	5,6
Doorbetaling bij ziekte	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	1,0
Overige sociale premies	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4
Loonkosten bedrijven	93,9	99,9	106,3	112,3	115,3	117,5
III Inactieven/actieven						
Inactieven (dzd uitkeringsjaren)	3933	3991	4021	4056	4142	4173
Werkloosheid en bijstand (dzd uitkeringsjaren)	796	755	747	762	823	904
Arbeidsvolume (dzd mensjaren, excl. Ziektewet)	4769	4858	4928	4988	4980	5014
i/a-ratio (%)	82,5	82,1	81,6	81,3	83,2	83,2
w.v. AOW	40,4	40,3	40,2	40,2	40,8	41,0
AWW / ANW	3,6	3,8	3,8	3,8	3,8	3,8
ZW / AAW / WAO	22,5	23,4	23,3	23,0	23,0	21,5
WW / Vorstverlet / IOAW / IOAZ	4,1	3,8	4,2	4,7	6,0	7,3
ABW	11,8	10,9	10,1	9,7	9,6	9,7
IV De koppeling						
Contractloon[a]	1,4	2,9	3,5	4,2	3,1	1,5
Bruto minimum loon	0,0	1,8	3,1	3,1	0,7	0,0
Netto minimum uitkering	3,0	3,9	3,1	4,2	2,1	0,8

[a] Tot en met 1991: contractloon bedrijven; daarna gewogen contractloon bedrijven en overheid volgens WKA.

1995 vóór revisie	1995 na revisie	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
56,1	50,7	50,5	53,5	53,6	55,5	58,0	62,2	66¼	70
1,3	1,2	1,0	0,9	1,8	1,8	1,9	1,9	2	2
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
2,4	2,2	2,2	2,1	2,0	2,1	2,2	2,4	2½	2¾
– 1,3	– 2,5	– 1,8	– 0,1	1,0	4,7	6,8	0,8	– ¼	– ¼
10,1	5,9	6,1	6,0	16,4	17,3	18,9	19,5	20½	21¼
44,8	42,5	42,6	45,7	37,9	42,6	45,7	41,6	40¼	42¾
1,3	1,2	1,0	0,9	1,8	1,8	1,9	1,9	2	2
1,9	1,9	2,3	4,2	2,8	2,6	2,4	4,1	7½	8¼
0,0	– 0,1	– 0,1	– 0,4	– 0,4	– 0,4	– 0,3	– 0,3	– ¼	– ¼
0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
0,3	0,2	0,1	0,0	0,0	0,1	0,3	0,5	½	½
94,9	100,5	106,2	113,0	121,3	129,5	138,2	150,6	158¼	165½
9,9	9,9	8,9	9,4	1,8	2,4	2,5	0,0	0	0
9,8	5,8	6,0	5,8	14,6	15,4	16,9	17,3	18	18¾
5,7	6,2	6,4	6,5	7,5	7,3	9,8	10,0	12	13½
0,9	2,9	3,3	3,6	4,2	4,4	4,5	4,9	5¼	5¼
0,4	1,3	1,3	1,5	1,2	1,4	1,3	1,5	1½	1½
121,6	126,6	132,1	139,9	150,6	160,5	173,2	184,4	195	204½
4183	4184	4165	4131	4074	4049	4033	4040	4110	4200
907	907	899	831	738	653	577	547	585	640
5074	5358	5520	5691	5832	5957	6087	6193	6220	6240
82,4	78,1	75,5	72,6	69,9	68,0	66,3	65,2	66	67¼
41,0	38,8	38,1	37,4	36,9	36,5	36,0	35,8	36	36¼
3,7	3,5	3,4	3,2	2,5	2,4	2,3	2,2	2	2
20,9	19,7	18,6	18,3	18,7	19,0	19,2	19,2	19¼	19½
7,2	6,8	6,6	5,5	4,5	3,7	3,0	2,8	3¼	3¾
9,7	9,2	8,8	8,2	7,3	6,4	5,7	5,3	5½	5¾
1,2	1,2	1,6	2,0	2,8	2,7	3,2	4,3	4	3½
0,0	0,0	1,4	1,7	2,7	3,0	2,8	6,0	4½	3¾
1,7	1,7	2,2	2,3	3,3	3,1	3,1	6,9	4½	3½

Bijlage A11 Zorg, 1989-2003

	1989	1990	1991	1992	1993
	mutaties per jaar in %				
Uitgaven					
Gehandicaptenzorg en geestelijke gezondheidszorg	2,7	6,9	6,5	6,5	6,1
Verzorgings- en verpleeghuizen, thuiszorg	2,6	5,6	4,8	4,4	4,7
Ziekenhuiszorg en specialistische hulp	3,4	7,0	9,3	6,5	1,7
Huisartsen, tandheelkunde en paramedici	3,8	6,8	8,1	4,7	2,6
Genees- en hulpmiddelen	6,8	12,3	8,8	8,7	8,4
Preventie, beheer en diversen	8,4	5,6	6,1	6,2	4,0
Totaal	3,8	7,0	7,4	6,0	4,0
Idem in mld euro	20,7	22,1	23,8	25,2	26,2
Idem in % BBP	9,6	9,4	9,5	9,7	9,8
Financiering	mld euro				
AWBZ[a]	6,4	6,8	7,4	10,6	11,3
ZFW	6,7	7,1	7,9	6,8	7,2
Particulier	3,3	3,5	3,9	3,5	3,7
Overheid	2,2	2,3	2,5	2,5	2,6
Eigen betalingen overig[b]	2,1	2,0	2,0	2,0	1,8
Financieringsachterstand (enkelvoudig)	0,1	0,5	0,0	– 0,2	– 0,2
Aantal verzekerden tweede compartiment	dzd personen				
Ziekenfondswet	9145	9188	9235	9328	9428
Particulier	5518	5557	5619	5650	5673
Volume-indicatoren	mutatie per jaar in %				
Ziekenhuizen	1,3	3,8	1,4	1,5	– 0,2
Specialistenpraktijken	0,8	4,3	6,9	5,5	6,1
Huisartsenpraktijken	4,0	3,8	0,9	0,8	0,8
Praktijken voor tandheelkundige hulp	1,9	0,7	3,9	2,5	0,4
Praktijken van verloskundigen en paramedici	6,4	7,6	1,0	0,4	0,5
Genees-, kunst- en hulpmiddelen	7,2	12,2	8,3	10,3	11,2
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten	1,4	2,0	1,4	2,5	1,8
Verpleeghuizen	1,0	1,9	1,9	3,4	0,3
Totale gezondheidszorg	2,8	4,2	2,7	3,0	2,7
Werkgelegenheid in arbeidsjaren[c]					
Ziekenhuizen	0,6	1,0	0,6	1,9	0,0
Medisch specialisten ziekenhuizen	.	.	.	.	.
Huisartsen	.	.	.	.	.
Tandartsen	.	.	.	.	.
Verloskundigen en andere paramedici[d]	.	.	.	.	.
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten	2,5	2,8	2,2	3,4	1,9
Verzorgingshuizen	0,3	0,8	0,2	1,9	– 1,2
Verpleeghuizen	1,5	1,2	1,8	2,2	1,5

[a] Inclusief eigen betalingen.
[b] Exclusief eigen betalingen AWBZ.
[c] Tot 1969 bron CBS, vanaf 1996 Rapportage Arbeidsmarkt, Zorg en Welzijn.
[d] Werkzame personen.

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
5,8	5,5	4,5	4,3	10,3	7,1	8,2	9,6	8,3	–
3,8	2,7	3,3	3,2	6,0	5,1	8,4	8,3	7,8	–
9,6	– 1,9	2,8	5,8	2,4	5,8	5,2	7,8	5,2	–
– 15,3	– 21,6	– 5,4	6,7	3,6	4,0	5,7	7,9	10,8	–
1,5	7,3	3,2	6,4	11,4	6,9	5,1	11,2	8,2	–
– 4,4	7,3	7,7	8,7	– 0,8	13,1	– 13,9	9,5	3,3	–
2,1	1,0	2,7	4,7	6,0	6,1	6,0	8,7	7,2	–
26,8	27,1	27,8	29,1	30,8	32,7	34,7	37,7	40,4	–
9,9	9,6	9,3	8,8	8,7	8,7	8,6	8,9	9,0	
11,6	12,2	9,4	12,2	12,9	13,4	14,6	15,9	17,2	18,0
7,5	7,4	9,9	10,4	11,0	11,9	12,7	14,1	14,8	15,8
3,6	3,3	4,3	4,3	4,3	4,7	4,8	5,1	5,8	6,2
2,6	2,7	2,7	1,3	1,5	1,6	1,7	2,0	2,1	2,1
1,7	1,4	1,5	1,0	1,1	1,0	0,8	0,8	0,8	0,9
– 0,2	0,1	0,1	– 0,1	0,1	0,2	– 0,1	– 0,2	– 0,3	0,0
9570	9711	9771	9902	9915	10015	10264	10255	10181	10225
5660	5544	5566	5465	5524	5569	5659	5790	6001	6096
0,5	0,7	0,9	1,3	1,3	1,0	.	.	.	.
2,7	2,8	1,5	– 2,5	2,0	0,9	.	.	.	.
0,6	1,8	1,4	0,5	1,1	0,6	.	.	.	.
6,5	– 8,6	– 0,4	6,9	4,6	0,5	.	.	.	.
0,7	2,1	– 5,3	0,2	2,0	1,7	.	.	.	.
5,4	9,3	4,5	6,7	6,5	5,3	.	.	.	.
1,2	2,3	2,7	2,2	2,0	2,5	.	.	.	.
1,3	1,7	1,5	1,7	1,5	1,5	.	.	.	.
2,2	2,8	1,9	2,6	2,9	2,2	.	.	.	.
– 1,7	0,1	1,4	1,9	3,5	1,9	.	.	.	.
.	.	1,5	1,7	0,8	0,9	.	.	.	.
.	.	1,8	2,0	1,3	1,7	1,3	.	.	.
.	.	– 4,1	5,7	– 4,8	– 0,7	3,9	.	.	.
.	.	1,5	2,5	3,2	2,8	3,6	.	.	.
1,9	3,2	2,5	3,9	5,1	2,3	.	.	.	.
– 2,0	– 0,3	– 1,1	4,1	1,5	2,7	.	.	.	.
0,8	2,4	3,4	4,0	7,5	– 0,7	.	.	.	.

Bijlage B1 Externe data voor Nederland, 1988-2003

	1988	1989	1990	1991	1992
	mutaties per jaar in %				
Wereldhandelsvolume					
Goederen en diensten	7,7	8,0	4,5	2,9	4,9
Goederen	8,1	7,5	3,9	2,9	4,7
Industrieproducten	10,0	8,5	4,4	3,2	5,4
Energie	6,0	3,9	2,6	0,6	1,2
Overige grondstoffen	0,5	4,9	2,3	2,8	3,5
Diensten	6,0	10,2	7,2	3,3	5,6
Wereldhandelsprijs (dollars)					
Goederen en diensten	5,8	0,5	9,1	– 0,8	2,2
Goederen	5,7	0,9	8,9	– 1,2	1,8
Industrieproducten	6,7	– 0,4	8,3	– 0,0	2,7
Energie	– 13,2	12,9	24,0	– 7,2	– 4,9
Overige grondstoffen	14,4	0,8	2,6	– 3,4	1,3
Diensten	6,3	– 0,9	10,0	0,7	3,4
Grondstoffen, exclusief energie (HWWA)	22,3	– 3,7	– 4,9	– 10,1	– 3,5
Ruwe olie fob	– 18,2	18,8	28,5	– 13,5	– 4,4
Dubbelherwogen wereldinvoervolume					
Goederen, exclusief energie	7,0	7,4	4,4	3,6	4,5
Industrieproducten	10,4	9,7	4,3	2,5	3,9
Grondstoffen	– 0,9	3,3	3,4	4,8	4,2
Dubbelherwogen wereldinvoerprijs (gld/euro)					
Goederen, exclusief energie	5,2	6,0	– 4,5	1,0	– 3,6
Industrieproducten	3,5	5,6	– 3,0	2,2	– 2,8
Grondstoffen	10,2	7,8	– 8,8	– 2,2	– 4,3
Invoerprijs Nederland cif (gld/euro)					
Goederen	– 0,5	5,2	– 1,7	– 0,4	– 1,9
Consumptiegoederen	– 1,8	1,8	– 0,8	0,9	0,7
Investeringsgoederen	1,4	2,9	– 0,7	1,1	– 0,4
Energie	– 15,2	24,4	5,3	– 5,8	– 12,0
Overige grondstoffen en halffabrikaten	1,8	3,7	– 3,0	– 0,0	– 1,3
Diversen					
Effectieve koers gulden/euro t.o.v. concurrenten	0,0	– 1,7	6,9	– 1,0	3,6
Effectieve koers gulden/euro t.o.v. leveranciers	0,0	– 1,3	5,0	– 0,8	2,8
Arbeidskosten pep industrie concurrenten (gld/euro)	1,0	3,5	0,5	7,3	0,5
Arbeidskosten pep industrie leveranciers (gld/euro)	0,7	3,2	2,2	7,4	1,1
	niveaus				
Dollarkoers (gld)	1,98	2,12	1,82	1,87	1,76
Eurokoers (dollar)	.	.	.	.	.
Lange rente Verenigde Staten	8,8	8,5	8,6	7,9	7,0
Lange rente Duitsland	6,5	6,9	8,7	8,4	7,8

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
4,6	8,9	9,7	.	.	.	.	.	.	.	.
4,5	9,8	10,5	7,5	11,1	5,1	5,6	13,0	– 0,2	3½	10¼
4,2	10,8	11,5	.	.	.	.	.	.	.	.
7,4	5,3	4,9	.	.	.	.	.	.	.	.
4,1	7,2	7,4	.	.	.	.	.	.	.	.
5,3	5,1	6,9	.	.	.	.	.	.	.	.
– 5,0	2,4	7,6	.	.	.	.	.	.	.	.
– 5,0	2,4	7,6	– 2,5	– 6,7	– 6,3	– 1,8	– 0,1	– 4,0	– 2½	¾
– 4,2	2,4	7,2	– 3,6	– 7,6	– 4,4	– 3,0	– 5,0	– 2,5	– 1	½
– 9,3	– 3,6	6,2	.	.	.	.	.	.	.	.
– 7,0	6,1	10,9	.	.	.	.	.	.	.	.
– 4,9	2,4	7,3	.	.	.	.	.	.	.	.
– 7,1	25,5	12,8	– 10,1	2,3	– 13,7	– 10,3	1,1	– 10,3	– 2¾	5¼
– 11,9	– 5,0	10,7	21,0	– 7,3	– 32,9	38,8	61,6	– 14,6	– 14¾	4¾
0,4	9,1	8,7	5,9	8,4	7,5	4,8	10,3	1,8	3	8¼
– 0,1	9,3	10,2	.	.	.	.	.	.	.	.
0,0	8,0	6,3	.	.	.	.	.	.	.	.
– 2,9	1,9	– 1,1	1,3	6,2	– 1,6	– 1,1	7,9	0,8	– 2	– 1
– 1,2	1,0	– 2,6	.	.	.	.	.	.	.	.
– 5,2	3,8	– 0,1	.	.	.	.	.	.	.	.
– 2,8	– 0,2	0,1	1,0	2,3	– 2,0	0,4	9,8	0,2	– 2½	0
– 0,8	– 1,3	– 1,4	– 0,5	2,2	0,2	1,0	1,7	1,2	– 1	– ¼
– 1,0	– 0,2	– 2,0	– 0,4	0,4	– 0,5	– 0,2	1,9	2,0	– 1	– ¼
– 8,6	– 6,5	– 1,2	19,5	6,9	– 24,7	26,7	70,3	– 8,0	– 14	2
– 2,7	0,7	0,8	– 0,4	2,1	– 0,1	– 1,5	6,4	1,2	– 1¼	– ¼
1,4	1,3	6,6	– 1,9	– 5,4	1,3	– 2,1	– 5,4	1,0	1	1
2,1	1,2	5,6	– 1,4	– 5,4	0,9	– 2,2	– 5,0	1,0	1	1
0,4	– 2,7	– 5,2	3,2	4,0	– 1,3	2,1	4,1	2,3	0	– 1¾
– 0,1	– 2,7	– 4,7	2,4	4,3	– 0,7	2,0	3,5	2,0	¼	– 1¾
1,86	1,82	1,61	1,69	1,95	1,98	2,07	2,39	2,46	.	.
.	.	.	.	.	.	1,07	0,92	0,90	0,90	0,92
5,9	7,1	6,6	6,4	6,4	5,3	5,6	6,0	5,0	5	5¼
6,4	6,8	6,8	6,2	5,7	4,6	4,5	5,3	4,8	4¾	4¾

Bijlage B2 Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1988-2003

	1995	1988	1989	1990	1991	1992
	mld $	volume-mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten						
Particuliere consumptie	4969	3,9	2,4	1,6	– 0,7	2,9
Bruto investeringen	1111	2,1	1,6	– 1,7	– 7,0	5,7
Uitvoer goederen en diensten	819	15,8	11,3	7,8	6,0	6,5
Invoer goederen en diensten	903	3,5	3,1	3,1	– 1,3	7,2
Bruto binnenlands product	7400	3,8	3,3	1,2	– 1,0	2,8
Japan						
Particuliere consumptie	3090	5,3	4,8	4,4	2,5	2,1
Bruto investeringen	1464	11,5	8,2	8,5	3,3	– 1,5
Uitvoer goederen en diensten	483	5,9	9,1	6,9	5,2	4,9
Invoer goederen en diensten	407	20,9	18,6	7,9	– 3,1	– 0,7
Bruto binnenlands product	5140	6,2	4,8	5,1	3,8	1,0
Duitsland						
Particuliere consumptie	1400	2,7	2,8	5,1	5,4	2,8
Bruto investeringen	552	4,3	6,2	9,1	9,8	3,5
Uitvoer goederen en diensten	602	5,5	10,2	0,4	– 2,5	– 0,3
Invoer goederen en diensten	586	5,1	8,3	5,5	9,3	2,0
Bruto binnenlands product	2459	3,7	3,6	3,2	2,4	2,2
Frankrijk						
Particuliere consumptie	862	3,3	3,1	2,7	1,4	1,3
Bruto investeringen	292	9,6	7,9	2,8	0,0	– 2,8
Uitvoer goederen en diensten	350	8,1	10,2	5,4	4,1	4,9
Invoer goederen en diensten	328	8,6	8,1	6,1	3,0	1,2
Bruto binnenlands product	1553	4,5	4,3	2,5	0,8	1,2
Verenigd Koninkrijk						
Particuliere consumptie	716	7,5	3,2	0,6	– 2,2	– 0,1
Bruto investeringen	184	13,9	6,0	– 3,5	– 9,5	– 1,5
Uitvoer goederen en diensten	319	0,5	4,7	5,0	– 0,7	4,4
Invoer goederen en diensten	324	12,6	7,4	0,5	– 5,2	6,9
Bruto binnenlands product	1124	5,0	2,2	0,4	– 2,0	– 0,5
Italië						
Particuliere consumptie	653	4,6	3,6	2,5	2,7	1,3
Bruto investeringen	201	6,9	4,4	3,6	0,8	– 1,8
Uitvoer goederen en diensten	271	5,0	7,7	7,1	0,1	6,8
Invoer goederen en diensten	241	6,1	9,0	9,4	3,3	7,4
Bruto binnenlands product	1097	3,9	2,9	2,2	1,1	0,6

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
3,1	3,5	2,8	3,2	3,6	4,8	5,0	4,8	3,1	2½	3¼
6,3	7,6	6,2	8,4	8,8	10,2	7,9	6,7	– 0,8	– 2¼	5½
3,2	8,9	13,8	8,2	12,3	2,1	3,2	9,5	– 4,6	– 1¾	9
9,0	12,6	10,5	8,6	13,7	11,8	10,5	13,4	– 2,7	3¼	10¾
2,4	3,7	2,6	3,6	4,4	4,3	4,1	4,1	1,2	1½	3½
1,2	1,9	2,1	2,4	0,8	0,1	1,2	0,6	0,2	– ½	1
– 2,0	– 0,8	1,8	6,8	1,0	– 4,0	– 0,8	3,2	– 1,7	– 5	– 1½
1,3	4,6	5,4	6,5	11,2	– 2,3	1,4	12,4	– 6,6	2	10
– 0,3	8,9	14,2	13,2	1,2	– 6,8	3,0	9,6	– 0,6	– 2	6
0,3	0,6	1,5	3,5	1,8	– 1,1	0,7	2,4	– 0,5	– 1	1¼
0,1	1,1	2,2	1,0	0,6	1,8	3,1	1,5	1,1	1¼	2¼
– 4,5	4,1	– 0,5	– 0,8	0,6	3,0	4,2	2,3	– 4,8	– 1¼	3
– 5,5	7,7	6,1	5,1	11,2	6,8	5,6	13,2	4,7	3½	8½
– 5,9	7,4	5,8	3,1	8,3	8,9	8,5	10,0	0,1	2½	8¼
– 1,0	2,4	1,8	0,8	1,4	2,0	1,8	3,0	0,6	1	3
0,2	1,4	1,7	1,3	0,2	3,5	3,1	2,9	2,9	2	2½
– 6,7	1,3	2,5	0,0	0,0	7,2	6,3	6,0	2,8	¾	4
– 0,4	6,0	6,3	3,5	11,8	8,4	4,2	12,6	1,1	2	8½
– 3,5	6,7	5,1	1,6	6,9	11,8	4,8	14,6	– 0,2	1	8¾
– 1,3	2,8	2,1	1,1	1,9	3,5	3,0	3,4	2,0	2	3
2,5	2,8	1,7	3,8	3,8	3,8	4,2	4,1	4,1	2½	2¾
0,6	4,3	1,5	4,7	7,1	13,2	0,9	4,9	1,1	¼	3
3,5	9,3	7,8	8,2	8,3	3,0	5,4	10,3	0,8	½	8¾
3,0	5,5	4,2	9,6	9,7	9,6	8,9	10,9	2,8	1¾	8¼
2,1	4,3	2,7	2,6	3,4	3,0	2,1	3,0	2,4	1¾	2¾
– 3,4	0,9	1,4	1,3	3,2	3,1	2,3	2,9	1,1	1½	2¾
– 12,8	0,5	7,1	3,7	2,1	4,3	4,7	6,1	2,4	1¼	4¼
9,8	10,3	12,0	0,6	6,4	3,6	0,0	10,2	0,8	2½	8¾
– 8,8	6,8	9,6	– 0,3	10,1	9,0	5,1	8,3	0,2	1	8¼
– 1,2	2,2	2,9	1,1	2,0	1,8	1,6	2,9	1,8	1¾	3

Bijlage B2 Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1988-2003 (vervolg)

	1995	1988	1989	1990	1991	1992
	mld $	volume-mutaties per jaar in %				
Nederland						
Particuliere consumptie	203	0,8	3,5	4,2	3,1	2,5
Bruto investeringen	84	4,6	4,9	1,5	0,2	0,6
Uitvoer goederen en diensten	239	9,0	6,6	5,3	4,7	2,9
Invoer goederen en diensten	214	7,6	6,7	4,2	4,1	2,1
Bruto binnenlands product	415	2,6	4,7	4,1	2,3	2,0
België						
Particuliere consumptie	149	3,2	3,7	2,9	2,9	2,3
Bruto investeringen	57	16,4	11,4	9,7	– 4,7	1,3
Uitvoer goederen en diensten	193	9,1	8,2	4,3	3,1	3,5
Invoer goederen en diensten	182	9,7	9,4	4,9	2,8	4,1
Bruto binnenlands product	276	4,7	3,6	3,0	1,6	1,5
Eurogebied						
Particuliere consumptie	3920	3,5	3,5	3,5	3,1	2,0
Bruto investeringen	1426	7,7	7,3	5,5	2,8	– 0,4
Uitvoer goederen en diensten	2003	6,9	8,7	3,9	1,5	3,5
Invoer goederen en diensten	1894	7,7	8,9	6,3	5,3	3,4
Bruto binnenlands product	6914	4,1	3,9	2,9	1,5	1,4
EU-15						
Particuliere consumptie	4936	4,0	3,3	2,9	2,2	1,5
Bruto investeringen	1702	8,1	7,1	3,8	0,9	– 0,9
Uitvoer goederen en diensten	2501	5,9	7,8	4,0	1,3	3,5
Invoer goederen en diensten	2383	8,2	8,5	5,1	3,4	3,8
Bruto binnenlands product	8573	4,1	3,5	2,4	1,0	1,0
Industrielanden						
Particuliere consumptie	13965	4,1	3,2	2,5	1,1	2,1
Bruto investeringen	4608	7,1	5,5	2,8	– 0,9	0,5
Uitvoer goederen en diensten	4310	7,7	8,2	5,3	2,7	4,5
Invoer goederen en diensten	4173	8,4	7,9	4,4	1,6	4,0
Bruto binnenlands product	22755	4,4	3,7	2,4	0,7	1,6
Industrielanden	KKP					
Particuliere consumptie	11920	4,2	3,1	2,4	0,9	2,2
Bruto investeringen	3696	6,9	5,2	2,3	– 1,3	0,9
Uitvoer goederen en diensten	3684	7,7	8,2	5,3	2,9	4,7
Invoer goederen en diensten	3623	8,4	7,6	4,5	1,5	4,4
Bruto binnenlands product	19199	4,3	3,6	2,2	0,5	1,7

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
1,0	2,2	2,0	4,0	3,0	4,8	4,5	3,8	1,2	2¾	2¾
– 2,7	2,2	5,0	6,3	6,6	4,2	7,8	3,8	– 1,1	– ½	3
1,5	6,7	6,7	4,6	8,8	7,4	5,4	9,5	1,1	2¼	6
– 2,1	6,7	7,5	4,4	9,5	8,5	6,3	9,4	1,3	3	7
0,8	3,2	2,3	3,0	3,8	4,3	3,7	3,5	1,1	1½	2½
– 1,4	1,4	1,1	1,2	2,0	2,9	2,1	3,8	1,7	1½	2½
– 3,6	– 0,1	3,2	1,2	6,9	4,4	3,1	2,8	0,3	1½	3¼
– 0,7	9,5	6,8	2,9	6,1	5,8	5,0	9,7	– 0,4	3	8¾
– 0,7	8,2	6,1	2,5	5,1	7,5	4,1	9,8	– 1,2	2¾	9
– 1,5	2,4	2,1	1,2	3,6	2,2	3,0	4,0	1,0	1½	2¾
– 0,8	1,3	1,9	1,6	1,6	3,1	3,2	2,6	1,8	1¾	2½
– 6,8	2,6	2,7	1,4	2,3	5,2	5,4	4,3	– 0,5	0	3¾
1,2	8,5	7,8	4,4	10,4	7,1	5,2	11,9	2,4	3	8½
– 4,4	7,7	7,1	3,2	9,0	9,9	7,2	10,7	0,8	2¼	8½
– 1,0	2,6	2,4	1,4	2,3	2,9	2,6	3,4	1,5	1½	3
– 0,4	1,6	1,9	1,9	1,9	3,2	3,3	2,8	2,0	1¾	2½
– 6,1	2,8	3,0	1,9	2,9	6,3	4,9	4,5	– 0,4	0	3¾
1,7	8,6	7,8	4,9	10,1	6,6	5,4	11,6	2,1	2¾	8½
– 3,1	7,6	6,9	4,1	9,3	9,9	7,2	10,8	0,9	2	8½
– 0,5	2,9	2,5	1,6	2,5	2,9	2,6	3,4	1,7	1¾	3
1,3	2,5	2,2	2,5	2,3	3,0	3,4	3,0	2,0	1½	2½
– 1,5	3,2	3,2	5,3	4,3	3,9	3,8	4,6	– 1,0	– 2¼	2½
2,5	8,2	8,6	5,8	10,5	4,6	4,7	10,9	– 0,5	1¾	8¾
0,5	9,2	8,4	6,2	9,7	8,3	7,5	10,9	– 0,5	2	8¾
0,8	2,8	2,2	2,7	3,1	2,7	2,9	3,5	1,1	1¼	3
1,4	2,6	2,3	2,6	2,6	3,4	3,8	3,4	2,3	1¾	2¾
– 0,9	3,8	3,6	5,4	5,2	5,2	4,6	5,0	– 0,8	– 1¾	3
2,7	8,5	9,0	5,9	10,4	4,7	4,8	10,7	– 0,5	1¾	9
1,1	9,3	8,3	6,2	10,2	8,7	7,9	10,9	– 0,6	2¼	9
1,0	3,0	2,3	2,7	3,3	3,0	3,1	3,6	1,2	1¼	3

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1988-2003

	1988	1989	1990	1991	1992
	mutaties per jaar in %				
Werkgelegenheid in personen					
Verenigde Staten	2,8	2,5	0,6	– 0,7	– 0,3
Japan	1,2	1,5	1,7	2,0	1,1
Duitsland	0,8	1,5	– 0,3	– 2,1	– 1,8
Frankrijk	0,9	1,2	1,0	0,1	– 0,8
Verenigd Koninkrijk	3,5	3,1	1,0	– 3,2	– 2,2
Italië	0,6	0,2	0,8	0,7	– 1,0
Nederland	1,5	2,0	2,4	1,8	1,3
België	1,5	1,5	1,3	0,0	– 0,6
Eurogebied	1,1	1,4	0,9	– 0,3	– 1,2
EU-15	1,5	1,6	0,9	– 0,9	– 1,4
Industrielanden	1,9	1,9	0,9	– 0,3	– 0,5
	% totale beroepsbevolking				
Gestandaardiseerde werkloosheid					
Verenigde Staten	5,5	5,3	5,6	6,8	7,5
Japan	2,5	2,3	2,1	2,1	2,2
Duitsland	5,8	5,2	4,4	5,9	6,8
Frankrijk	9,8	9,3	9,0	9,5	10,4
Verenigd Koninkrijk	8,7	7,3	7,1	8,8	10,1
Italië	10,0	10,0	9,1	8,8	9,0
Nederland	7,5	6,9	6,2	5,8	5,6
België	8,9	7,5	6,7	6,6	7,3
Eurogebied	9,3	8,6	7,9	8,5	9,4
EU-15	8,9	8,1	7,6	8,4	9,4
Industrielanden	6,6	6,1	6,0	6,8	7,6
	mutaties per jaar in %				
Loonsom per werknemer bedrijven (nationale valuta)					
Verenigde Staten	5,1	3,1	6,1	3,9	5,9
Japan	3,9	4,7	5,7	4,8	1,1
Duitsland	3,2	3,0	7,9	10,3	10,5
Frankrijk	4,5	4,3	5,2	4,3	4,3
Verenigd Koninkrijk	8,1	8,7	9,7	7,6	3,5
Italië	8,4	9,3	8,6	9,0	6,2
Nederland	1,3	0,9	3,1	3,9	4,2
België	3,2	2,9	7,8	7,1	6,2
Eurogebied	4,9	4,8	7,4	7,9	8,1
EU-15	5,7	6,1	8,0	7,9	6,7
Industrielanden	5,2	4,6	6,7	5,4	5,3

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
1,6	2,5	2,3	1,5	2,3	1,5	1,5	1,3	– 0,1	– ½	1
0,4	0,1	0,2	0,4	1,1	– 0,7	– 0,8	– 0,2	– 0,5	– 1½	– ½
– 1,7	– 0,7	– 0,4	– 0,3	– 0,2	1,1	1,2	1,6	0,5	– ¼	½
– 1,2	– 0,1	1,0	0,1	0,6	1,3	1,8	2,3	1,8	½	¾
– 1,5	0,7	1,1	1,1	2,0	1,1	1,8	1,3	0,7	¼	¼
– 2,8	– 1,4	– 0,3	0,5	0,4	1,1	1,2	1,9	1,9	¾	1
– 0,1	0,1	2,3	2,4	3,0	3,3	2,6	2,4	1,9	½	½
– 1,3	– 1,4	0,4	0,4	0,8	1,2	1,4	1,6	1,0	½	½
– 1,9	– 0,6	0,4	0,4	0,8	1,7	1,8	2,1	1,3	¼	¾
– 1,9	– 0,3	0,6	0,5	0,9	1,6	1,8	2,0	1,2	¼	¾
– 0,1	0,9	1,2	0,9	1,4	1,2	1,3	1,4	0,4	– ¼	¾
6,9	6,1	5,6	5,4	4,9	4,5	4,2	4,0	4,8	6	5¾
2,5	2,9	3,1	3,4	3,4	4,1	4,7	4,7	5,0	5¾	5¾
7,9	8,4	8,2	8,9	9,9	9,3	8,6	7,9	7,9	8	7¾
11,7	12,3	11,7	11,9	11,8	11,4	10,7	9,3	8,6	9	8½
10,5	9,6	8,7	8,0	6,9	6,2	5,9	5,4	5,1	5¼	5
10,3	11,4	11,9	11,5	11,6	11,7	11,2	10,4	9,4	9¼	8½
6,6	7,1	6,9	6,0	4,9	3,8	3,2	2,8	2,4	3	3½
8,9	10,0	9,9	9,5	9,2	9,3	8,6	6,9	6,6	6½	6½
11,1	11,8	11,6	11,5	11,5	10,9	10,0	9,0	8,5	8½	8¼
10,9	11,3	10,9	10,8	10,6	9,9	9,1	8,2	7,8	8	7½
8,1	8,0	7,6	7,5	7,3	6,9	6,6	6,1	6,2	6¾	6½
3,6	2,7	2,5	2,5	3,2	5,0	4,3	5,6	5,0	4	4
0,7	2,0	1,0	0,2	1,6	– 0,8	– 1,1	0,1	– 0,8	– 1¼	– ¼
3,7	3,6	3,6	1,0	0,7	1,0	1,0	1,3	1,5	2¼	2¼
2,7	2,1	2,3	2,1	1,9	1,5	2,4	1,8	2,4	2¾	2¾
3,1	5,0	3,2	3,0	3,9	6,0	4,8	4,0	4,9	4¼	4¼
3,9	2,8	5,1	4,8	3,2	– 0,9	2,3	2,6	3,1	2¾	3
3,4	2,2	– 0,3	1,3	2,0	3,7	3,1	4,9	4,4	5¼	4½
3,4	4,4	2,4	1,6	3,0	1,8	3,4	3,5	3,5	3¼	3¼
5,1	3,6	3,9	2,2	1,9	1,4	2,0	2,3	2,6	3	3
3,8	3,6	3,2	2,6	2,5	2,3	2,6	2,9	3,2	3¼	3¼
3,0	2,8	2,5	2,2	2,8	2,9	2,7	3,6	3,3	2¾	3

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1988-2003 (vervolg)

	1988	1989	1990	1991	1992
	mutaties per jaar in %				
Arbeidskosten pep verwerkende industrie (nat. valuta)					
Verenigde Staten	2,0	3,0	2,0	3,0	– 0,6
Japan	– 2,8	0,6	1,7	2,1	4,3
Duitsland	0,5	1,5	6,3	7,8	5,5
Frankrijk	– 3,0	0,3	3,5	5,3	2,2
Verenigd Koninkrijk	0,7	2,5	7,3	5,9	1,0
Italië	2,2	6,6	7,3	8,0	2,6
Nederland	– 3,0	– 3,6	0,7	4,3	3,7
België	– 2,0	0,4	4,1	5,7	2,2
Eurogebied	0,1	2,1	6,0	7,0	4,2
EU-15	0,5	2,5	6,4	6,7	3,6
Industrielanden	0,4	1,8	4,0	4,3	2,8
	indices, 1991 = 100				
Arbeidsinkomensquote verwerkende industrie					
Verenigde Staten	98,7	98,0	98,9	100,0	100,4
Japan	98,5	98,8	99,3	100,0	103,7
Duitsland	94,8	94,7	96,3	100,0	101,8
Frankrijk	99,0	97,8	97,9	100,0	100,8
Verenigd Koninkrijk	93,8	92,8	95,9	100,0	98,2
Italië	90,2	91,6	95,1	100,0	100,1
Nederland	104,7	98,8	97,5	100,0	102,7
België	92,5	90,7	92,6	100,0	99,3
Eurogebied	94,8	94,3	96,4	100,0	101,2
EU-15	94,9	94,5	96,5	100,0	100,6
Industrielanden	97,0	96,8	98,5	100,0	101,2
	mutaties per jaar in %				
Prijs particuliere consumptie (nationale valuta)					
Verenigde Staten	4,2	4,9	5,0	4,0	3,1
Japan	0,5	2,1	2,6	2,5	1,9
Duitsland	1,3	2,9	2,4	4,8	4,7
Frankrijk	2,6	3,4	2,8	3,2	2,4
Verenigd Koninkrijk	5,0	5,9	5,5	7,5	5,1
Italië	5,9	6,6	6,2	6,9	5,6
Nederland	0,5	1,2	2,2	3,2	3,1
België	1,2	4,0	3,3	3,3	2,3
Eurogebied	3,0	4,3	4,0	5,0	4,4
EU-15	3,9	5,0	4,8	5,8	4,7
Industrielanden	3,6	4,5	4,6	4,5	3,5

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
0,7	– 0,3	– 1,7	– 2,1	– 1,9	– 0,9	– 1,7	– 1,4	2,5	– 1½	– 2½
5,0	0,9	– 5,0	– 4,3	– 0,9	5,7	– 2,4	– 5,9	5,8	1½	– 3½
3,1	– 2,3	1,7	– 0,2	– 4,1	– 2,4	– 0,3	– 3,7	2,6	1¼	– 1
1,8	– 4,9	– 1,8	1,2	– 2,9	– 2,3	– 0,2	0,4	3,2	1¾	– 1½
0,5	– 1,4	1,9	3,8	3,7	5,0	0,3	0,8	2,1	1¾	½
2,5	– 3,3	– 0,4	6,4	1,5	– 4,2	1,3	– 2,5	2,6	¾	– 1¾
– 0,7	– 6,4	– 2,0	0,3	– 0,7	1,3	0,9	1,4	5,0	2¾	1
2,2	– 4,5	– 1,2	0,7	– 3,4	– 0,0	– 0,1	– 2,3	2,8	2½	– 0
3,4	– 3,2	1,4	2,1	– 2,0	– 2,0	0,2	– 1,8	3,1	1½	– 1
2,7	– 2,8	1,1	2,4	– 1,2	– 0,9	0,2	– 1,5	2,9	1½	– ¾
2,7	– 0,6	– 1,6	– 0,8	– 1,4	0,6	– 1,2	– 2,4	3,4	¼	– 1¾
99,8	96,3	93,9	92,9	91,8	93,0	91,8	90,7	.	.	.
109,9	114,1	112,9	111,0	111,9	113,7	113,2	110,3	.	.	.
103,6	101,4	102,8	102,1	99,9	98,6	98,2	94,5	.	.	.
100,8	97,3	95,7	97,0	94,6	91,6	91,8	92,2	.	.	.
95,1	91,6	89,3	88,3	88,0	91,6	95,1	95,7	.	.	.
98,3	93,8	89,4	91,3	92,9	89,5	91,0	88,1	.	.	.
100,5	94,0	90,3	88,7	89,0	91,0	93,8	88,9	.	.	.
99,2	93,4	89,3	89,4	86,9	86,7	88,4	86,3	.	.	.
101,8	98,2	97,9	98,1	96,4	94,5	95,0	93,1	.	.	.
100,1	96,6	96,0	96,2	94,6	93,7	94,7	93,1	.	.	.
101,3	100,0	98,6	98,4	97,6	98,3	97,9	95,8	.	.	.
2,7	2,3	2,2	2,1	1,9	1,1	1,6	2,7	1,9	1¾	2¼
1,2	0,7	– 0,5	– 0,1	1,0	– 0,1	– 0,5	– 1,2	– 1,6	– ¾	– ½
4,1	3,0	1,8	1,7	2,0	1,1	0,4	1,4	1,4	1½	1¼
2,2	2,1	1,6	1,9	1,4	0,6	0,7	1,2	1,8	1¾	1¾
3,4	2,2	2,6	3,1	2,3	2,7	2,0	0,8	1,4	2½	2¾
5,4	4,6	5,7	4,4	2,2	2,1	2,2	2,7	2,4	2¼	2
2,1	2,8	1,4	1,9	2,0	1,7	1,9	2,8	4,2	3	2¼
3,5	2,8	1,7	2,1	1,8	1,2	1,2	2,6	2,2	2	2
3,8	3,2	2,5	2,5	2,0	1,4	1,2	2,0	2,1	2	1¾
4,1	3,3	3,0	2,8	2,1	1,7	1,4	1,9	2,0	2	2
3,0	2,3	2,1	2,0	1,8	1,1	1,2	1,8	1,5	1½	1¾

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1988-2003 (vervolg)

	1988	1989	1990	1991	1992
	% BBP				
Vorderingensaldo totale overheid (NR-basis)					
Verenigde Staten	– 3,1	– 2,8	– 3,8	– 4,5	– 5,6
Japan	1,5	2,5	2,9	2,9	1,5
Duitsland	– 2,6	– 0,4	– 2,3	– 3,3	– 2,8
Frankrijk	– 1,7	– 1,2	– 1,6	– 2,2	– 4,1
Verenigd Koninkrijk	– 0,2	– 0,0	– 1,5	– 2,6	– 6,3
Italië	– 10,7	– 9,8	– 11,1	– 10,1	– 9,6
Nederland	– 4,3	– 4,6	– 5,0	– 2,5	– 3,6
België	– 6,8	– 6,2	– 5,5	– 6,3	– 6,9
Eurogebied	– 4,2	– 3,1	– 4,2	– 4,6	– 4,8
EU-15	– 3,3	– 2,4	– 3,6	– 4,3	– 5,1
Industrielanden	– 1,9	– 1,3	– 2,2	– 2,8	– 3,7
	% BBP				
Saldo lopende rekening					
Verenigde Staten	– 2,4	– 1,8	– 1,4	0,1	– 0,8
Japan	2,8	2,0	1,3	2,3	3,0
Duitsland	3,5	4,1	2,8	– 1,2	– 1,1
Frankrijk	– 0,3	– 0,5	– 1,0	– 0,5	0,1
Verenigd Koninkrijk	– 4,8	– 5,4	– 4,5	– 2,3	– 2,5
Italië	– 0,8	– 1,5	– 1,6	– 2,1	– 2,4
Nederland	2,8	3,5	3,8	3,5	3,1
België	1,4	1,4	0,8	1,3	1,6
Eurogebied	1,0	0,7	0,1	– 1,1	– 1,0
EU-15	– 0,1	– 0,5	– 0,7	– 1,4	– 1,3
Industrielanden	– 0,5	– 0,6	– 0,7	– 0,2	– 0,3
	% BBP				
Investeringen bedrijven exclusief woningen					
Verenigde Staten	11,1	11,2	10,9	10,2	9,9
Japan	17,6	19,0	20,0	20,2	18,4
Duitsland	12,9	13,4	13,9	14,8	14,3
Frankrijk	12,9	13,3	13,6	13,2	12,4
Verenigd Koninkrijk	12,9	14,0	13,4	11,7	10,7
Italië	12,8	12,9	12,9	12,3	12,0
Nederland	13,7	14,1	13,9	13,7	13,1
België	13,3	15,0	16,1	15,1	14,6
Eurogebied	13,2	13,7	13,9	13,8	13,3
EU-15	13,2	13,9	13,9	13,5	12,8
Industrielanden	13,5	14,0	14,0	13,6	12,9

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
– 4,7	– 3,3	– 2,9	– 2,2	– 0,9	0,3	0,8	1,7	0,5	– 1	– 1
– 1,6	– 2,3	– 3,6	– 4,9	– 3,7	– 5,5	– 7,0	– 6,3	– 6,4	– 6¾	– 6½
– 3,5	– 2,6	– 10,1	– 3,4	– 2,7	– 2,2	– 1,6	1,2	– 2,7	– 2½	– 2
– 6,1	– 6,0	– 5,4	– 4,1	– 3,0	– 2,7	– 1,6	– 1,3	– 1,4	– 2	– 1¾
– 7,9	– 6,9	– 5,8	– 4,4	– 2,2	0,4	1,1	4,1	0,9	– ¼	– ¼
– 10,0	– 9,6	– 6,9	– 7,1	– 2,7	– 2,8	– 1,8	– 0,5	– 1,4	– 1¼	– ¾
– 3,0	– 3,6	– 3,7	– 1,8	– 1,2	– 0,7	0,4	2,2	0,3	0	– ½
– 7,1	– 4,9	– 3,9	– 3,7	– 2,0	– 0,8	– 0,6	0,1	0,2	¼	0
– 5,8	– 5,2	– 7,2	– 4,3	– 2,7	– 2,2	– 1,3	0,2	– 1,3	– 1½	– 1
– 6,3	– 5,6	– 6,9	– 4,2	– 2,5	– 1,6	– 0,7	1,1	– 0,6	– 1	– ¾
– 4,2	– 3,8	– 4,3	– 3,5	– 2,0	– 1,4	– 1,2	0,0	– 0,9	– 1¾	– 1½
– 1,2	– 1,8	– 1,6	– 1,6	– 1,8	– 2,6	– 3,7	– 4,7	– 4,2	– 4½	– 5
3,1	2,8	2,2	1,4	2,3	3,2	2,4	2,5	2,1	2½	3¼
– 1,1	– 1,4	– 1,3	– 0,3	– 0,1	– 0,2	– 0,8	– 1,1	– 0,8	¼	1
1,0	1,0	1,5	1,3	2,7	2,6	2,5	1,6	1,9	2¼	2½
– 2,5	– 1,8	– 1,9	– 1,1	– 0,2	– 0,4	– 2,0	– 1,7	– 1,5	– 1¾	– 2
1,0	1,4	2,3	3,3	2,8	1,7	0,4	– 0,5	– 0,1	½	¾
4,9	5,4	5,5	5,4	6,2	3,0	4,1	5,1	5,3	4¾	5
3,3	3,9	4,5	5,2	5,7	4,9	6,0	6,4	5,4	6¾	7
0,4	0,3	0,8	1,2	1,5	1,0	0,4	– 0,2	0,3	1	1½
– 0,1	– 0,0	0,4	0,9	1,3	0,7	0,1	– 0,3	0,1	½	1
0,2	– 0,0	0,2	0,2	0,3	– 0,2	– 0,9	– 1,3	– 1,1	– 1	– 1
10,3	10,6	11,1	11,5	12,1	12,5	12,7	13,1	12,2	11½	11½
16,0	14,6	14,6	14,5	16,1	15,5	14,5	15,5	15,8	14¾	14¼
13,0	12,6	12,3	11,8	11,8	12,2	12,4	12,8	12,2	11½	12
11,2	11,0	10,9	10,6	10,2	11,0	11,3	11,7	11,9	11½	11¾
10,0	10,0	10,7	11,3	11,6	12,6	12,2	12,2	11,6	11	10¾
10,4	10,5	11,3	11,5	11,6	11,9	12,4	12,9	12,9	12½	12¾
12,3	11,8	12,2	12,5	13,1	13,1	13,9	14,1	13,2	13	12¾
13,5	12,8	13,1	13,6	14,2	13,9	13,8	13,5	13,5	13½	13½
12,0	11,8	11,9	11,8	12,0	12,5	12,8	13,3	13,0	12¾	12¾
11,6	11,5	11,8	11,8	11,9	12,6	12,7	13,1	12,9	12¼	12½
12,1	12,0	12,3	12,3	12,8	13,0	13,1	13,4	12,9	12	12¼

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1988-2003 (vervolg)

	1988	1989	1990	1991	1992
	%				
Lange rente					
Verenigde Staten	8,8	8,5	8,6	7,9	7,0
Japan	4,7	5,3	7,0	6,3	5,3
Duitsland	6,5	6,9	8,7	8,4	7,8
Frankrijk	9,2	9,2	10,4	9,5	9,0
Verenigd Koninkrijk	9,7	10,2	11,8	10,1	9,1
Italië	10,9	12,8	13,5	13,1	13,3
Nederland	6,4	7,2	8,9	8,7	8,1
België	7,9	8,6	10,1	9,3	8,7
Eurogebied	8,7	9,6	11,0	10,3	9,8
EU-15	9,1	9,9	11,3	10,5	9,9
Industrielanden	8,2	8,5	9,6	8,7	8,0
	%				
Korte rente					
Verenigde Staten	7,7	9,0	8,1	5,8	3,7
Japan	4,5	5,4	7,7	7,4	4,5
Duitsland	4,3	7,1	8,5	9,2	9,5
Frankrijk	7,9	9,4	10,3	9,6	10,3
Verenigd Koninkrijk	10,3	13,9	14,8	11,5	9,6
Italië	10,8	12,6	12,2	12,2	14,0
Nederland	4,8	7,3	8,7	9,3	9,4
België	6,7	8,8	9,6	9,4	9,4
Eurogebied	7,5	9,8	10,6	10,6	11,2
EU-15	8,2	10,6	11,5	10,9	11,1
Industrielanden	7,4	9,2	9,8	8,4	7,1

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
5,9	7,1	6,6	6,4	6,4	5,3	5,6	6,0	5,0	5	5¼
4,3	4,4	3,4	3,1	2,4	1,5	1,8	1,7	1,3	1½	1¾
6,4	6,8	6,8	6,2	5,7	4,6	4,5	5,3	4,8	4¾	4¾
7,0	7,5	7,7	6,5	5,7	4,8	4,9	5,9	5,4	5¼	5¼
7,5	8,2	8,2	7,8	7,0	5,5	5,1	5,3	4,9	4¾	4¾
11,2	10,5	12,2	9,4	6,9	4,9	4,7	5,6	5,2	5¼	5¼
6,4	6,9	6,9	6,2	5,6	4,6	4,6	5,4	4,9	5	5
7,2	7,7	7,4	6,3	5,6	4,7	4,7	5,6	5,1	5	5
7,9	8,0	8,3	7,2	6,0	4,8	4,7	5,5	5,1	5	5
8,1	8,3	8,5	7,3	6,2	4,9	4,8	5,5	5,0	5	5
6,4	6,9	6,7	6,1	5,5	4,5	4,6	5,0	4,4	4½	4¾
3,2	4,6	5,9	5,4	5,6	5,5	5,3	6,5	3,7	2½	4
3,0	2,2	1,2	0,6	0,6	0,7	0,3	0,3	0,1	0	¼
7,3	5,4	4,5	3,3	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3¼	3¾
8,6	5,8	6,6	3,9	3,5	3,6	3,0	4,4	4,3	3¼	3¾
5,9	5,5	6,7	6,0	6,8	7,3	5,4	6,1	5,0	4	4¼
10,2	8,5	10,5	8,8	6,9	5,0	3,0	4,4	4,3	3¼	3¾
6,9	5,2	4,4	3,0	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3	3¼	3¾
8,2	5,7	4,8	3,2	3,4	3,6	3,0	4,4	4,3	3¼	3¾
8,6	6,3	6,5	5,0	4,4	4,0	3,1	4,4	4,3	3¼	3¾
8,4	6,4	6,7	5,1	4,8	4,6	3,5	4,7	4,4	3½	3¾
5,2	4,8	5,1	4,3	4,2	4,3	3,6	4,6	3,4	2½	3½

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1988-2003 (vervolg)

	1988	1989	1990	1991	1992
	nationale valuta per dollar				
Dollarkoers					
Japan (1000)	0,128	0,138	0,145	0,135	0,127
Duitsland	1,756	1,880	1,616	1,659	1,562
Frankrijk	5,955	6,378	5,446	5,642	5,293
Verenigd Koninkrijk	0,562	0,611	0,563	0,567	0,569
Italië (1000)	1,301	1,372	1,198	1,240	1,233
België	36,76	39,40	33,42	34,17	32,15
Denemarken	6,730	7,310	6,187	6,399	6,037
Finland	4,183	4,288	3,823	4,046	4,485
Griekenland	141,8	162,4	158,4	182,3	190,7
Ierland	0,656	0,705	0,605	0,621	0,588
Nederland	1,976	2,121	1,821	1,870	1,758
Oostenrijk	12,35	13,23	11,37	11,68	10,99
Portugal	143,9	157,5	142,6	144,5	135,0
Spanje	116,4	118,4	102,0	103,9	102,4
Zweden	6,128	6,446	5,919	6,048	5,824
Eurogebied	.	.	.	.	.
Koopkrachtpariteit					
Japan (1000)	0,204	0,199	0,195	0,193	0,188
Duitsland	2,150	2,108	2,090	2,090	2,070
Frankrijk	6,783	6,695	6,610	6,510	6,420
Verenigd Koninkrijk	0,575	0,590	0,602	0,635	0,616
Italië (1000)	1,351	1,376	1,420	1,460	1,460
België	39,84	39,95	39,50	39,20	37,80
Denemarken	9,400	9,459	9,390	9,180	9,140
Finland	6,178	6,292	6,380	6,300	6,350
Griekenland	108,4	119,9	141,0	161,0	170,0
Ierland	0,719	0,726	0,690	0,666	0,638
Nederland	2,281	2,213	2,170	2,180	2,130
Oostenrijk	14,31	14,11	14,00	14,20	14,00
Portugal	89,31	96,08	104,0	110,0	116,0
Spanje	104,6	107,1	110,0	110,0	115,0
Zweden	8,648	8,951	9,340	9,940	9,800

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
0,111	0,102	0,094	0,109	0,121	0,131	0,114	0,108	0,121	0,132	0,132
1,653	1,623	1,433	1,505	1,734	1,760	1,836	2,123	2,186	.	.
5,663	5,550	4,991	5,116	5,836	5,900	6,157	7,120	7,330	.	.
0,666	0,653	0,634	0,641	0,611	0,604	0,618	0,661	0,695	0,693	0,693
1,571	1,612	1,629	1,543	1,703	1,737	1,818	2,102	2,164	.	.
34,55	33,44	29,49	30,97	35,77	36,30	37,87	43,79	45,08	.	.
6,483	6,360	5,606	5,799	6,605	6,702	6,980	8,091	8,328	8,260	8,080
5,716	5,223	4,368	4,594	5,191	5,346	5,581	6,454	6,644	.	.
229,1	242,5	231,7	240,7	273,0	295,5	305,8	365,5	380,8	.	.
0,683	0,669	0,624	0,625	0,660	0,702	0,739	0,855	0,880	.	.
1,857	1,820	1,606	1,686	1,951	1,984	2,069	2,392	2,463	.	.
11,63	11,42	10,08	10,59	12,20	12,38	12,92	14,94	15,38	.	.
160,8	166,0	150,0	154,2	175,3	180,2	188,2	217,6	224,0	.	.
127,3	133,9	124,7	126,6	146,4	149,4	156,2	180,6	185,9	.	.
7,785	7,716	7,137	6,708	7,637	7,952	8,266	9,168	10,34	10,17	9,947
.	.	.	.	.	.	0,939	1,085	1,117	1,111	1,087
0.184	0.181	0.169	0.166	0.163	0.167	0.162	0.156	.	.	.
2.100	2.070	2.020	2.030	1.940	1.940	1.910	1.860	.	.	.
6.570	6.620	6.490	6.570	6.500	6.480	6.380	6.300	.	.	.
0.637	0.646	0.656	0.644	0.630	0.646	0.650	0.647	.	.	.
1.530	1.530	1.560	1.583	1.590	1.560	1.554	1.554	.	.	.
37.30	37.30	36.90	36.80	36.30	38.00	37.70	37.30	.	.	.
8.790	8.710	8.450	8.330	8.270	8.160	8.240	8.360	.	.	.
6.090	6.150	5.880	5.890	5.850	6.050	5.920	5.990	.	.	.
184.0	196.0	204.0	214.0	225.0	228.0	231.0	233.0	.	.	.
0.655	0.638	0.637	0.673	0.653	0.708	0.724	0.738	.	.	.
2.130	2.120	2.040	2.040	1.970	1.970	1.970	1.990	.	.	.
13.90	13.90	13.80	13.60	13.20	13.20	13.00	12.90	.	.	.
117.0	118.0	120.0	122.0	118.0	126.0	127.0	128.0	.	.	.
117.0	121.0	123.0	124.0	123.0	124.0	125.0	126.0	.	.	.
9.830	9.900	9.770	9.680	9.470	9.760	9.640	9.520	.	.	.

Bijlage B4 Sleutelvariabelen EU-landen, 2000-2003

	Consumentenprijs (HICP)				Lange rente			
	2000	2001	2002	2003	2000	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %				%			
EMU-referentiewaarde[a]	2,8	3,3	3	2¾	7,5	7,2	7	7
Duitsland	2,1	2,4	1¾	1¼	5,3	4,8	4¾	4¾
Frankrijk	1,8	1,8	1½	1	5,9	5,4	5¼	5¼
Italië	2,6	2,3	2	1¾	5,6	5,2	5¼	5¼
België	2,7	2,4	1¾	1½	5,6	5,1	5	5
Finland	2,9	2,7	2	1¾	5,5	5,0	5	5
Griekenland	2,9	3,6	2¾	2¼	6,1	5,3	5¼	5¼
Ierland	5,3	4,0	3	2¼	5,5	5,0	5¼	5¼
Luxemburg	3,8	2,4	1½	1¼	.	.	.	.
Nederland	2,3	5,1	3½	2½	5,4	4,9	5	5
Oostenrijk	2,0	2,3	1¾	1¼	5,6	5,1	5	5
Portugal	2,8	4,4	3¼	2½	5,6	5,2	5¼	5¼
Spanje	3,5	3,2	2½	2	5,4	4,9	5	5
Eurogebied	2,4	2,6	2	1½	5,5	5,0	5	5
Verenigd Koninkrijk	0,8	1,2	1½	1½	5,3	4,9	4¾	4¾
Denemarken	2,7	2,3	1¾	1½	5,7	5,1	5¼	5¼
Zweden	1,3	2,7	2¼	1½	5,4	5,1	5¼	5¼
Totaal EU-landen	2,1	2,3	2	1½	5,5	5,0	5	5

a Omschrijving EMU-referentiewaarden: Inflatie: De gemiddelde geharmoniseerde index van de consumentenprijzen (HICP) in de drie lidstaten met de laagste stijging, plus 1½ procentpunt. Rente: Het gemiddelde van de renteniveaus in de drie lidstaten met de laagste inflatie, plus 2 procentpunt. Vorderingensaldo: Maximaal tekort tenminste dichtbij 3% BBP. Overheidsschuld: Voldoende afnemend en in bevredigend tempo bewegend naar 60% BBP.

	EMU-overheidssaldo				Bruto schuldquote			
	2000	2001	2002	2003	2000	2001	2002	2003
	% BBP				% BBP			
EMU-referentiewaarde[a]	– 3	– 3	– 3	– 3	60	60	60	60
Duitsland	1,2	– 2,7	– 2½	– 2	60,3	59,8	61	60
Frankrijk	– 1,3	– 1,4	– 2	– 1¾	57,4	57,2	57	57
Italië	– 0,5	– 1,4	– 1¼	– ¾	110,6	109,4	108	105
België	0,1	0,2	¼	0	109,3	107,5	104	100
Finland	7,0	4,9	3	2¼	44,0	43,6	43	43
Griekenland	– 0,8	0,1	– ¼	0	102,8	99,7	99	96
Ierland	4,5	1,7	1	– ¼	39,0	36,6	33	32
Luxemburg	5,8	5,0	2¾	3	5,6	5,5	5	5
Nederland	2,2	0,3	0	– ½	56,0	52,9	50	47
Oostenrijk	– 1,5	0,1	– ¼	¼	63,6	61,7	61	58
Portugal	– 1,5	– 2,2	– 1½	– 1	53,4	55,6	56	56
Spanje	– 0,3	0,0	– ¼	0	60,4	57,2	56	54
Eurogebied	0,2	– 1,3	– 1½	– 1¼	70,3	69,2	69	67
Verenigd Koninkrijk	4,1	0,9	– ¼	– ¼	42,4	39,0	37	36
Denemarken	2,5	2,5	1¾	2	46,8	44,5	43	40
Zweden	3,7	4,7	2	2	55,3	56,0	53	50
Totaal EU-landen	1,1	– 0,6	– 1	– ¾	64,3	62,9	62	60

Bijlage C1 Volume-ontwikkeling van de binnenlandse afzet en voorraadvorming afkomstig uit het binnenland, 1990-2003

		2000	1990	1991	1992	1993	1994
		mln euro	mutaties per jaar in %				
1.	Landbouw en visserij	12300	0,3	– 0,4	0,1	0,4	– 2,2
2.	Voedings- en genotmiddelenindustrie	21540	3,8	– 1,7	1,9	1,1	0,5
3.	Overige industrie[a]	30450	3,2	– 0,9	– 2,0	– 1,6	2,1
4.	Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	11760	1,1	– 0,8	– 2,3	1,5	3,5
5.	Metalektro-industrie	30950	5,8	0,8	– 0,8	– 15,5	9,7
6.	Aardolie-industrie	10720	0,7	3,4	2,8	11,2	2,0
7.	Delfstoffenwinning	7620	4,4	6,4	– 1,6	5,0	0,4
8.	Openbare nutsbedrijven	19930	3,1	7,1	– 1,2	3,0	0,6
9.	Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	58540	1,2	1,3	– 0,3	– 2,9	2,0
10.	Verhuur van en handel in onroerend goed	37710	3,9	3,3	3,3	3,9	3,1
11.	Handel en reparatiebedrijven	81670	5,7	3,4	1,3	– 1,8	1,6
12.	Transport- en opslagbedrijven	21090	5,3	4,0	4,7	2,5	4,0
13.	Communicatiebedrijven	15840	5,7	5,6	3,2	– 0,4	3,2
14.	Bank- en verzekeringswezen	38950	– 1,4	1,4	0,9	0,3	3,9
15.	Uitzendbureaus[b]	11750	6,2	– 0,3	– 3,8	– 2,4	16,8
16.	Tertiair overig	95630	6,8	5,6	3,9	3,0	2,9
17.	Zorg	35640	2,1	3,0	2,8	1,4	2,0
18.	Omzetbelasting	28910	3,2	3,0	2,7	0,4	3,1
19.	Consumptie niet-ingezetenen in Nederland	– 5550	– 9,1	22,8	4,9	– 9,7	– 1,2
2-6.	Industrie	105420	3,6	– 0,3	– 0,2	– 3,2	3,6
2-8.	Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	132980	3,6	1,0	– 0,4	– 1,9	3,0
10-17.	Diensten	338270	4,5	3,7	2,5	1,0	2,9
1-19.	Bedrijven[c]	566150	3,7	2,4	1,3	– 0,1	2,7
	Marktsector[d]	485180	3,8	2,2	1,1	– 0,6	2,8

[a] Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.
[b] Inclusief huishoudelijke diensten.
[c] Incl. N.A.G. en desinvesteringen.
[d] Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
0,7	0,1	– 1,9	7,1	0,6	– 1,3	– 3,1	1	– 1¾
1,1	2,4	– 0,1	1,3	1,2	– 1,7	– 1,0	1	½
1,5	3,9	4,3	6,6	2,8	3,0	– 0,2	¾	2½
5,8	6,4	8,4	– 2,1	1,8	– 1,9	– 0,5	2¾	3¾
4,2	3,7	4,9	7,3	– 0,2	1,7	2,0	– ¼	3½
9,3	2,5	– 2,1	0,0	6,3	– 4,6	– 1,5	2¾	1
1,9	11,2	– 7,5	2,1	– 9,6	– 4,9	– 4,1	– 1¾	2¼
1,6	5,0	– 1,2	1,1	0,8	1,6	2,4	1½	1¼
2,0	3,9	2,1	3,7	6,3	3,3	2,6	1¾	1½
2,4	3,5	2,8	2,0	2,3	2,2	2,0	2¼	2½
3,2	5,3	4,9	6,7	4,1	4,0	0,9	1¼	3¼
5,2	5,0	5,2	5,6	4,5	4,0	– 0,9	1½	2¼
3,4	7,5	16,2	19,2	18,7	19,5	8,5	5¾	4½
1,5	7,2	7,9	6,3	4,0	4,6	0,5	2¼	1¾
21,8	21,1	13,9	13,6	2,8	2,3	– 2,7	– 2½	5
2,8	5,7	6,7	6,0	5,2	4,4	1,3	1¾	3¼
1,0	2,2	1,2	3,3	1,1	1,7	3,7	2¾	2
– 1,7	2,2	4,6	5,2	5,4	4,2	0,3	1½	2¼
9,7	2,8	8,5	8,1	1,6	2,9	– 7,9	4¼	5
3,2	3,6	3,3	4,1	1,7	0,4	0,1	1	2¼
2,9	4,3	2,0	3,5	0,9	0,3	0,2	¾	2¼
3,0	5,5	5,8	6,2	4,4	4,3	1,5	2	2¾
2,5	4,8	4,1	5,2	3,7	3,2	1,3	1½	2½
2,7	4,9	4,7	5,7	4,3	3,5	1,1	1½	2½

Bijlage C2 Volume-ontwikkeling van de buitenlandse afzet, 1990-2003

		2000	1990	1991	1992	1993	1994
		mln euro	mutaties per jaar in %				
1.	Landbouw en visserij	8570	11,5	6,6	5,2	0,2	7,0
2.	Voedings- en genotmiddelenindustrie	23610	6,1	7,7	2,9	5,5	4,4
3.	Overige industrie[a]	9840	7,8	2,9	0,2	– 1,6	3,0
4.	Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	29310	2,9	– 1,4	1,6	– 1,7	8,2
5.	Metalektro-industrie	37160	3,9	2,3	0,9	– 2,2	0,9
6.	Aardolie-industrie	11270	– 2,9	3,9	1,6	1,5	2,1
7.	Delfstoffenwinning	4870	10,6	11,1	12,2	2,0	– 0,7
8.	Openbare nutsbedrijven	250	.	.	.	.	.
9.	Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	860	31,3	– 3,9	– 13,1	12,5	22,6
10.	Verhuur van en handel in onroerend goed	0	.	.	.	.	.
11.	Handel en reparatiebedrijven	22800	6,8	8,1	3,0	1,5	9,3
12.	Transport- en opslagbedrijven	16040	2,9	4,2	5,6	5,5	4,4
13.	Communicatiebedrijven	1580	15,9	15,5	7,2	3,1	12,0
14.	Bank- en verzekeringswezen	1480	53,1	– 23,4	– 11,2	35,4	– 14,5
15.	Uitzendbureaus[b]	10	.	.	.	.	.
16.	Tertiair overig	13100	14,1	7,5	5,6	6,9	3,8
17.	Zorg	0	.	.	.	.	.
19.	Consumptie niet-ingezetenen in Nederland	5550	– 9,1	22,8	4,9	– 9,7	– 1,2
20.	Wederuitvoer	82820	5,0	7,3	4,6	4,2	18,4
2-6.	Industrie	111190	4,0	2,8	1,5	0,1	3,7
2-8.	Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	116310	4,2	3,1	2,0	0,2	3,5
10-17.	Diensten	55000	7,5	5,3	3,9	4,6	6,0
1-19.	Bedrijven[c]	186850	5,4	4,2	2,7	1,0	4,4
	Marktsector[d]	181980	5,3	4,0	2,3	0,9	4,6

[a] Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.
[b] Inclusief huishoudelijke diensten.
[c] Incl. N.A.G. en desinvesteringen.
[d] Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
– 1,2	– 1,1	– 6,1	2,3	8,8	2,5	0,5	1	½
2,5	1,5	1,9	3,5	2,4	2,3	– 0,1	– ¾	– ¾
– 0,1	0,1	4,1	1,4	0,8	2,3	– 1,2	– ½	1½
5,4	– 2,1	5,3	3,5	4,7	8,3	1,3	1¾	5
10,8	5,8	10,4	5,1	4,3	8,4	– 1,7	– ¼	4¾
0,4	2,3	– 1,2	– 0,1	– 8,2	4,7	2,3	1½	2
– 1,0	13,5	– 5,7	– 3,1	– 2,4	3,7	14,2	5¼	– 1¼
.	.	.	.	.	.	.	.	.
– 3,6	– 6,2	52,4	3,9	13,8	– 6,9	1,8	1¾	1¾
.	.	.	.	.	.	.	.	.
3,9	7,8	10,0	8,2	4,4	7,1	1,6	2½	5¾
2,4	4,1	7,6	4,9	3,1	4,0	0,8	2	4
16,3	20,8	9,2	97,0	101,6	22,5	9,6	7½	8
4,1	34,4	11,8	0,8	36,6	29,2	2,4	3½	5
.	.	.	.	.	.	.	.	.
13,7	9,3	8,9	7,4	11,6	9,4	2,4	2½	6
.	.	.	.	.	.	.	.	.
9,7	2,8	8,5	8,1	1,6	2,9	– 7,9	4¼	5
16,6	8,1	18,4	14,5	7,8	17,8	2,3	4¼	11
5,3	1,8	5,5	3,6	3,0	6,1	– 0,1	½	3
5,0	2,3	5,0	3,2	2,8	6,0	0,5	¾	2¾
4,8	7,5	9,0	8,1	8,0	7,7	1,8	2½	5½
4,5	3,4	5,7	4,7	4,6	6,2	0,6	1¼	3½
4,7	3,1	6,1	5,0	4,8	6,2	0,3	1¼	3¾

Bijlage C3 Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1990-2003

		2000	1990	1991	1992	1993	1994
		mln euro	mutaties per jaar in %				
1.	Landbouw en visserij	9420	10,1	3,2	4,1	1,7	6,0
2.	Voedings- en genotmiddelenindustrie	11060	2,9	4,7	2,0	0,8	6,0
3.	Overige industrie[a]	16160	2,8	– 1,1	– 2,8	– 1,0	3,3
4.	Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	10520	2,8	– 2,2	0,3	0,2	9,9
5.	Metalektro-industrie	20350	3,3	0,9	– 1,0	– 4,3	5,7
6.	Aardolie-industrie	2430	16,7	– 0,5	2,1	– 4,5	11,8
7.	Delfstoffenwinning	9650	– 0,1	9,0	1,4	1,8	– 1,0
8.	Openbare nutsbedrijven	5580	3,0	3,4	1,0	0,4	1,9
9.	Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	21300	1,5	– 1,0	– 3,1	– 2,4	1,1
10.	Verhuur van en handel in onroerend goed	28660	3,9	2,5	3,4	4,0	2,8
11.	Handel en reparatiebedrijven	48430	5,1	4,3	1,4	– 2,0	1,9
12.	Transport- en opslagbedrijven	17680	5,8	7,6	4,9	3,2	5,1
13.	Communicatiebedrijven	9140	7,0	5,6	3,4	– 2,6	2,8
14.	Bank- en verzekeringswezen	23240	– 1,3	– 2,2	0,6	– 0,1	1,4
15.	Uitzendbureaus[b]	10390	5,8	– 1,7	– 4,0	– 2,8	16,9
16.	Tertiair overig	55470	7,6	4,8	4,3	3,4	2,4
17.	Zorg	27410	2,1	2,5	2,5	1,4	1,5
19.	Rentemarge banken	– 12500	1,3	2,8	– 0,3	1,7	– 2,0
2-6.	Industrie	60510	3,3	0,4	– 0,5	– 1,8	6,1
2-8.	Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	75750	2,9	1,8	– 0,1	– 1,1	4,8
10-17.	Diensten	220400	4,6	3,5	2,7	1,3	2,7
1-19.	Bedrijven[c]	314430	4,4	2,8	1,8	0,4	3,5
	Marktsector[d]	248710	4,9	2,6	1,5	– 0,4	4,1

[a] Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.
[b] Inclusief huishoudelijke diensten.
[c] Incl. N.A.G. en desinvesteringen.
[d] Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
0,9	– 0,7	3,3	– 0,7	5,8	– 1,6	– 2,1	1½	0
3,5	1,7	1,2	0,2	2,4	2,2	– 1,5	1¼	¼
0,9	1,0	2,9	5,3	2,0	2,9	– 0,6	– ½	1
5,1	– 2,9	5,9	1,2	6,7	6,0	– 0,1	1½	2½
4,1	1,8	4,4	4,9	2,0	6,8	– 1,6	– ½	3
6,9	2,2	– 36,6	0,7	4,9	9,6	1,1	2	3
0,7	13,3	– 8,2	– 0,8	– 8,2	– 2,1	3,3	1½	1
2,3	4,8	– 7,4	0,3	6,2	1,7	1,0	3¼	2½
– 1,2	– 1,6	3,5	3,6	5,3	2,7	2,7	1	1½
2,1	3,1	2,7	1,7	2,2	2,3	1,8	2	2¼
2,9	4,3	7,8	7,1	4,8	3,2	1	¾	3½
1,7	3,3	5,9	5,2	2,9	3,5	– 0,5	2	2½
4,9	4,7	14,6	18,6	17,9	19,8	9,4	5	4¾
– 0,5	6,7	5,9	2,2	4,4	3,2	0,4	1¾	1¾
22,5	21,7	12,5	11,7	2,5	2,1	– 2,7	– 2¼	5
4,2	4,1	6,2	4,8	6,0	5,0	1,2	1¾	3¼
1,1	2,3	1,6	2,6	1,4	2,8	4,0	2¾	2¼
0,5	6,2	3,4	1,6	8,9	2,2	4,9	3	2¼
3,5	0,7	2,8	3,4	3,0	4,8	– 1,0	¼	1¾
3,1	2,5	0,4	2,6	1,9	3,8	– 0,3	¾	1¾
2,9	4,6	6,1	5,3	4,5	4,1	1,5	1¾	3
2,7	3,2	4,3	4,3	3,6	3,8	0,8	1½	2½
3,0	2,9	5,3	5,0	4,5	4,3	0,3	1	2½

Bijlage C4 Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1990-2003

		2000	1990	1991	1992	1993	1994
		in dzd arb.jaren	mutaties per jaar in %				
1.	Landbouw en visserij	240	0,0	– 0,4	0,8	– 0,5	– 2,2
2.	Voedings- en genotmiddelenindustrie	136	0,6	0,0	0,0	– 0,4	– 3,6
3.	Overige industrie[a]	346	1,5	0,0	– 0,4	– 1,3	– 3,6
4.	Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	106	2,5	0,0	– 0,8	– 2,3	– 7,2
5.	Metalektro-industrie	385	2,4	– 0,8	– 1,3	– 5,7	– 4,7
6.	Aardolie-industrie	7	0,0	0,0	0,0	– 4,0	– 1,0
7.	Delfstoffenwinning	8	0,0	0,0	0,0	– 1,0	– 3,0
8.	Openbare nutsbedrijven	35	– 2,2	– 2,2	0,0	– 2,0	– 1,4
9.	Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	472	0,8	0,0	– 0,3	0,6	– 1,0
10.	Verhuur van en handel in onroerend goed	53	0,0	2,8	2,7	3,9	4,0
11.	Handel en reparatiebedrijven	1057	3,9	3,7	2,1	0,3	0,0
12.	Transport- en opslagbedrijven	300	2,7	3,0	2,9	– 0,5	– 2,4
13.	Communicatiebedrijven	98	1,2	3,7	1,2	– 5,0	– 0,7
14.	Bank- en verzekeringswezen	266	1,6	1,6	– 0,5	0,9	– 1,0
15.	Uitzendbureaus[b]	446	5,2	– 4,0	– 3,6	– 3,1	13,9
16.	Tertiair overig	1103	5,7	5,3	4,2	3,5	2,9
17.	Zorg	677	2,3	1,4	3,1	1,2	0,3
2-6.	Industrie	980	1,8	– 0,3	– 0,7	– 3,1	– 4,5
2-8.	Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	1023	1,6	– 0,4	– 0,7	– 3,1	– 4,3
10-17.	Diensten	4001	3,8	2,9	2,3	0,9	1,3
1-19.	Bedrijven[c]	5735	2,8	1,7	1,3	– 0,1	– 0,2
	Marktsector[d]	4996	2,9	1,8	1,1	– 0,3	– 0,3

[a] Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.
[b] Inclusief huishoudelijke diensten.
[c] Incl. N.A.G. en desinvesteringen.
[d] Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
– 1,9	2,1	0,2	– 1,8	– 0,3	0,8	– 3,0	–2	– 2½
– 1,6	– 4,7	0,0	– 1,0	– 0,1	0,1	0,5	– 2	– 2½
– 0,3	– 1,2	1,4	1,1	0,0	0,8	1,1	– 1¾	– 2
– 5,2	– 2,3	1,7	– 0,2	– 1,4	0,2	1,4	– 1½	– ¾
– 0,5	0,8	1,3	1,8	1,0	0,9	– 0,8	– 2½	– 1
1,1	5,3	– 3,8	– 1,3	– 5,3	– 5,6	1,2	– ½	– 4¼
– 7,3	4,4	– 7,4	3,4	– 7,7	– 1,2	– 2,2	– 2	– 3
– 0,7	– 4,4	– 3,3	– 1,3	– 3,5	– 3,9	1,0	1	– 1¼
1,4	2,4	4,5	1,6	2,3	2,2	1,0	½	¼
3,1	2,4	3,0	5,6	0,8	2,9	1,9	0	0
1,7	2,1	2,4	1,8	3,3	3,4	2,7	¼	½
1,5	0,3	0,7	1,5	3,7	2,6	1,6	1¼	– ¼
– 3,8	3,5	4,6	5,6	2,6	4,9	4,9	– 1¼	– 1¾
0,2	3,2	6,6	5,3	4,8	4,0	2,9	1½	– ¾
20,1	17,2	10,6	6,2	3,6	1,3	– 3,1	– 2	2
3,8	5,6	4,8	5,1	4,5	3,8	3,3	1¾	1
1,7	2,8	4,4	5,5	2,5	2,5	4,0	2¾	2¼
– 1,2	– 1,1	1,2	0,9	0,2	0,7	0,3	– 2	– 1½
– 1,3	– 1,2	0,9	0,9	0,0	0,5	0,3	– 2	– 1½
3,2	4,5	4,4	4,2	3,6	3,1	2,4	1	1
1,9	3,1	3,6	3,0	2,6	2,5	1,7	¼	¼
1,9	3,1	3,5	2,7	2,7	2,5	1,4	0	0

Bijlage C5 Prijsontwikkeling van de bruto productie, 1990-2003

		2000	1990	1991	1992	1993
		mln euro	mutaties per jaar in %			
1.	Landbouw en visserij	20870	– 5,7	1,6	– 4,3	– 7,1
2.	Voedings- en genotmiddelenindustrie	45150	– 3,4	0,1	2,1	– 3,9
3.	Overige industrie[a]	40280	1,8	1,7	1,0	0,1
4.	Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	41070	– 2,9	– 1,3	– 3,8	– 2,3
5.	Metalektro-industrie	68120	0,4	1,0	0,6	0,2
6.	Aardolie-industrie	22000	8,0	0,8	– 7,6	– 1,6
7.	Delfstoffenwinning	12490	12,8	9,3	– 8,5	– 6,4
8.	Openbare nutsbedrijven	20180	7,2	4,6	– 0,6	– 0,8
9.	Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	59400	2,8	2,9	3,4	2,8
10.	Verhuur van en handel in onroerend goed	37710	3,0	4,2	5,2	5,0
11.	Handel en reparatiebedrijven	104470	2,8	1,3	2,2	3,1
12.	Transport- en opslagbedrijven	37120	0,4	3,0	0,3	0,3
13.	Communicatiebedrijven	17420	0,2	1,1	4,1	6,1
14.	Bank- en verzekeringswezen	40430	– 0,4	5,0	6,6	6,0
15.	Uitzendbureaus[b]	11750	3,9	3,4	4,6	0,5
16.	Tertiair overig	108720	2,7	3,0	3,3	3,3
17.	Zorg	35640	3,8	4,7	3,1	2,5
18.	Omzetbelasting	28910	2,4	2,9	1,4	– 2,3
2-6.	Industrie	216620	– 0,4	0,5	– 0,4	– 1,5
2-8.	Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	249290	0,7	1,3	– 1,0	– 1,8
10-17.	Diensten	393270	2,3	2,9	3,2	3,3
1-19.	Bedrijven	753010	1,4	2,2	1,3	0,8
	Marktsector[c]	667160	0,9	1,8	1,2	0,6

[a] Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.
[b] Inclusief huishoudelijke diensten.
[c] Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
3,6	– 1,6	2,3	3,0	– 3,5	– 6,3	4,1	6,7	– ¾	½
0,6	0,8	1,4	3,5	– 1,2	– 2,3	4,0	5,5	1	2
1,2	3,9	– 0,1	0,2	1,0	0,9	3,5	3,3	¾	1½
1,7	5,9	– 0,9	3,1	– 3,6	– 0,6	16,0	0,3	– 2	1
0,5	1,5	– 0,1	1,4	1,6	– 0,2	2,9	0,5	– ¼	1¼
– 2,2	– 1,9	13,5	7,3	– 12,7	18,1	52,6	– 6,3	– 8¼	1½
– 1,1	4,4	4,6	8,4	– 8,2	– 6,1	39,6	16,2	– 10	2½
1,4	3,5	4,2	5,1	1,0	1,7	8,7	15,1	– ½	2½
1,8	2,4	2,5	1,9	2,4	3,1	4,7	5,0	4¼	3¾
4,8	4,4	4,3	3,7	3,5	3,5	3,3	3,0	3	3
2,1	0,5	– 0,9	– 0,2	1,4	1,8	2,9	3,2	1¾	1¾
0,5	0,5	0,3	3,4	1,8	1,0	4,5	3,4	2¾	2½
4,5	1,3	– 1,7	– 3,2	– 8,3	– 6,7	– 4,4	1,1	2	1
7,0	2,6	– 0,5	1,5	3,3	3,9	5,4	4,6	5	3½
2,2	1,4	1,8	2,5	3,2	2,7	3,1	4,3	4	3¾
2,2	2,3	2,5	2,4	2,7	3,1	3,9	3,8	3½	2¾
2,0	1,9	0,9	3,1	2,4	4,9	5,1	5,1	4¼	3¾
1,3	4,7	3,5	1,4	1,4	2,3	2,6	11,9	4½	3¼
0,6	2,3	1,1	2,4	– 1,1	0,6	9,2	1,3	– ¾	11½
0,6	2,5	1,5	2,9	– 1,3	0,4	10,4	3,2	– 1¼	1½
2,8	1,8	0,9	1,7	1,9	2,4	3,5	3,6	3	2½
1,9	2,1	1,4	2,1	0,7	1,5	5,7	4,0	1¾	2¼
1,8	1,8	1,2	1,9	0,6	1,3	5,4	3,8	1¾	2¼

Bijlage C6 Arbeidsinkomensquote, 1989-2003

		1989	1990	1991	1992	1993	1994
		%					
1.	Landbouw en visserij	67,1	71,0	70,5	78,0	93,5	78,0
2.	Voedings- en genotmiddelenindustrie	81,3	74,8	75,3	72,8	73,0	73,0
3.	Overige industrie[a]	76,9	75,3	77,8	81,1	81,4	79,3
4.	Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	53,8	63,5	71,1	78,0	83,0	68,3
5.	Metalektro-industrie	80,5	80,1	81,1	85,2	87,0	82,5
6.	Aardolie-industrie	58,2	33,0	28,0	44,8	38,8	36,8
7.	Delfstoffenwinning	7,6	6,9	6,0	7,4	8,3	8,3
8.	Openbare nutsbedrijven	63,4	59,4	58,5	60,6	59,4	55,9
9.	Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	88,2	87,5	89,2	91,7	90,9	89,7
10.	Verhuur van en handel in onroerend goed	6,5	6,4	6,4	6,3	6,0	6,0
11.	Handel en reparatiebedrijven	73,6	73,0	76,0	77,7	79,8	80,8
12.	Transport- en opslagbedrijven	86,7	88,2	87,0	87,1	87,2	83,8
13.	Communicatiebedrijven	69,2	68,7	71,1	69,4	65,6	62,5
14.	Bank- en verzekeringswezen	55,4	60,3	61,7	60,1	59,1	53,9
15.	Uitzendbureaus[b]	100,3	99,7	100,2	100,9	102,2	99,1
16.	Tertiair overig	80,7	78,8	78,1	77,4	77,0	75,6
17.	Zorg	79,0	79,5	79,6	79,8	80,4	82,4
2-6.	Industrie	73,8	73,6	75,6	79,8	80,9	76,2
2-8.	Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	65,0	63,8	63,7	68,4	69,9	66,6
10-17.	Diensten	65,2	65,5	66,1	65,8	65,5	64,4
1-19.	Bedrijven[c]	71,1	70,6	71,2	72,7	73,6	71,2
	Marktsector[d]	81,5	81,2	82,9	84,8	86,4	82,7

[a] Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.
[b] Inclusief huishoudelijke diensten.
[c] Incl. N.A.G. en desinvesteringen.
[d] Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1995 vòòr revisie	1995 na revisie	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
79,6	71,6	76,3	70,9	79,7	91,2	96,7	90,7	94¼	94¾
68,0	58,8	56,6	56,5	57,7	55,6	57,4	56,1	55¾	54¼
79,6	79,7	78,6	79,2	78,4	77,6	79,4	81,3	82¾	82¼
56,5	52,9	58,3	56,1	59,2	62,5	57,2	61,3	63½	64½
81,2	83,2	84,1	81,7	80,9	82,8	84,1	91,6	93¼	91¾
45,1	65,4	67,1	74,0	37,8	47,6	19,9	18,8	18¾	18¾
7,7	8,0	6,9	6,7	8,4	10,4	6,4	5,1	6	6
54,7	45,5	41,4	48,7	47,7	43,1	48,7	43,9	45	41
89,7	86,8	87,5	87,3	88,1	83,9	83,4	81,0	79½	78¾
6,4	14,4	13,7	13,4	13,8	14,1	14,7	15,1	15¼	15¼
80,5	77,1	78,5	77,4	74,1	73,8	75,9	78,6	79¾	79½
86,3	86,7	89,6	82,9	79,8	83,7	87,4	88,7	89¾	88½
59,8	51,1	49,7	49,8	53,0	54,6	57,4	58,1	57¼	56
54,5	60,9	62,2	63,5	65,4	66,4	65,3	66,3	64¾	64
99,5	98,3	94,3	94,4	92,5	93,2	94,9	94,9	95¼	93
74,6	83,9	83,3	82,8	84,0	83,0	84,1	86,7	86¾	86¼
82,8	83,2	85,1	83,9	85,9	85,0	83,0	85,2	85¾	86
72,8	71,9	72,7	71,8	71,6	72,4	71,1	73,8	75	74¼
63,7	62,6	61,5	61,7	63,1	65,0	61,6	61,5	63¾	63
65,0	73,5	73,9	73,0	72,9	73,1	74,2	76,2	76½	76
71,1	75,0	75,2	74,5	75,2	76,4	76,5	77,7	78¾	78
82,1	81,1	81,8	81,0	81,0	81,9	83,1	84,9	85¼	84½

Bijlage D1 Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1999-2003

	2000	1999	2000	2001	2002	2003
	mln euro	mutaties per jaar in %				
1. Landbouw en visserij	9420	5,8	– 1,6	– 2,1	1½	0
w.o. Tuinbouw	4210	5,8	– 0,8	– 0,5	4	1¼
Veehouderij	2770	– 3,5	– 9,5	– 5,0	– ¾	– 1¾
Akkerbouw	690	55,3	8,2	– 4,9	5¾	– ¼
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	11060	2,4	2,2	– 1,5	1¼	¼
w.v. Veehouderijproducten	2840	– 3,4	2,3	– 7,4	¾	– 1½
Overige voedingsproducten	5240	7,0	3,6	0,3	1	1
Dranken en tabaksproducten	2980	– 0,8	– 0,5	1,8	2½	¾
3. Overige industrie	16160	2,0	2,9	– 0,6	– ½	1
w.v. Textiel-, kleding-, leder en schoenindustrie	1330	– 2,1	3,1	– 0,5	– 2¾	– 1
Hout- en bouwmaterialenindustrie	7470	3,3	3,1	0,3	– ¾	¾
Papierindustrie	1590	– 1,5	2,4	– 1,0	– ¼	2½
Grafische industrie	5770	2,4	2,8	– 1,6	¼	1¼
4. Chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie	10520	6,7	6,0	– 0,1	1½	2½
w.v. Basischemie	5330	5,9	10,5	– 0,1	1¼	3¼
Eindproducten	3290	10,6	2,4	1,3	2	2½
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	1900	2,0	2,4	– 2,8	1¼	¾
5. Metalektro-industrie	20350	2,0	6,8	– 1,6	– ½	3
w.o. Basismetaalindustrie	1980	0,7	2,7	0,3	2¾	2½
Metaalproducten industrie	4760	2,7	3,1	– 0,9	2	2½
Machine-industrie	4820	0,4	11,4	– 1,8	– 1½	4
Elektrotechnische industrie	5600	3,0	12,3	– 3,1	– 1½	4½
Auto-industrie	1710	3,3	– 1,8	– 1,8	– 3½	– 1¾
Overige transportmiddelen	1490	1,8	– 0,4	0,0	– 1¼	½
14. Bank- en verzekeringswezen	23240	4,4	3,2	0,4	1¾	1¾
w.v. Bankwezen	12870	8,3	3,1	0,5	1½	1¾
Verzekeringswezen	6270	– 1,8	2,2	0,0	2¼	1¾
Overige financiële diensten	4090	3,6	5,1	0,6	1¾	1½
16. Overige tertiaire diensten	55470	6,0	5,0	1,2	1¾	3¼
w.v. Horeca	7130	3,2	3,0	– 1,6	1,5	2
Hoogwaardige zakelijke dienstverlening[a]	25900	9,9	7,6	2,0	2,5	4¼
Overige zakelijke dienstverlening[b]	9440	3,2	3,5	1,0	1	2¼

[a] Verhuur roerende goederen; Computerservicebedrijven; Speur- en ontwikkelingswerk; Juridische, boekhoudkundige en economische dienstverlening; Reclamebureaus.
[b] Ingenieurs en architecten; reiniging gebouwen; Overige zakelijke dienstverlening.

Bijlage D2 Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1999-2003

	2000	1999	2000	2001	2002	2003
	in dzd arb.jaren	mutaties per jaar in %				
1. Landbouw en visserij	240	– 0,3	0,8	– 3,0	– 2	– 2½
w.o. Tuinbouw	79	3,8	1,8	– 2,7	– ¾	– 1½
Veehouderij	91	– 7,0	0,2	– 6,6	– 5¼	– 5¼
Akkerbouw	20	5,9	0,5	0,0	0	– ½
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	136	– 0,1	0,1	0,5	– 2	– 2½
w.v. Veehouderijproducten	34	– 3,3	– 2,0	0,0	– 7¼	– 4¾
Overige voedingsproducten	85	1,6	1,2	0,8	– ½	– 1¾
Dranken en tabaksproducten	16	– 1,8	0,0	0,0	0	– 1½
3. Overige industrie	346	0,0	0,8	1,1	1½	– ¾
w.v. Textiel-, kleding-, leder en schoenindustrie	30	– 2,9	– 2,3	– 0,4	– 1½	– 3
Hout- en bouwmaterialenindustrie	195	0,2	1,2	1,4	– 1¼	– 2¼
Papierindustrie	25	– 0,4	– 0,8	1,0	– 1	– 1¼
Grafische industrie	97	0,5	1,6	0,9	– 2¾	– 1¼
4. Chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie	106	– 1,4	0,2	1,4	– 1½	– ¾
w.v. Basischemie	34	– 2,5	– 2,3	1,8	– 1	– 1
Eindproducten	39	– 1,3	0,5	0,9	– ½	– ¼
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	33	– 0,6	2,5	1,6	– 2¾	– ¾
5. Metalektro-industrie	385	1,0	0,9	– 0,8	– 2½	– 1
w.o. Basismetaalindustrie	26	– 1,9	– 1,9	– 1,2	– 2	– ½
Metaalproducten industrie	106	1,2	– 1,9	– 0,3	– ½	1¼
Machine-industrie	91	2,5	1,1	0,6	– 2½	– 2
Elektrotechnische industrie	100	– 0,2	0,6	– 2,0	– 3¼	– 1¾
Auto-industrie	30	2,4	1,7	– 3,3	– 9½	– 3½
Overige transportmiddelen	33	1,5	0,3	– 0,7	– 1½	– 1¼
14. Bank- en verzekeringswezen	266	4,8	4,0	2,9	1½	– ¾
w.v. Bankwezen	154	6,3	3,8	3,1	1¼	– 1
Verzekeringswezen	47	1,3	2,0	3,2	2¼	0
Overige financiële diensten	65	3,9	6,0	2,7	1¾	– ¾
16. Overige tertiaire diensten	1103	4,5	3,8	3,3	1¾	1
w.v. Horeca	190	3,0	2,5	0,6	1	1
Hoogwaardige zakelijke dienstverlening[a]	391	8,7	5,5	5,1	2¾	2
Overige zakelijke dienstverlening[b]	239	3,4	3,9	2,8	1	¾

[a] Verhuur roerende goederen; Computerservicebedrijven; Speur- en ontwikkelingswerk; Juridische, boekhoudkundige en economische dienstverlening; Reclamebureaus.

[b] Ingenieurs en architecten; reiniging gebouwen; Overige zakelijke dienstverlening.

Bijlage D3 Prijsontwikkeling van de bruto productie, 1999-2003

	2000	1999	2000	2001	2002	2003
	mln euro	mutaties per jaar in %				
1. Landbouw en visserij	20870	– 6,3	4,1	6,7	– ¾	½
w.o. Tuinbouw	7330	– 10,2	7,4	4,1	¼	– ¼
Veehouderij	8830	– 9,4	9,1	5,4	0	½
Akkerbouw	1490	– 1,2	– 22,7	34,0	– 11½	¾
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	45150	– 2,3	4,0	5,5	1	2
w.v. Veehouderijproducten	15000	– 2,3	6,4	8,9	1	2
Overige voedingsproducten	21780	– 4,1	2,3	3,4	¾	2
Dranken en tabaksproducten	8370	2,8	4,5	5,5	2½	1¼
3. Overige industrie	40280	0,9	3,5	3,3	¾	1½
w.v. Textiel-, kleding-, leder en schoenindustrie	4480	0,4	0,5	2,0	¼	1¼
Hout- en bouwmaterialenindustrie	17110	1,1	2,9	3,5	1	1½
Papierindustrie	5390	0,2	9,4	2,1	– 1¼	1½
Grafische industrie	13310	1,2	3,2	4,0	1¼	1¼
4. Chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie	41070	– 0,6	16,0	0,3	– 2	1
w.v. Basischemie	24160	– 0,6	26,2	– 0,6	– 3	¾
Eindproducten	11230	– 1,0	3,9	1,4	– ¼	1¼
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	5680	0,3	4,3	1,8	– ½	1
5. Metalektro-industrie	68120	– 0,2	2,9	0,5	– ¼	1¼
w.o. Basismetaalindustrie	6220	– 7,5	16,4	– 1,7	0	¾
Metaalproducten industrie	14040	0,3	2,6	1,4	– ½	1½
Machine-industrie	14930	1,2	1,2	1,3	0	1¼
Elektrotechnische industrie	19230	0,1	1,4	0,6	¾	1½
Auto-industrie	8250	– 1,4	1,3	– 0,5	– 1½	¾
Overige transportmiddelen	5430	3,4	2,5	0,0	– ¼	1
14. Bank- en verzekeringswezen	40430	3,9	5,4	4,6	5	3½
w.v. Bankwezen	20620	5,1	7,7	3,4	3½	3¼
Verzekeringswezen	14220	3,2	3,3	6,7	8	4
Overige financiële diensten	5590	2,0	2,2	3,7	2¼	2¾
16. Overige tertiaire diensten	108720	3,1	3,9	3,8	3½	2¾
w.v. Horeca	14500	3,6	3,5	5,5	3¾	3
Hoogwaardige zakelijke dienstverlening[a]	49820	3,2	3,9	3,4	3¼	2½
Overige zakelijke dienstverlening[b]	17400	2,5	3,6	3,7	3½	2¾

[a] Verhuur roerende goederen; Computerservicebedrijven; Speur- en ontwikkelingswerk; Juridische, boekhoudkundige en economische dienstverlening; Reclamebureaus.
[b] Ingenieurs en architecten; reiniging gebouwen; Overige zakelijke dienstverlening.

Bijlage D4 Kerngegevens bouwnijverheid en exploitatie onroerend goed, 1999-2003

	2000	1999	2000	2001	2002	2003
	mln euro	mutaties per jaar in %				
Bouwnijverheid en installatiebedrijven						
Volume binnenlandse afzet	58540	6,3	3,3	2,6	1¾	1½
w.o. Investeringen in:	33445	6,5	3,5	2,0	1½	1½
Woningen[a]	14675	1,5	0,6	0,2	– ¼	4
w.v. Nieuwbouw	9332	0,6	0,1	– 1,3	– 2	4½
Herstel en verbouw	5343	3,2	1,5	2,9	3	2¾
Gebouwen voor bedrijven	9507	11,7	4,4	2,7	2,5	– 3
GWW[b] bedrijven	3526	11,9	6,0	2,0	1¾	1
Bouwwerken overheid	5062	7,1	7,9	5,8	2¾	2½
w.v. Gebouwen	1684	7,4	6,3	4,1	– 1	– 9
GWW[b]	3378	7,0	8,7	6,6	4¾	8
Onderhoud[c]	11663	4,5	3,4	3,6	2	1¾
Volume buitenlandse afzet	860	13,8	– 6,9	1,8	1¾	1¾
Volume bruto toegevoegde waarde factorkosten	21300	5,3	2,7	2,7	1	1½
Prijsindex binnenlandse afzet excl. btw		3,2	4,7	5,1	4¼	3¾
Loonsom per werknemer		3,7	4,0	5,0	4¾	4¾
Totale kosten per eenheid product		1,5	4,5	4,0	3¾	3¼
Prijsindex nieuwbouw excl. btw		4,0	5,4	5,0	4½	4¼
		niveaus ultimo periode				
Arbeidsvolume (dzd arbeidsjaren)[d]		462	472	477	479	480
Arbeidsinkomensquote (in %)		83,9	83,4	81,0	79½	78¾
Exploitatie van onroerend goed		mutaties per jaar in %				
Volume consumptie woondiensten		2,2	2,2	2,0	2¼	2½
Gemiddelde huur		3,2	2,8	2,6	2¾	3
		niveaus				
Woningvoorraad ultimo jaar (dzd)		6590	6649	6695	6733	6776

[a] Betreft investeringen in woningen voorzover geleverd door de bouwnijverheid inclusief 1426 mln voor outillage.
[b] Grond-, weg-, en waterbouwkundige werken.
[c] Exclusief interne leveringen (onderaanneming).
[d] Loontrekkers en zelfstandigen.

Bijlage D5 Kerngegevens energie, 1999-2003

	2000	1999	2000	2001	2002	2003
	niveaus	mutaties per jaar in %				
Energieprijzen (nominaal)	dollars/vat					
Ruwe olie (Brent), wereldmarkt	28,4	38,7	59,0	– 13,6	– 14½	4¾
	ct/m^3					
Aardgas grootverbruik[a]	12,1	– 13,2	42,9	22,5	– 15½	5½
Aardgas kleinverbruik[a]	35,1	0,4	13,7	19,4	7½	1¾
	ct/liter					
Benzine[a]	114,4	4,4	12,7	3,4	– 3	0
Diesel[a]	83,0	5,6	21,0	– 0,2	– 3½	1½
LPG	43,9	4,2	32,1	– 4,3	– 5¾	2
	ct/Kwh					
Elektriciteit grootverbruik[a]	5,2	– 5,6	0,9	17,4	– 5	2½
Elektriciteit kleinverbruik[a]	13,7	5,2	13,3	21,5	–1	1
	PJ					
Energieverbruik[b]	3050,6	1,7	2,6	1,8	– ½	1
w.v Gezinnen	422,0	– 4,5	0,2	7,5	0	0
Industrie	1047,4	4,4	1,9	– 0,8	–1½	2
Overige afnemers	506,4	– 7,6	6,3	8,5	¼	1½
Transport	462,4	5,6	1,1	– 1,0	– ¾	½
Energiesector	612,4	0,4	3,2	0,5	¼	– ½
		mld gld per jaar				
Aardgasbaten kasbasis		2,8	3,8	5,7	5½	5
w.v. Toevoeging FES		0,8	1,1	1,6	1½	1½
		mutaties per jaar in %				
Volume-ontwikkeling BBP		3,7	3,5	1,1	1½	2½
Energieverbruik[b]		1,7	2,6	1,8	– ½	1
Energie-intensiteit[b]		– 2,2	– 1,4	1,0	– 1¾	– 1½
	Mton	mutaties per jaar in %				
CO_2-emissies	185,9	– 2,4	1,1	1,6	– ½	1

[a] Prijs voor eindverbruikers, inclusief heffingen.

[b] Bij gerealiseerde temperatuur tot en met december 2001, daarna normaal temperatuursverloop.

Verklaring van afkortingen

AAW	Algemene Arbeidsongeschiktheidswet
ABP	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
ABW	Algemene Bijstandswet
ADV	Arbeidsduurverkorting
AIQ	Arbeidsinkomensquote
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AOW	Algemene Ouderdomswet
ARBO	Arbeidsomstandigheden
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
AWF	Algemeen Werkloosheidsfonds
AWW	Algemene Weduwen- en Wezenwet
BBP	Bruto Binnenlands Product
BKZ	Budgettair Kader Zorg
BNP	Bruto Nationaal Product
BPM	Belasting van Personenauto's en Motorrijwielen
B2C	Business to Consumer
BTW	Belasting op de Toegevoegde Waarde
cao	collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CEP	Centraal Economisch Plan
CPB	Centraal Planbureau
CPI	Consumentenprijsindex
DNB	De Nederlandsche Bank
EBB	Enquête Beroepsbevolking
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
ECOFIN	Europese raad van ministers van Economie en Financiën
EIM	Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf
EMU	Economische en Monetaire Unie
ERM	Exchange Rate Mechanism
ESA	European System of National Accounts
EU	Europese Unie
Euro	Valuta EMU
Eurostat	Statistisch bureau van de EG
Fed	Federal Reserve System; stelsel van centrale banken VS
FES	Fonds Economische Structuurversterking

GOS	Gemenebest van Onafhankelijke Staten
GWW	Grond-, Weg- en Waterbouw
HBO	Hoger Beroepsonderwijs
HICP	European Harmonized Indices of Consumer Prices
HSL	Hoge Snelheids Lijn
HWWA	Hamburgisches Weltwirtschaftliches Archiv - Institut für Wirtschaftsforschung, Hamburg
I/A	Inactieven/Actieven
IB	Inkomstenbelasting
ICT	Informatie- en Communicatietechnologie
IFO	Institut für Wirtschaftsforschung, Duits onderzoeksinstituut
IHS	Individuele Huur Subsidie
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IOAW	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Werknemers
IOAZ	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Zelfstandigen
IT	Informatie Technologie
KIQ	Kapitaalinkomensquote
KST	Kleinschaligheidstoeslag
kWh	Kilowatt-uur
MBO	Middelbaar Beroepsonderwijs
MEV	Macro Economische Verkenning
MKB	Midden- en Kleinbedrijf
MKZ	Mond- en klauwzeer
MN	Miljoenennota
MOOZ	Wet Medefinanciering Oververtegenwoordiging Oudere Ziekenfondsverzekerden
MRB	Motorrijtuigenbelasting
NAIRU	Non-Accelerating Inflation Rate of Unemployment (werkloosheidsniveau waarbij de inflatie niet hoeft op te lopen)
NBER	National Bureau of Economic Research
NEI	Nederlands Economisch Instituut, Erasmus Universiteit Rotterdam
NIC's	Newly Industrialising Countries
NIESR	The National Institute of Economic and Social Research, Londen
NIPA	National Income and Product Account
NNI	Netto Nationaal Inkomen
NNP	Netto Nationaal Product
NR	Nationale Rekeningen

OC&W	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organisation of Petroleum Exporting Countries; Organisatie van olieëxporterende landen
OPL	Overige Publiekrechtelijke Lichamen
OT	Overhevelingstoeslag
OZB	Onroerende-zaakbelasting
P/A	Personen/Arbeidsjaren
RAI	Rijwiel- en Auto-industrie
REB	Regulerende Energiebelasting
RWW	Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers
SBI	Standaard Bedrijfs Indeling
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SER	Sociaal Economische Raad
SPAK	Specifieke afdrachtskorting
S&P500	Standard and Poor 500 index
SV	Sociale Verzekering
SZ	Sociale Zekerheid
SZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TNO	Nederlandse organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
VBO	Voorbereidend Beroepsonderwijs
VK	Verenigd Koninkrijk
VN	Verenigde Naties
VpB	Vennootschapsbelasting
VROM	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde Uittreding
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening zelfstandigen
WIR	Wet Investeringsrekening
WKA	Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheid
WML	Wettelijk Minimumloon voor volwassenen
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WO	Wetenschappelijk Onderwijs
WOZ	Wet Waardering Onroerende Zaken
WTO	World Trade Organisation (voorheen GATT)
WTZ	Wet op de Toegang tot Ziektekostenverzekeringen

WW	Werkloosheidswet
ZFW	Ziekenfondswet
ZW	Ziektewet
ZZP-ers	Zelfstandigen zonder personeel

Enige eerdere publicaties van het CPB

- Economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode (1997), ISBN 90-399-1443-5.
- Competition in Communication and Information Services; Opportunities and Obstacles (1997), ISBN 90-399-1444-3.
- Keuzes in kaart; Economische effecten van vijf verkiezingsprogramma's (1998), ISBN 90-399-1485-0.
- Bedrijfslocatiemonitor; Regionale verkenningen 2010 (1998), ISBN 90-399-1517-2.
- Concurrentiestudie Duitsland; Onderzoek naar de concurrentiekracht van de havens van Rotterdam, Antwerpen, Hamburg en Bremen op de Duitse markt (1999), gezamenlijk met het Gemeentelijk Havenbedrijf Rotterdam, ISBN 90-399-1710-8.
- Woningbouw; Tussen markt en overheid (1999), ISBN 90-399-1604-7.
- De grondmarkt; Een gebrekkige markt en een onvolmaakte overheid (1999), ISBN 90-399-1605-5.
- Evaluatie van infrastructuurprojecten; Leidraad voor kosten-batenanalyse (2000), in samenwerking met het NEI, ISBN: 90-120-905-63.
- Solidariteit, keuzevrijheid en transparantie; De toekomst van de Nederlandse markt voor oudedagsvoorzieningen (2000), ISBN: 90-120-9061-X.
- Trends, dilemma's en beleid; Essays over ontwikkelingen op langere termijn (2000), in samenwerking met het SCP, ISBN: 90-120-908-49.
- Ageing in the Netherlands (2000), ISBN: 90-120-908-57.
- Competition and Regulation in Telecommunications Markets (2000), ISBN: 90-5833-052-4.
- Naar een efficiënter milieubeleid; Een maatschappelijk-economische analyse van vier hardnekkige milieuproblemen (2000), ISBN: 90-120-902-53.

- Higher Education Reform; Getting the Incentives Right (2001), in samenwerking met het CHEPS, ISBN: 90-120-9268-X.

- Capital income taxation in Europe; trends and trade-offs (2001), ISBN: 90-120-9281-7

- Veroudering van bedrijventerreinen; Een structuur voor herstructurering (2001), ISBN: 90-5833-062-1

- Welvaartseffecten van Maasvlakte 2; Kosten-batenanalyse van uitbreiding van de Rotterdamse haven door landaanwinning (2001), in samenwerking met het NEI en het RIVM, ISBN: 90-5833-067-2

- Economische Verkenning 2003-2006 (2001), ISBN: 90-1209-474-7

- Welvaartseffecten van Maasvlakte 2: Aanvullende kosten-baten-analyse van uitbreiding van de Rotterdamse haven door landaanwinning (2002), ISBN: 90-5833-086-9

- De pijlers onder de kenniseconomie: Opties voor institutionele vernieuwing (2002), ISBN: 90-5833-090-7

- De BLM: Opzet en recente aanpassingen (2002), ISBN: 90-5833-092-3

- Economie, energie en milieu: Een verkenning tot 2010 (2002), ISBN: 90-1209-519-0

- How does pharmaceutical marketing influence doctors' prescribing behaviour? (2002), ISBN: 90-5833-087-7

Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de Sdu, Koninklijke De Swart, of bij de boekhandel.